

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милан Г. Пиљак

Привредна елита у Југославији и Бугарској
1958 – 1965: упоредна анализа

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Milan G. Piljak

**Economic Elites in Yugoslavia and Bulgaria
1958-1965: Comparative Analysis**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

МЕНТОР

Доц. др Алексеј Тимофејев, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет,
Одељење за историју, Катедра за Општу савремену историју

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за општу савремену
историју

Доц. др Јелена Рафаиловић, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет,

Одељење за историју, Катедра за Општу савремену историју

др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју
Србије

др Мирослав Перишић, виши научни сарадник, Институт за новију
историју Србије

Датум одбране _____

Сажетак:

Докторска дисертација се бави мало истраженом темом привредних руководилица у периоду 1958-1965. на примерима Југославије и Бугарске. Формирање и развој онога што смо дефинисали као привредна елита, а чији појам смо увели ради лакше анализе и разумевања прожимања политике и привреде у политичко-економским системима који су се одликовали високом концентрацијом моћи у рукама малог броја људи. Рад покушава да дефинише у каквој политикој средини су деловали припадници привредне елите, које су биле њихове идеје. Које су биле њене препреке и са каквим успехом су се носили са изазовима реформисања централно-планског привредног система у земљама које су вековима заостајале за земљама развијеног Запада. Дисертација обрађује хронолошки период када је већ постало јасно да постојећи систем који је замишљен као обнова земље опустошене ратом и достизања стандарда најразвијенијих земаља, доживео пораз, пре свега у виду све већег спољног дуга. Другим речима развој се у погледу технологије и кредитне политике заснивао као и у ранијим периодима. На увозу стране технологије, плаћене туђим новцем, са надом да ће се се створити привреда која ће отплатити те дугове и развити сопствену технолошку базу. Иако дисертација покрива кратак временски период од непуних 10 година, наведени хронолошки оквир представља једно врло динамично раздобље у којем су се испољиле све слабости система са којима ће се припадници привредне елите носити до 1989. године. Главна теза дисертације ослања се на претпоставку да је у сфери привреде прагматизам комунистичке морао најпре дасе испољи, јер би у противном цела друштвено-економска структура доживела расап. Управо тај прагматизам водио је ка сличним решењима и једном континуитету у борби за модернизацијске процесе на периферији Европе.

Цео процес је посматран из угла Југославије која је имала политичку независност, али не и војну и економску сигурност, док је Бугарска имала сигурност, али је то имало своју цену.

Кључне речи: елите, привреда, комунистичка партија, централно-планска привреда, реекспортна предузећа

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа савремена историја

УДК: 330.342.15(497.1):(497.2)"1958/1965"

Abstract

The doctoral dissertation deals with a little explored topic of economic managers in the period 1958-1965 using Yugoslavia and Bulgaria as an example. Examining the formation and development of what we define as economic elite in order for better and more fruitful analysis of tangled relations within single party regimes, which nature was immense concentration of power in the hands of a small number of people. The paper tries to define in what political circumstances the members of the elite operated, what were their ideas. What were the obstacles and how successfully they were coping with the reforming centrally-planned economy in the countries which were lagging behind the West for centuries. In the chosen chronological period it already became clear that current economic system, intended to recover the land ravaged by WWI was suffering setbacks and that it needed to be remodeled or adjusted. In other words, developments in terms of technology and credit policies started to look similar to the pre WWII period, when these countries were dependent on foreign technology and loans. It was an idea to use this foreign help and create strong economy with sound technological base.

Although the dissertation covers a short timeframe of less than 10 years, the chronological framework presents a very dynamic period in which all the weaknesses of the systems with which the members of the economic elite will struggle until 1989. The main thesis of the thesis relies on the assumption that the pragmatism of the Communists must have come to the fore first in the sphere of the economy, because otherwise the entire socio-economic structure would have suffered a breakdown. It was precisely this pragmatism that led to similar solutions and one continuity in the struggle for modernization processes at the periphery of Europe. However, it is interesting to examine because, Yugoslavia had greater maneuverable space since it was independent, but without military and economic security. On the other hand Bulgaria had security, but it came with the cost.

Key words: elites, economy, communist party, central-planning economy, re export enterprises

Scientific field: history

Scientific subfield: economic history, social history

UDC number: 330.342.15(497.1):(497.2)"1958/1965"

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР.....	1-8
1. УВОДО ПОГЛАВЉЕ.....	9-24
1. 1. Политичке прилике у Југославији и Бугарској.....	12-25
2. ДИНАМИКА ПРИВРЕДНИХ РЕФОРМИ У ЈУГОСЛАВИЈИ И БУГАРСКОЈ 1958-1965.....	26-82
2. 1. Успостављање централно-планске привреде у Бугарској.....	29-30
2. 2. Основне карактеристике југословенског привредног система и најважнији макроекономски показатељи.....	30-34
2. 3. Централно-плански модел у Југославији.....	34-35
2. 4. Прелазни период у југословенској привреди.....	35-36
2. 5. Спољни чиниоци као подстрек привредним реформама у Југославији.....	36-37
2. 6. Југословенски привредни модел „видљиве руке“.....	38-44
2.7. Реформе 60-их: „Мала“ и „Велика“ привредна реформа и њихов епилог.....	44-61
2. 7. 1. „Мала привредна реформа“ 1961. године.....	48-59
2. 7. 2. „Кирина Реформа“-Велика друштвена и привредна реформа 1965.....	59-61
2. 8. Привредне реформе у Бугарској.....	62-78
2. 8. 1. Подела бугарских реформи на етапе развоја.....	64-65
2. 8. 2. „Велики скок 1958-1960“.....	65-67
2. 8. 3. Прелазни период: између „Великог скока“ и реформе 1965. године..	67-74
2. 8. 4. Израда новог економског механизма (НЕМ) у Бугарској.....	74-79
2. 8. 5. Проблем имплементације тржишних инструмената у Бугарску привреду.....	79-80
2. 9. Закључак о привредним реформама у Југославији и Бугарској...	80-82

3. РАЗВОЈ И ДЕЛОВАЊЕ ПРИВРЕДНЕ ЕЛИТЕ 1958-1965	83-152
3. 1. Континуитет неформалних односа у Југославији и Бугарској као препрека модернизацији привреде и друштва.....	83-87
3. 2. Дефинисање „привредне елите“ у Југославији и Бугарској.....	87-88
3. 3. Настанак, образовање и деловање привредне елите у Југославији и Бугарској.....	88-102
3. 4. Неефикасна децентрализација у Југославији као препрека у спровођењу реформи.....	102-104
3. 5. Положај директора као дела привредне елите у Југославији и Бугарској 1958-1965.....	104-106
3. 6. Промена положаја директора у југословенском привредном систему.....	106-109
3. 7. Положај директора у бугарском привредном систему.....	109
3. 8. Порекло моћи директора у Југославији и Бугарској.....	109-110
3. 9. Врх привредне елите у спровођењу привредних реформи у Југославији и Бугарској.....	110-115
3. 10. Струје и мишљења поводом реформи и даљег развоја	315-319
3. 11. „Жута“ књига, анамнеза југословенског привредног развоја и „Бела књига“.....	119-121
3. 12. Стварање Бугарске привредне елите.....	121-130
3. 13. (не) јединство привредне елите.....	131-140
3. 14. Децентрализација као препрека спровођењу привредних реформи.....	140-146
3. 15. Привредна елита и тешкоће и отпори према реформама.....	146-149
3. 16. Југословенска привредна елита пред „Велику привредну реформу“ 1965. године.....	150-152
4. РЕЕКСПОРТНА ПРЕДУЗЕЋА У ПРИВРЕДНИМ РЕФОРМАМА 1958-1965 –ДВЕ СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА „ТЕКСИМ“ И „ГЕНЕКС“	153-167
4. 1. Значај експеримента „Тексим“.....	155-158
4. 1. 1. Стварање „Тексима“: искоришћена прилика унутар нове конјунктуре.....	158-162
4. 1. 2. Посета делегације „Тексима“ Југославији.....	162-163
4. 1. 3. Развој и ширење „Тексима“.....	163-165
4. 1. 4. Врхунац експеримента: прерастање у економски концерн.....	165-169

4. 1. 5. Суђење Георги Најденову творцу Тексима.....	169-174
4. 2. 1. ГЕНЕКС.....	174-183
ЗАКЉУЧАК.....	184-191
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	192-198

ПРЕДГОВОР

Компаративна историја није толико нова, али је недовољно заступљена, у српској и историографијама постјугословенског простора. Уколико се приближимо периоду Хладног рата, број компаративних студија се све више смањује, док у компаративном изучавању елита, класа или привредних система постоји велика историографска бела мрља. Па ипак, компаративна историја је од великог значаја у нашем покушају да разумемо једно време, а нарочито оно које нам је блиско. У компаративном изучавању елита и привредних система од великог је значаја да ли се они могу међусобно поредити и шта се пореди. Уколико се одређени феномени могу поредити пружају нам се могућности њиховог бољег сагледавања. Карактеристике и промене, за које би смо иначе могли да закључимо да су производ само одређеног система или догађаја сада се могу ставити на пробу и посматрати у односу на сличан систем у датом временском периоду. Поређење је од огромног значаја и у сагледавању исхода сличних процеса.

Одлучили смо се за хронолошке одреднице за оне које ће приказати свест и одлучност комунистичких режима Југославије и Бугарске за реформама у привреди. За прву годину је узета 1958. када су Савез комуниста Југославије и Комунистичка партије Бугарске одржале Седми партијски конгрес и на којима су биле најављене промене у привреди због лошег стања у њима, а чији је првенствени показатељ и аларм био велики спољни дуг. Друга хронолошка одредница је 1965. година када почињу привредне реформе у Југославији и Бугарској. У Југославији то је била Велика друштвено-привредна реформа, а у Бугарској под утицајем/одобрењем СССР-а почела је са применом Косигин-Либерманова реформа. Обе реформе донеле су одређене новине у привредном систему и у одређеној мери су уздрмале југословенску и бугарску привреду и друштво, а њихове реперкусије су кулминирале 1968. године и трајале су још неколико година. Сматрамо да је 1965. година гранична, јер се између 1958–1965. стекла подршка унутар СКЈ и КПБ да се учине озбиљне промене у привредном систему, као и да су у том процесу стасали кадрови у привреди који су предмет анализе ове дисертације и које смо назвали „привредна елита“.

Југословенски и бугарски простор и друштво упркос разликама, имали су (и даље имају) и бројне сличности. Главну сличност која је обележила југословенски и бугарски простор је заосталост у модернизацијским процесима који су почели у Западној

и Централној Европи са првом индустријском револуцијом и француском буржоаском револуцијом. Обе земље су и након скоро непуна два века убрзане модернизације на западу Европе остале индустријски неразвијене са претежно неписменим становништвом. Дисертација обрађује само један од бројних сегмената тих модернизацијских процеса. Фокус је на привредном сегменту модернизације и људима, односно кадровима, који су ту модернизацију креирали и спроводили. Реч је о најутицајнијим људима у привреди из ешалона власти и представника предузећа-директора. У одређеној мери биће поменути и они који су те промене осмишљали и они који су доносили политичке одлуке, јер без њих не би било могуће јасно сагледати ове процесе. Важно је напоменути да су неретко високи политички или државни функционер и директор били једна те иста личност. Не увек у истом тренутку, али њихова биографија била је препуна највиших функција у држави и власти које су само ротирале. Ово је последица једнопартијског система успостављеног у обе земље након Другог светског рата чија је једна од главних одлика била велика концентрација моћи кроз функције/положаје у држави и комунистичкој партији. Партији која је уставом била једина¹ дозвољена политичка организација и без конкуренције у политичком животу. Она је била надређена државном апарату у сваком сегменту. Готово да је било правило да су највиши партијски функционери заузимали и највише државне положаје.

За концепт елита(е) смо се одлучили, јер су комунистички режими концентрисали велику моћ у, пре свега, у партијском, а потом и у државном апарату. Концентрација моћи била је толика да су неретко имали више од десет функција истовремено, а у понеким случајевима и до двадесет, нарочито у мањим местима.² Још значајнија чињеница је да ови режими нису имали опозицију, осим оне у сопственим редовима из чега произилази да је Партија била извор моћи владајуће елите. Међутим, како се систем развијао одређени кадрови су били задужени искључиво или углавном за одређене проблеме из тога је изашла замисао да се проучавају управо они који су се бавили углавном или искључиво привредним пословима и држали привредне функције иако је постојало преклапање овлашћења или утицаја и не искључиво привредних кадрова на

¹ У Бугарској је поред Комунистичке партије Бугарске постојао и у међуратном периоду врло утицајни БЗНС (Български Земеделски Народен Съюз). Међутим, БЗНС није представљао никакву политичку снагу, већ мали скуп политичара који су међуратном периоду имали велики углед у руралним срединама. КПБ се користила њиховим добрим именом у поменутој средини. Њихов број је био строго ограничен и само смрћу члана долазио би до допуњавања њиховог броја. Имали су своје гласило, али су спроводили одлуке које је утврђивао врх КПБ: Њихова сврха у новом режиму је била бољи продор КПБ у сеоским срединама где је БЗНС имао велики утицај.

² АЈ, Ф. 507-13, А ЦК СКЈ, XIII, к. 7, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, Прилог 1, Информација о ослобађању руководећи кадрова од великог броја функција 25. јун 1960. године, 4.

привредна питања. Под мешањем непривредних кадрова у привреду мислимо на интервенцију највиших кадрова из самог врха номенклатуре (Јосип Броз, Едвард Кардељ, Владимир Бакарић, итд), односно КПБ (Тодор Живков, Антон Југов, итд). Наведене личности су у својим рукама држале највећу моћ као председници влада или као генерални секретари комунистичких партија и неминовно су имали утицаја на дешавања у привреди, али упркос толикој моћи и утицају на привредна дешавања то није била њихова примарна сфера интереса те се не могу сматрати привредном елитом.

Како би се што боље анализирао феномен кадрова који су обликовали и руководили привреду, сматрамо да је потребно део номенклатуре појмовно дефинисати као „привредну елиту“. Како је моћ оно што дефинише елиту одлучили смо се да користимо концепт елите, а не класе. То смо учинили због претходно наведене чињенице да су се једнопартијски режими у Југославији и Бугарској одликовали великом концентрацијом моћи у рукама малог броја људи. Са обзиром на то да је моћ у земљама државног социјализма проистицала из функција које су заузимали у партији, а потом и држави одлучили смо се за овај структурални приступ концепту елите.³ Међутим, како је концентрација моћи била велика, одређени припадници „привредне елите“ су располагали или великим ресурсима што је зависило од положаја (најчешће више функција) или су располагали ретким ресурсима, где се радило о одређеним занањима, у овом случају, најчешће, из области економије и/или природних наука. У овом случају „привредна елита“ је анализирана као „делатна група“⁴, односно актери⁵. С обзиром на то да је у земљама државног социјализма сва власт била у рукама колективногласничке класе⁶ дошло је до преклапања унутар номенклатуре између владајуће класе и елите.⁷

У свом изучавању пошли смо од неколико хипотеза:

1) Да је најпре у сфери привреде морао да се испољи прагматизам комунистичке партије, јер би у противном цела друштвено-економска структура доживела расап. Управо тај прагматизам водио је ка сличним решењима и једном континуитету у борби за модернизацијске процесе на периферији Европе.

³ Lazić, Mladen, *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 43

⁴ Lazić, Mladen, *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 43

⁵ Lazić, Mladen, *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 45

⁶ Lazić, Mladen, *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprjed, 1987

⁷ Lazić, Mladen, *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 44

- 2) Да је за разумевање кључних процеса у привреди потребно применити концепт елите, (у овом случају привредне) - односно истражити актере процеса привредних реформи.
- 3) Да су припадници привредне елите без обзира на крутост средине у којој су деловали могли да изнесу и имплементирају своје идеје. Ово ће бити делимично потврђено.
- 4) Да су наслеђени друштвени односи представљали снажну препреку у покушају изградње стабилног привредног система, способног да се развија без јаке државне интервенције у привреди,
- 5) Да се развој Југославије и Бугарске у погледу модернизације у сферама технологије и кредитне политике заснивао као и у ранијим периодима на увозу страних технологија, плаћених позајмљеним новцем, са намером да ће се изградити привреда која ће отплатити те дугове и развити сопствену технолошку базу.

Још један важан теоретски приступ је институционализам. Институције су посматране као правила игре у одређеном друштву.⁸ Саме институције се оснивају како би се у одређеној области смањила несигурност и повећала предвидљивост међуљудских односа.⁹ Иако су у земљама државног социјализма постојале државне институције и цео систем деловао врло уређен и формализован, моћ је почивала у партији. Постојање две упоредне структуре, при чему је партијска била надређена државној и са потпуним монополом моћи, омогућавала је снажно постојање неформалних утицаја на државне институције. Формални и неформални утицаји увек и у свим системима постоје заједно, често чинећи посебну синергију. Међутим, како стоји у књизи нобеловца Дагласа Норта, управо њихов тип и ефикасност примене обликују карактер те игре.¹⁰ Управо изучавање формалне и неформалне моћи је једна од сржи ове дисертације с обзиром на природу једнопартијских режима у државном социјализму.

Један од највећих заговорника компаративног изучавања привредних система био је економски историчар Егон Нојбергер¹¹. У својим радовима, а нарочито у свом капиталном делу и коауторском раду направио је спој између економије и историје са циљем да изврши поређење привредних система и утврди њихову ефикасност. У поменутом раду искоришћен је теоретски оквир који испитује приступ у доношењу

⁸ North, C. Douglass, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 3.

⁹ North, C. Douglass, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 6

¹⁰ North, C. Douglass, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 4

¹¹ Egon Neuberger, William J. Duffy, *Comparative Economic Systems: A Decision-Making Approach*, Boston: Allyn and Bacon INC, 1976.

одлука (Decision Making Approach-DIM). Нојбергер и Вилијам Дафи су за анализу искористили неколико привредних система током Хладног рата. САД су представљале, у теорији, модел савршено конкурентног тржишта док је СССР-а узет као пример модела централно-планске привреде стаљинистичког типа без тржишта и конкуренције. САД и СССР су као модели представљали крајности, док су одређене варијације привредних модела сагледавани кроз примере француског индикативног планирања и југословенског самоуправног социјализма. Аутори су у наведеном делу у фокус ставили на план и тржиште и посматрали су у каквом су односу ови инструменти регулисања привредне активности заступљени у сваком од наведених модела, односно земаља. Главни циљ истраживања је био утврдити који привредни модел је најефикаснији. За све истраживаче који се баве привредном историјом Југославије ово дело је од огромног значаја, јер се на један темељан и компаративни начин сагледавају привредне промене у време када је привредни развој ових простора био најдинамичнији, неуједначен и на дуже стазе са таквим моделом неодржив. Ипак, са ове временске дистанце тај модел је од Другог светског рата до пада Берлинског зида највише модернизовао овдашњу привреду и друштво.

Нажалост, не постоји довољно дела која обрађују привредне системе на компаративан начин и у наведеном периоду. Најзначајније књиге који су се бавиле привредним системом Југославије (додуше без компаративног приступа) написане су пре или током разградње земље. Случај бугарског привредног система обрађен је у релевантној научној литератури након више од деценије од нестанка централно-планског система на овим просторима.

У Југославији су најзначајнија дела Бранка Хорвата, *Политичка економија социјализма* из 1982, (у Југославији је објављена 1984) за коју је 1987. године номинован за нобелову награду из области економских наука од стране Америчког друштва економиста, чији председник је био Милтон Фридман. Врло важна књига Љубомира Маџара, *Сутон социјалистичких привреда*, објављена 1990. представља једно од најтемељнијих дела за изучавање привредног система Југославије, као и саме генезе централно-планске привреде. Маџарова књига обилује компаративним подацима и темељно анализира совјетско искуство које је преузела Југославија у првим послератним годинама. Оба дела имају посебан значај, јер прво је писано док је држава била целовита и док је руководство покушало, како се испоставило, по последњи пут да пронађе решење за привредне тешкоће. У том смислу Хорватово дело је нудило стручан одговор, водећег југословенског економисте на дату кризу. Дело је посвећено анализи

капиталистичког и централно-планског привредног система совјетског типа и питање њихове контроле. Хорват је сматрао да је главни механизам контроле привредног система регулисан преко својинских односа. Док је у земаљама државног социјализма та контрола остварена кроз политичку контролу. У наведеном делу Хорват сматра да су и капиталистички и централно-плански системи назадни и залагао се за друштвену својину где ће главни носиоци привредног и политичког система бити радници, а доминираће хоризонтално, а не вертикално устројство привредних организација, па и самог система. Насупрот њему, Љубомир Маџар је у свом делу анализирао генезу совјетске привреде од Стаљина до његових дана као основни модел на којем је изграђен и југословенски привредни систем, притом поредећи ефикасност привредног система Југославије. У свом делу, Маџар, је против нових експеримената и залаже се за одбацивање постојећег система и увођења тржишног система по угледу на либералне привреде. За разлику од Хорвата који износи своју теорију, Маџар износи Харод-Домарову теорију кроз коју утврђује главне покретаче брзог привредног раста југословенске привреде након Другог светског рата и показује како су се они временом исцрпили, а нови модел раста није пронађен, већ су политички руководиоци остали у заблуди да треба применити решење из „златног периода“ високог раста што Маџар не толико директно, али опет суптилно сматра привредним самоубиством. Он такође оспорава да је „златног доба“ било, јер се манипулисало сатистичким подацима. Он не спори значајан привредни раст након рата, али сматра да га треба рачунати кроз цео период, а не само неколико година које се поклапају са обилном помоћи САД током сукоба Југославије са Источним блоком. Разлог против решења из „Златног периода“ високог раста Маџар види у презадужености и неефикасном систему који се није реформисао од краја 50-их година. Том приликом наводи и пример Пољске која је у кризи 80-их вратила политику великих улагања у привреду да би покренула раст, а допринела само још већој презадужености. Поред темељног објашњења настанка и развоја привредног система, оба дела се највише задржавају на почетном моделу централно-планске привреде совјетског типа и како он треба да се реформише у другој половини 80их или почетком 90-их, а мање посвећују пажњу периоду реформи с краја 50-их и почетком 60-их година. Оба дела обилују значајним подацима, пре свега јер су обојца стручњака били савременици догађаја које ова дисертација обрађује. Они су, такође, учествовали (пре свега Бранко Хорват) у прављењу реформских планова и закона који су имали за циљ да југословенску привреду учине ефикаснијом. Оба дела обрађују политичке утицаје који су постојали, али пре свега у главним цртама,

оцењујући мешање политике у привреду искључиво негативно. Једно од најважнијих дела из области разумевања југословенске економске мисли написала је Дебора Миленковић.¹² Дело је написано на енглеском језику и никада није преведено. Оно је важно како би смо боље разумели са каквим идејама су се руководили југословенски економисти и припадници номенклатуре и касније их имплементирали у плановима спровођења реформи.

У изучавању бугарске привредне историје најзначајнија дела су Илијане Марчеве, *Тодор Живков пут ка власти*¹³ и Мартина Иванова о привредним реформама у Бугарској¹⁴. Реч је о историчарима, који се баве привредном историјом. Прво дело објашњава у којој мери су привредна питања била од кључне важности за борбу око власти, а друго се бави феноменом комунистичког режима чија одлика је да је непрестано у реформи, али да се систем само минимално реформише како би преживео, али у својој бити остаје исти и због тога доживљава привредни колапс. Марчева у свом делу обрађује мањи временски опсег од Иванова, али у већој мери обрађује борбу за власт у Бугарској након Стаљинове смрти и у којој мери су привредни чиниоци играли важну улогу. Иванов је искључиво посвећен привредним питањима, али повремено наводи изјаве привредних функционера по одређеним питањима, као и бугарске економисте попут Георги Петрова који су били савременици догађаја и учествовали у расправама током састављања реформских закона. Оба дела представљају незаобилазну литературу у изучавању бугарске политичке, економске и друштвене историје. Међутим, у наведеним делима, кадрови који су били на привредним функцијама нису подробније обрађени и у сегменту који нас занима, те ова дисертација, делимично, допуњује ову празнину.

У изради дисертације на овако сложену тему било је потребно обавити истраживања и у другим земљама. Спроведена су истраживања у Београду - Архив Југославије и Архив Србије (одељење у Железнику), Софији - Централни државни архив, Загребу - Хрватски државни архив и Љубљани - Архив државе Словеније.

Главни обрађени фондови у архивама су се тicali партије и државних структура. У њима је била концентрисана највећа моћ и извештаји. Елаборати на основу којих су

¹² Milenkovitch, D. Deborah, "Plan and Market in Yugoslav Economic Thought", New Heaven: Yale University Press, 1971

¹³ Марчева, Илијана, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000.

¹⁴ М. Иванов, *Реформаторство без реформи: политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989*, София, 2008;

доношене одлуке сабрани су у овим фондovima. Незаобилазни су били и фондови реекспортних предузећа како би се боље разумело како су догађаји на макро нивоу утицали на микрониво.

За реконструисање привредног система у Југославији и Бугарској, као и реформама које су спровођене ради његовог бољег функционисања било је потребно изучити грађу насталу радом политичких и државних тела. Нажалост, због несрећености аријевске грађе одређених фоднове министарстава у Бугарској или секретеријата у Југославији и других институција нисмо били у могућности да користимо грађу која би сигурно дала јаснију слику функционисања привредног система. Важно је нагласити да је грађа углавном садржала како опште тако и темељне планове и да се пре свега бавила проблемима унутар привредног система, а не његовом слављењу. Добре стране привредног система су истицане на самом почетку свих докумената и елабората, али су након тога следили примери негативних појава који су осликавали системске проблеме унутар привредних система двеју држава. Наведени карактер докумената врло негативно осветљава привредни систем у обе земље, а подносиоце реферата, иначе високе партијске функционере, приказује као његове главне критичаре. Имајући ово у виду мора се узети у обзир целокупна слика коју допуњујемо кроз статистичке податке који документују несумњив привредни раст (не тако велики као што је приказиван).

Разумевање кадрова комунистичке партије који су чинили привредну елиту немогуће је разумети само на основу архивских докумената, јер су у највећем броју случајева састанци политбироа, владе и на другим местима били унапред припремљени. Међутим, мемоарска грађа - вођење дневника и касније писање мемоара као и интервјуи од огромног су значаја за боље разумевање међусобних односа у политици и привреди. Аутор је направио неколико интервјуа са саверменицима догађаја у обе земље (Георги Петров, Петар Междуречки, Станиш Бонев, Тончо Михаилов, Георги Караманев, Иван Илијев, Иван Пехливанов, Григор Стоичков, Васил Пенев, Душан Чкребић, Јован Томовић, Милорад Савићевић Мики, Славко Комар, Аца Сингер, Петар Флековић, Мирко Пиљак, Радоје Стефановић, Александар Краус). Овај последњи хеуристички део представља један од најважнијих делова дисертације, али због

1. УВОДНО ПОГЛАВЉЕ

Након завршетка Другог светског рата део Немачке (касније Демократска република Немачка–ДРН), Пољска, Чехословачка, Мађарска, Румунија, Бугарска, Албанија и Југославија нашле су се унутар совјетске сфере утицаја, настале услед вакуума који је наступио немачким повлачењем са тих простора.¹⁵ Југославија и Албанија су, за разлику од осталих наведених земаља, имале јак унутрашњи покрет отпора (нарочито од 1943), који је крајем 1944. и почетком 1945. године, у свом комунистичком облику постао доминантан политички чинилац у тим земљама. С друге стране, Бугарска, иако је током Другог светског рата била на страни Немачке и њених савезника, све до септембра 1944. године није била у рату са Совјетским савезом. Доласком Црвене армије успостављена је власт народног фронта (Отачествени фронт), који је био совјетски инструмент успостављања власти и у осталим земљама.¹⁶

После успостављања власти комуниста, њихова жеља је била да се што пре национализују средства за производњу и пређе на строго централизовану командну привреду, чији је кључни део планско управљање свим производним и услужним делатностима уз минимално учешће тржишта. Тадашња комунистичка руководства унутар совјетске сфере утицаја сматрала су, да је преузимање средстава за производњу од стране државе путем национализације и колективизације најпогоднији начин за обнову земље и њен даљи развој. Треба нагласити да је и у капиталистичком свету након Велике економске кризе из 1929. године, знатно појачана улога државе у привреди. Од средине тридесетих година, под утицајем британског економисте Џона Мајнарда Кејнза (пре свега његовог дела из 1936. године „Општа теорија запослености, камате и новца“), привредно планирање и интервенционизам у привреди били су доминантни облици вођења економије у капиталистичким земљама. Кејнзов начин вођења економске политике настављен је и након Другог светског рата у најразвијенијим капиталистичким земљама, јер је сматран за најефикаснији модел за убрзани развој привреде.

Сукоб између некадашњих савезника, СССР-а са једне стране и Сједињених америчких држава и Велике Британије са друге, све се више заоштравао након рата. Ово

¹⁵ Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, (edd), *The Cambridge history of the Cold War. Vol. 1, Origins*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 135

¹⁶ Овакав начин преузимања власти путем тактике „народног фронта“ утврђена је још VII конгресом Коминтерне из 1937. године. М. Obradović, *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd 1995, 19.

је знатно пореметило опоравак источноевропских земаља разрушених током рата. Коначан раскид тада већ крхког великог савезништва почео је увођењем Маршаловог плана 1947. године од стране Сједињених америчких држава (САД) којим је нуђена обилна финансијска помоћ европким земљама у износу од 13 милијарди долара за период од 4 године.¹⁷ План је донет како би се спасле привреде европских земаља које су до тада грцале у дуговима и имале врло низак животни стандард, чиме је њихово становништво било подложно комунистичким идејама. Међутим, Маршалов план је ишао и корак даље – оне је заправо конкретан потез САД у послератној борби за хегемонијом у Европи. Помоћ која се добијала кроз овај фонд била је условљена и доступна само оним земљама које су поштовале тржишне принципе у привреди и приватно власништво.¹⁸ Као одговор СССР је основао Комунистички информациони биро (Коминформ) у Пољској као одговор на Маршалов план, исте године, од стране СССР-а.

У последњим годинама Другог светског рата до 1947. године, југословенски комунисти су одржавали одличне односе са совјетским врхом. Иако је Коминформ основан у Пољској, седиште је планирано да буде у Београду, али добре односе кварила су и повремена неслагања и незадовољства. Југословени су имали највише примедби на мешовита предузећа као и на недовољну подршку у спољнополитичким питањима према Италији, Аустрији и Грчкој. Значајнији међусобни проблеми израсли су око балканске федерације коју су заговарали Георги Димитров и Јосип Броз.

Сукоб Јосифа Стаљина и Тита, показало се, трајно је издвојио Југославију из совјетске сфере утицаја. Раздор унутар Коминформа имао је за последицу изопштење југословенског руководства из ове организације (а тиме и Југославије), док је у осталим земљама чланицама процес интеграције у совјетску зону утицаја појачан. Од тада, Бугарска је почела да важи за најважнијег совјетског сателита, док је Југославија, испрва, тежила да поправи односе са Источним блоком, будући да је највећи део њене копнене границе био са земљама народне демократије, али се и целопкуну послератни опоравак темељио на очекиваној помоћи од СССР-а. Смрћу Стаљина, марта 1953, и смањивањем тензија, створили су се услови за нормализацију односа која је отпочела Београдском декларацијом маја 1955. године. Упркос успонима и падовима, односи са СССР-ом

¹⁷ Eichengreen, Barry, *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and beyond*, Princeton: Princeton University Press, 2008, 65

¹⁸ Eichengreen, Barry, *The European Economy Since 1945: Coordinated Capitalism and beyond*, Princeton: Princeton University Press, 2008, 67

почели су да се поправљају. Даљи развитак Југословенско–совјетских односа кретао се у правцу укључивања Југославије у организације Источног блока попут Савета за узајамну економску помоћ (СЕВ) основаног 1949. године. Дубље интеграције са Источним Блоком Југославија није желела, јер би то наришило њену независност и неутралну политику коју је у том периоду изграђивала, а недуго потом по њој била позната широм света. Југославија је покушала да приступи СЕВ-у по његовом оснивању, али је била одбијена и у њега је као посматрач (али са готово свим компетенцијама као пуноправни члан) примљена тек 1964. године у ГАТТ 1965.¹⁹

У економској политици социјалистичких земаља, након Другог светског рата, национализацијом средстава за производњу и колективизацијом у аграру, отпочео је убрзани процес идустијализације и електрификације (у потпуности следећи Лењинову „формулу“: „комунизам је = совјетска власт + електрификација у целој земљи). Југославија је услед сукоба са Коминформом, у почетку, још више убрзала започете програме, како би показала оданост начелима марксизма и лењинизма и доказала Стаљину да није „скренула са пута“ изградње социјалистичке државе и друштва по узору на модел СССР-а. Овим је желела да нормализује односе са Совјетима. Убрзо се показало да са Кремљем нема помирења докле год се у Југославије налазило тадашње руководство са Јосипом Брозом на челу. Током сукоба са земљама Источног блока комунистичка Југославија налазила се у својој највећој послератној кризи, нарочито у периоду 1950–1952. године, када се напад највише очекивао. Нашавши се у смртној опасности Југославија је успела, након доста муке, да обезбеди политичку, безбедбосну и економску подршку САД и њених савезника. Истовремено Југославија је била у потрази за новим елементима у постојећој идеологији која би у оквирима марксизма и лењинизма пронашла свој легитимитет и показала да је Стаљин представљао дисконтинуитет у односу на учења Маркса и Лењина.

У обе земље је изграђена једнопартијска држава, са наслеђем патријархалног, неразуђеног друштва, технолошки заостале привреде која је у југословенском случају готово у потпуности девастирана, а у Бугарској исцрпљена кроз бугарско учешће у сношењу трошкова ратних напора Сила осовине. Почети обнове били су тешки из горенаведеног наслеђа које је пратила висока неписменост становништва, преовлађујуће аграрно становништво (неквалификовано за рад у индустрији). Све ове особине су биле

¹⁹ Horvat, Branko, “Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments”, *American Economic Review*, Vol 61. No. 3, Part 2. Surveys of National Economic Policy Issues and Policy Research (Jun., 1971). 121-122

заједничке Бугарској и Југославији и упркос разликама које су постојале, искуство историјског развоја им је било сличније, него ли са другим земљама централне Европе. Стога је од велике важности пратити развој обе земље у периоду када су доживеле брзу индустријализацију, урбанизацију, елиминисање неписмености и искорењивање глади. Све ово је било праћено демографском експлозијом, која је у перспективи доносила обиље радне снаге, али и социјалне немире уколико не буде задовољна системом када буде стасала. Период изградње независних институција по угледу на демократије Западне Европе и борба за политичку децентрализацију, ма како деловао симболично до стицања независности је престао.

Људска права су била ограничена, политички и сваки део државе и друштва је био строго контролисан. Удео приватне својине је био сведен на симболичан проценат са малим утицајем на привредну политику. Тржиште као регулатор привредних токова било је напуштено. Либерализам који је као идеологија преовладавао током борбе за независност, стварање националних држава на овим просторима, затим доношење устава и успостављање парламентаризма, доживео је потпуни слом.

1. 1. Политичке прилике у Југославији и Бугарској

Узимање 1958. године као граничне имало је више разлога. Први разлог је представљао Седми партијски конгрес Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Бугарске. Напоменуто је да су Југославија и Бугарска имале заједничке црте, чак и одређене опште процесе у погледу увођења једнопартијског система, национализације у привреди и колективизације у аграру (која је напуштена у Југославији током сукоба са Коминформом). Индустрија и терцијарни сектор, осим малих предузећа је национализован. Обе компартије су биле свесне заосталости привреде и друштва за првим светом. Искуства оба руководства су углавном, са једне стране, сезала до живота под претходним уређењем парламентарне монархије која је претрпела огромну ерозију својих институција током 1930-их, а према којима је постојао негативан став. Са друге стране, била су ограничена совјетском праксом које се требало приджавати, уважавајући неке локалне и националне особености, барем у првим послератним годинама.

Како би били спроведени, горепоменути, амбициозни програми модернизације и стварање класно равноправнијег друштва створен је моћан државни апарат, којим је доминирала партијска структура. У обе земље је уведен једнопартијски режим са КПЈ, касније СКЈ као једином владајућом партијом у Југославији, односно КПБ у Бугарској.

Отпор компартијама је сломљен што захваљујући контролом судства и апарата безбедности, а што амбициозним програмом модернизације који је обећавао да у остваривању општег благостања буде коришћен нов, савремен концепт, који је већ дао резултате у СССР-у, а који је омогућио победу прве земље социјализма над нацистичком Немачком у Другом светскома рату.

Устав обе земље био је копија Стаљиновог устава из 1936. године, али је Југославија након сукоба са СССР-ом и његовим савезницима, отпочела низ промена које ће усложнити југословенски политички систем. Увођење самоуправљања у првреди, било је пропраћено децентрализацијом и на државном нивоу што је имало и непосредне последице на саму политичку структуру. Промене устава, почевши од 1963. и Осмог конгреса СКЈ 1964. само су потврдиле тековине започете 1950-их. Међутим, иако је дошло до изазова централној власти, ауторитет Јосипа Броза Тита као врховног вође никада није долазио у питање и прошао је све изазове. Такође, борбе које су се водиле око власти су биле управо то, борбе око власти, али не и око начина и суштине управљања партијом и државом. Изузетак ове тврдње у југословенском случају представља период током средине 60-их када је намера била да се сменом Александра Ранковића 1966. реформише СКЈ. У Бугарској сличних појава није било и „побуне“ против Тодора Живкова²⁰ су ишле од жеље за сменом Тодора Живкова до ограничавања његове власти.²¹ Сви покушаји су прошли неуспешно, јер је, пре свега, Живков имао подршку СССР-а,²² али и његови противници су се показали врло неорганизовани и све побуне, попут Групе Куфарџијева 1960. и генерала Ивана Тодорова-Горуње 1965. године угушене су пре него што су и покушале преврат.²³

Режим је у обе земље био заснован на потпуној доминацији комунистичке партије у политичком животу и истакнутом култу личности пре свега Јосипа Броза, а у мањој

²⁰ Тодор Живков је рођен 1911. у Правцу код Ботевграда. Завршио је средњу графичку школу у Софији 1932, од 1929 био је члан БКМС, а од 1932 КПБ. Завршио је софијску гимназију. Под његовим политичким руководством је образована прва софијска партизанска бригада „Чавдар“. Након 9. 9. 1944. постао је политички руководиоца у штабу народне милиције. Трећи секретар ОК КПБ Софије постао је 1944. Наредне године је постао кандидат члан ЦК КПБ. Од јануара 1948 постао је Први секретар градског комитета КПБ Софије. На петом конгресу (дец 1948) КПБ је постао за члан ЦК КПБ. Јануара 1950. постао је секретар ЦК КПБ, а од новембра исте године је постао кандидат члан политбироа ЦК КПБ. Јула месеца наредне године постао је члан политбироа. Први секретар ЦК КПБ је постао 1954. године, а председник Државног савета 1971. године до смене 1989. Био је народни посланик од 1950-1990. Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 183-184

²¹ Ивайло Знеполски, ред, *НРБ от началото до края*, Софија: Сиела, 2011, 252-259

²² Ивайло Знеполски, ред, *НРБ от началото до края*, Софија: Сиела, 2011, 255.

²³ Ивайло Знеполски, ред, *НРБ от началото до края*, Софија: Сиела, 2011, 252-253, 256-257.

мери Годора Живкова, чији су лик и дело били свеprisутани кроз Бугарску, али без праћења великих и масовних скупова у његову част.

Док су постојале сличности између две земље и уопште заједнички процеси код земаља државног социјализма, Југославија се и у политичком животу разликовала у појединим сегментима. Њен мађународни положај и унутрашње промене које је претрпела 50-их дали су јој посебане карактеристике.

Због неприпадања једном од блокова имала је велики безбедносни проблем и руководство је страховало за своју самосталност сваког пута када су се десиле војне интервенције унутар совјетске сфере утицаја 1956. и 1968. године. Жеља за неутралном спољном политиком је омекашала крутост политичког система, чија привреда је до краја 1960-их добијала значајна средства од САД у виду пољопривредних вишкова.²⁴ Такође, доступност технологије првог света и узимање зајмова за куповину исте додатно су је разликовали од осталих земаља из совјетске сфере утицаја, које нису имале приступ најнапреднијој технологији, али су имале приступ огромном и од 1960-их загарантованом совјетском тржишту које није било превише захтевно за њихову робу ниског квалитета и у које је Југославије успела да уђе 1964. године.

У унутарашњој политици самоуправљање је, као што је речено, усложнило југословенски политички систем. Врховни вођа је био неоспоран, али су притисци република били јачи него икада и имали су већу тежину, јер су републике стајале иза сопственог развоја и биле најјачи савезник у добијању савезних средстава. Увођење система ротације кадрова и избор новог руководства 1963, када је Петар Стамболић први пут заменио Тита као првог човека извршне власти у држави само су једно од обележја. Жеља је била да се председници влада из република распореде на најодговорније положаје у савезној власт. Можда је та идеја и била одлична, али је била недовољно систематична, јер је највећи део старе структуре кадрова који је водио републике остао на својим местима, те је настали вакуум искористио како би још чвршће овладао њоме, док су се анимозитети појачали на релацији републичко руководство – републичко партијско руководство. Јаков Блажевић и Владимир Бакарић су имали много спорења док је први био председник извршног већа НРХ, а потоњи генсек СКХ. Од 1963. Блажевић је постао председник Савезне привредне коморе и тиме је директно утицао на привреду у целој држави.

²⁴ О сложеностима добијања помоћи од стране Америке и југословенске политике несврстаности погледати детаљније у Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi: 1961 – 1971*, Beograd 2012

У Бугарском случају изненадна смрт Георги Димитрова 1949, а недуго затим и Васи́ла Коларова 1950. отворила је питање врха руководства у бугарској компартији. Јосиф Стаљин је поставио Влка Червенкова као свог главног човека у Бугарској и он је објединио функције првог човека партије и државе 1950, а од 1949. је био генерални секретар КПБ. Међутим, Стаљинова смрт и борба око власти у СССР имали су рефлексију и у Бугарској, те је на место генералног секретара КПБ 1954. дошао, по избору Червенкова, млади и, наизглед кротки, Тодор Живков, који ће, уз благослов секретара КПСС, Никите Хрушчова на априлском пленуму ЦК КПБ 1956. сменити свог дотадашњег патрона.²⁵ Борба у партији за водећи положај водила се између најстаријих кадрова попут Антона Југова, Георги Чанкова, Доброг Терпешева, Бориса Копчева и Јонка Панова.²⁶ Последњи је чак изјавио да таквих као што је Живков у Бугарској има најмање 500.²⁷ Међутим, Живков је успео да за преврат придобије подршку Енча Стајкова,²⁸ руководиоца одсека Пропаганда и агитација при ЦК, затим Георги Дамјанова,²⁹ члана политбироа. Додатна подршка је добијена од Бориса Таскова, једног од секретара ЦК КПБ и на крају Димитра Ганева.³⁰ Живков је врло храбро пласирао информацију Червенкову да у партији постоји фракција Југова и Чанкова.³¹ Овим је створена права завереничка атмосфера, јер су се три групе бориле за власт: прву су чинили Антон Југов и Георги Чанков, другу групу су представљали стари кадрови незадовољни Червенковим - Добри Терпешев и Јонко Панов, док је Живковљева група била најшароликија.

Живков је успео вештим маневрима да разговара са свим члановима политбироа који су имали могућност да на априлском пленуму генеришу довољан број гласова и смене Влка Червенкова са места председника владе. Поред храбрости и умешности Живков се показао као умешан да положајима и повластицама поткупи остале чланове ЦК у својој борби за власт. Овај вид корумпирања чланова партије кроз разне положаје и повластице Живков ће користити као неодвојиви део своје вештине владања.

²⁵ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 46

²⁶ Станко Тодоров, *До върховете на властта: Политически мемоари*, София: Христо Ботев, 1995, 96

²⁷ Станко Тодоров, *До върховете на властта: Политически мемоари*, София: Христо Ботев, 1995, 96

²⁸ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 47

²⁹ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 48

³⁰ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 48-49

³¹ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 50-51

Конкретно као последица обећања на Априлском пленуму 1956. повећан је број чланова политбироа, како би Карло Луканов, Червенковљев представник у СССР добио високи положај, а истовремено Живков послао на његово месту у СССР свог човека од поверења Љубена Герасимова.³² Уместо додаташња 3 секретара КПБ, положај су добили за своју верност на пленуму и Енчо Стајков и Бојан Блгаранов.³³

Већ следеће године уследио је обрачун Живкова, у савезу са Југовим и Чанков, Панов и Терпешев су разрешени положаја на јулском пленуму 1957, под оптужбом за фракционаштво.³⁴ Тек 1961 Панов и Терпешев ће бити искључени и из партије поново под оптужбом за фракционаштво и за „опортунизам југословенског типа“.³⁵ Живков је искористио Хрушчовљеву политику дестаљинизације и уз благослове Москве сменио је стаљинисте у својој партији.³⁶ Иако је и Југов био близак сарадник Червенкова, на њега није ударио, јер би то био превелики залагај. Живкову је требало времена да у потпуности овлада номенклатуром, јер сам није имао јако упориште, упркос својим функцијама. Постојали су и старији кадрови, али су они сви били преамбициозни и, како се показало, мање вешти у борби за власт. Са друге стране, док је 1956, Живков био вешт и бескрупулозно преговарао са свима и делио полу-информације како би још више збунио противнике, али „скинуо“ себе са Червенковљевог радара, 1957. се показало да уме да буде стрпљив. Не треба заборавити да је 1956. година била препуна ломова у Источном Блоку и да је Хрушчов показао да може бити врло бруталан када се ствари измакну контроли. Живков је очигледно извукао добру поуку из Мађарских и Пољских дешавања претходне године и из ЦК одстранио само оне за које је тада имао снаге, а носили су печат стаљинизма.

Упражњене положаје нису увек попуњавали људи строго одани Живкову. Неки од њих су имали и дужи стаж и угледнију биографију по мерилима КПБ. То је и логично, с обзиром на то да је Тодор Живков био млађи од свих. Из ових разлога Живков се трудио да у свим телима, а нарочито на високим партијским положајима поставља кадрове генерацијски различите, али у овом случају не по рођењу, већ по стажу. У политбиро су тада ушли Димитар Ганев (члан политбироа од 1944) и млађи по стажу

³² Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953– 1964*, София, 2000, 52

³³ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953– 1964*, София, 2000, 52

³⁴ Знеполски, Ивайло, (ред), *НРБ от началото до края*, София: Сиела, 2011, 251-252

³⁵ Знеполски, Ивайло, (ред), *НРБ от началото до края*, София: Сиела, 2011, 253

³⁶ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953– 1964*, София, 2000, 126

Бојан Блгаранов, а кандидат чланови су постали Младен Стојанов (кандидат члан Политбироа од 1958) и Димитар Димов (био је члан политбироа од 1945).³⁷

У борби за власт Живков је наставио да смењује кадрове који су му помогли да дође до власти и 1959. године смењен је и Борис Тасков са свих партијских и државних функција под тешким оптужбама, од којих су вероватно најтеже оне да је покушао да изгради сопствене јаке везе са Москвом, конкретно са совјетским министром трговине Патоличевим.³⁸ На његово место долази Рајков Дамјанов који ће на децембарском пленуму 1959. бити смењен и оставиће му место првог заменика премијера као највишу функцију.³⁹

Децембарски пленум је кључан због кадровске промене. Станко Тодоров је и раније био на високим државним положајима, пре свега као министар пољопривреде, али на овом пленуму он ће бити лансиран у сам врх партијске номенклатуре. Постаће председник Државне планске комисије, заменик премијера и кандидат члан политбироа.⁴⁰ Овде се може приметити корелација између особе задужене за руковођење привредом и чланством у политбироу што је и у Југославији био случај са Андријом Хебрангом, Борисом Кидричом и Светозаром Вукмановићем Темпом, након чега та пракса престаје 1958. године са Мијалком Тодоровићем Плавим.

Положај СССР-а према сателитским земљама био је увек од пресудног значаја. Чак би се могло рећи и да је моћ сваког руководства из сателитских земаља почивала на подршци из Кремља и умешности да своју државу држи политички и привредно стабилну. Што се тиче борби за моћ унутар Бугарске, Никита Хрушчов је балансирао између Југова и Живкова⁴¹ чега су обојца били свесни. Обојца су покушавали да унутар тог благослова што више појачају своје положаје пред коначни обрачун за обједињавање функција првог секретара КПБ и премијера Бугарске. До тада, марта 1958, Хрушчов је већ објединио функцију генералног секретара КПСС-а и премијера СССР-а. Можемо закључити да су бугарски комунисти само следили догађаје у првој земљи социјализма.

Одлучујућа борба за неспорно прво место одиграла се као и ранија, на партијском форуму. Мартовским пленумом 1962. Живков је успео да смени Антона Југова и

³⁷ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 130

³⁸ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 137

³⁹ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 138

⁴⁰ Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999*, Софија 1990, 467-468

⁴¹ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 134-135

устоличи се као апсолутни број један у Бугарској.⁴² На пленуму су извршене и друге важне кадровске промене, попут смене са места министра одбране генерала Ивана Михајлова и постављање на исто Доброг Цурова.⁴³ Сам Цуров ће на овом положају остати до 1990, али његова главна препорука била је оданост Живкову и што је током рата био командант партизанске бригаде „Чавдар“ у којој је Живков био политички комесар. Новембра исте године са места министра унутрашњих послова смењен је Георги Цанков, а постављен Диков Дичев, такође Живковљев човек.⁴⁴

Победа у дугој борби за власт након смрти Димитрова 1949, завршена је тек 1962. године. Вероватно би ствари биле другачије да Стаљин није преминуо 1953. или да се Червенков одрекао премијерског, а не места генералног секретара, чиме је поделио судбину Маљенкова. Показало се поново да је партијска функција јача у борби са највишим положајем у држави. Борба Тодора Живкова за неспорно место број један имала је за последицу смену највећег дела старих кадрова који су имали већи углед у КПБ од њега и тиме га угрожавали. Обрачун Тодора Живкова са ривалима у партији текао је споро. Последица сукоба је долазак и превласт млађе генерације комуниста који нису имали искуство боравка у СССРу, већ су своју каријеру изградили када је Димитров и остатак старог руководства увелико био ван земље. Његови најближи сарадници постали су млади комунисти у својим тридесетим: Митко Григоров, Станко Тодоров, Начо Папазов, Тано Цолов, Пенчо Кубадински, Добри Цуров, Живко Живков, Лчезар Аврамов и Иван Прмов.⁴⁵ Ова гарнитура ће доминирати бугарском политичком сценом до почетка 70-их и у већини случајева биће верна Живкову или лако смењива.

На различит начине у обе земље је дошло до подмалђивања кадрова. У Југославији плански, са жељом да се смањи концентрација функција код одређених кадрова о чему је нешто и речено на почетку, док је у Бугарској то била директна последица борбе за власт и жеље Тодора Живкова да се окружи кадровима који су напредак у каријери могли да захвале првенствено њему.

⁴² Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 149

⁴³ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 149

⁴⁴ Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 149

⁴⁵ Марчева и Знеполски

Због своје смелости, али жеље да реши горуће друштвене проблеме Југославија је на Седми конгресу СКЈ представила свој нови партијски програм што је за последицу имало поновно захлађивање односа између Југославије и СССР-а.⁴⁶

За овакав развој, сматрамо, утицали су, готово подједнако, и спољни и унутрашњи чиниоци. Југославија је остала ван блокова. Укљештена, балансирала је између њих, што нимало није била угодна позиција за малу, неразвијену земљу током првих година Хладног рата што су се најбоље показало у случајевима Кореје, Вијетнама, али и у самој Европи (Мађарска 1956, Чехословачка 1968). сви наведени случајеви добар су пример како ствари могу да крену по злу уколико се покуша промена, макар и скромна, у распореду снага које су наметнуле суперсиле након Другог светског рата. За Југославију ово балансирање није увек било успешно и не једанпут се Југославија нашла изолована или у лошим односима са суперсилама.⁴⁷ Од унутрашњих чиниоца најважнији је представљала сложена федерална структура као и велика заосталост земље у свим сегментима, а тиме и у погледу привреде и технологије. Ова заосталост је била нарочито изражена у јужнијим областима, али и у Далмацији. Са друге стране почетни модел развоја, заснован на убрзаној индустријализацији у првим годинама девестирао је Војводину и Славонију чија примарна делатност је била пољопривреда. На подручју целе земље примарна акумулација је стварана у пољопривреди захваљујући инструментима централног планирања, а последица је била пребацивање капитала из аграра у индустрију. Када је самоуправљањем омогућена децентрализација и већа слобода сви наведени проблеми су почели да притискају централну власт. Када се томе додају тешкоће у вођењу самосталне спољне политике кроз оно што ће бити познато као Покрет несврстаних стиће се слика да је југословенски партијски/државни врх био суочене са огромним изазовима.

Уведена децентрализација 1950-1952. није ојачала комуне, већ републике, чиме су се страховања врха руководства СКЈ потврдила као тачна. Урзок у овоме је, сматрамо, што су комуне биле преслабе по својој величини, али и инфериорне по ауторитету кадрова, који су их водили, да у борби за средства и доношење закона и одлука који би њима највише користили. Републичка руководства су постала њихови заступници пред

⁴⁶ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina: razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije*, у „Историја XX века“, Београд: Институт за савремену историју, 2011., 205–220, такође, Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi: 1961-1971*, Београд : Институт за савремену историју, 2012, 39-40

⁴⁷ Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада“, 21, у Александар Животић, (ур.), *Југославија у Хладном рату*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

тадашњом највишом инстанцом- СКЈ и савезном владом.⁴⁸ Међутим, док су комуне биле немоћне на макронивоу и тражиле су помоћ матичне републике, на макронивоу су се временом извештиле да, колико је то било могуће, све савезне одлуке прилагоде себи и својим потребама.

Јосип Броз је био забринут услед оваквог развоја и први пут је 5. фебруара 1958. сазвао седницу извршног комитета СКЈ⁴⁹ из чијег стенограма који, ма колико да је пречишћаван може се приметити у којој мери највећи број учесника није био припремљен за дискусију као што је то раније био случај. Чак ни Едвард Кардељ⁵⁰ није био у стању да одбрани напад на словеначко руководство, изузев одређених формулација у одбрану самоуправљања које су требале да ублаже силину Титовог напада који је ишао критиком политике децентрализације⁵¹. Занимљиво да је тада главни проблем нађен у словеначком и хрватском руководству иако је примера за злоупотребе партијског положаја било у свим републикама. Очигледно да је Броз био свестан новонасталог распореда моћи, захваљујући самоуправљању. Из стенограма седница делује да чак ни он није био у могућности да се, истовремено, издигне изнад свих републичких руководства осуди њихово спровођење, односно недоследност у спровођењу са политиком савезне владе коју је он предводио од 1945-1963. године и спроведе вољу федерације.

Пад Кардеља у немилост Јосипа Броза 1956, након Московске декларације, затим 1958. на наведеној партијској седници и потом у марту на проширеној седници ИК ЦК СКЈ 1962., јасно је да је између њега и Тита било успона и падова, односно одређених озбиљних неслагања око крупних политичких питања. У прилог неправoliniјском подржавању само једне од струја унутар СКЈ можемо видети само кроз упоредбу поменуте фебруарске седнице ИК СКЈ и писања програма СКЈ 1958. у коме је Едвард Кардељ имао завршну реч. Од још већег значаја је завршни параграф програма.

Да бисмо, извршили своју историјску улогу у стварњу социјалистичког друштва у нашој земљи, морамо све своје снаге посветити томе циљу, бити критични према себи и свом делу, бити непомирљиви непријатељи сваког догматизма и верни револуционарном стваралачком духу марксизма. Ништа што је створено не сме за нас

⁴⁸ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/75,

⁴⁹ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/75,

⁵⁰ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/75,

⁵¹ Формулација да партија иако је водећа, може бити руководећа

бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је још напредније, још слободније, још људскије. (подвукао аутор).⁵²

Програм је сам по себи важан и унео је метеж у међународни раднички покрет, али за овај рад је битно да он наводи да је „дужност“ СКЈ да спроведе промене. Након мартовске проширене седнице ИК СКЈ која је много познатија и неоспорно важна у политичкој историји СКЈ Кардељ је такође критикован. На самом почетку седнице Броз је био врло оштар према неслози и незадовољној дисциплином унутар Савеза комуниста Југославије, а нарочито најужем кругу својих сарадника .

*По моме мишљењу, један од највећих наших недостатака је непостојање довољне дисциплине и осјећања одговорности према читавој заједници. Код нас, горе, има другова који сматрају да више нису обавезни, као некад, за одлуке које су донесене на разним сједницама и које су уствари обавезне за сваког. Могу то да кажем и за нашу праксу у ИК.*⁵³

Овим речима, Тито је сликовито описао растућу кризу унутар партије. Питање дисциплине и непоштовања одлука врха су очигледно достигле свој врхунац и нису се више могле толерисати, а сама партијско-државна структура не дође у питање.

Ова прича продубљена је и чувеном проширеном мартовском седницом. Решење се није назирало крају, штавише, за више од четири године систем је, у погледу политичког јединства, преживео дубоку ерозију. На самом почетку седнице 14. марта 1962. године Броз је заузео веома оштар став према највишим члановима номенклатуре.

*На сједницама Савезног извршног вјећа! Какве су то дискусије! Често долази до тога да се човек пита: па добро, је ли та наша земља збиља кадра да се још држи, да се не распадне?*⁵⁴

Упркос критикама на свој рачун, Кардељ је остао кључан човек у номенклатури што је потврдило његово учешће као кључног кадра у писању југословенског устава из 1963. године. Не само то, већ је и устав јаче но раније оцртавао идеје и јаче дефинисао федералне јединице унутар савезне државе, док је моћфедерације сваким новим уставом све више слабила. Сматрамо да је Тито имао могућности да смени Едварда Кардеља приликом било којег периода током неслагања, али да би цена, можда била превелика

⁵² Родољуб Чолаковић (и др), *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд: Институт за изучавање радничког покрета, 1963, 604.

⁵³ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/75, 6. фебруар 1958. године, 3

⁵⁴ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/88, 14. март 1962. године, 2.

имајући у обзир снажан отпор словеначких кадрова који су имали намеру да уколико до смене дође од тога направе озбиљан унутрашњодржавни проблем.⁵⁵

Југославија је била осетљива на промене у међународној политици, нарочито у окружењу. За реформе и модернизацију југословенског друштва била је потребна политичка стабилност и кохезија унутар партије. Такође, Тито је желео да остави утисак државника који има безрезервну подршку у својој земљи на свим нивоима како би могао бити прихваћен као озбиљан играч на међународној сцени као посредник између суперсила. Исти атрибути су му били потребни за играње улоге једног од кључних заговорника стварања будућег покрета несврстаности.

Из горенаведених разлога, самтрамо да би смењивање на партијским конгресима и пленумима једног по једног од својих најближих сарадника увукло југословенског броја један у унутрашња превирања и истовремено слало слику да је реч од диктатору који не трпи неслагања, а не властодршца са којим се могу градити односи на партнерском нивоу упркос ригидном политичком систему који је представљао.

Међутим, ту није реч само о питању Едварда Кардеља и Александра Ранковича. На савезном нивоу било је још кадрова који су држали руководеће положаја, а нису били сагласни са политиком рецентрализације на политичком нивоу, а камоли у привреди. Владимир Бакарић, Борис Крајгер, Мијалко Тодоровић, Милентије Поповић, Петар Стамболић, Киро Глигоров и други су само једни од примера. Наведени кадрови су током периода 1958-1962. за када сматрамо да је савез између Јосипа Броза и Александра Ранковића био на снази спроводили политику већег удела тржишних инструмената у привреди и даљег јачања положаја предузећа унутар привреде и његове еманципације у односу на политику. о њиховој делатности биће више речи у наредном поглављу.

На истој седници фебруара 1958. где је Тито напао републичка руководства Хрватске и Словније осврнуо са и на питање тржишне привреде, критикујући закон вредности.⁵⁶ Упркос томе Тито ће стајати иза одлуке као председник владе о доношењу закона који данас зовемо „Мала привредна реформа“ из 1961. године чији циљ је био повећање улоге тржишта у југословенском привредном систему и прва велика промена у југословенском привредном систему након увођења самоуправљања које је коначно ушло у догму на Шестом конгресу КПЈ.⁵⁷

⁵⁵ Александар Ранковић, *Дневничке Забелешке*, Београд: Југословенска књига, 2002, 126

⁵⁶ Критика закона вредности

⁵⁷ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, Tom III, Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*, Београд: Nolit, 1988, 333–335.

У жељи да оствари већу кохезију унутар СКЈ и поврати јој руководећу улогу Броз је престао да сазива седнице ИК СКЈ од Седмог конгреса СКЈ, то јест, од 22-26. априла до маја 1959. године.⁵⁸ Тито је руководио партијом заједно са Александром Ранковићем и Иваном Гошњаком. Била је то својеврсна диктатура унутар СКЈ. Тито је покушао на радикалан начин створи неопходно јединство, али без већег успеха. На његово велико разочарење то се није десило и Тито је приморан да сазове седницу 15. марта 1962. године на којој је постављено питање одрживости система.

Одуставши од тврде руке и свестан ограничења федерације и кадрова који су се налазили у њој, Броз се окренуо новој политици јачања ауторитета федерације у целој земљи. Тито је направио врло иновативан и храбар потез доведши водеће, републичке кадрове у савезну администрацију. Броз је желео да створи владу и административни апарат која ће бити довољно моћан да сломи отпор република и поништи савез између комуна и република који је савезну власт држао у великој мери изолованом на микронивоу захваљујући самоуправљању. Први велики потез у овом смеру одиграо се лета 1962, када су у савезну администрацију ушли председници извршних већа Словеније, Хрватске и Србије: Борис Крајгер, Јаков Блажевић и Милош Минић. Сва тројца, до тада готово искључиво политички кадрови, добили су задатак да изврше привредну реформу. Крајгер је постао потпредседник владе, што је иначе био кадровски положај резервисан за руковођење привредом (то је била одлика у целом другом свету), Јаков Блажевић је именован за предсеника обједињене Привредне коморе Југославије која је под собом објединила привредне коморе које су биле организоване на гранском принципу, а Милош Минић је такође добио место подпредседника у влади којом по први пут није председавао Јосип Броз, већ Петар Стамболић, који такође припадао републичким кадровима, али је још 1957. прешао за председника Савезне скупштине.⁵⁹

Пре званичне најаве кадровских решења 1962. Тито је сазвао најужи круг руководилица у своју вилу где су реферате о привреди изложили Крајгер, Минић и Комар. Након слушања реферата Тито је рекао да је то линија коју треба следити.⁶⁰ Након овога сва три реферата су представљена на седници СКЈ, као трајекторија куда ће се кретати реформа привредног система. Сведочење Славка Комара је такође важно, јер говори о начину Брозовог управљања Југославијом. Као што се може видети лични

⁵⁸ Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London: C. Hurst & Company, 1977, 107

⁵⁹ Rajović, R, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd: Hronometar, 1970, 970

⁶⁰ Интервју аутора са Славком Комарем 10. 6. 2010.

однос харизматичног диктатора иницирао је оно што треба да се формализује на партијским форумима, активима и кроз државну структуру.

На важној седници ИК ЦК СКЈ од 19. јула 1962, реферате који су се тicali стања у приврди и куда треба ићи поднели су Крајгер, Минић, Комар.⁶¹ Овај период до 1966. био је обележен врло отвореним расправама на седницама ИК ЦК СКЈ на којима су дошли до изражаја ставови разних струја, па и анимозитета, нарочито између Вукмановића и Тодоровића.⁶² Међутим, крајем 1965. јасно је било да је од двојце најближих Брозових сарадника, Едвард Кардељ надиграо Александра Ранковића. Реферат Едварда Кардеља имао је ону симболику као и реферати Ранковића на кључним седницама фебруара 1958. и марта 1962. само што ће након новембарске седнице ИК ЦК СКЈ 1965. године доћи и до кључних кадровских промена на савезном нивоу.

На седници се Кардељ обратио са ставом да би враћање на „полицијски режим и чврсту руку“ само разорило јединство земље.⁶³ Ово је била опаска пређашњој политици у којој се Броз ослањао на Ранковића са циљем стварања партијског јединства, али и упозорење до чега би политика „чврсте руке“ могла да доведе у земљи. Импликација могућег расцепа или грађанског рата није далеко од садржаја који је Кардељ предочио на крају заседања.

Своје виђење, насупрот политици чврсте руке Кардељ је сажео у следеће две реченице.

Јер на крају крајева, другови, ја ћу то да кажем, нисмо се ми у Југославију ујединили због Југославије него смо се ујединили због социјализма. И ако нам не буде јасно да је социјализам тај који уједињује Југославију онда никакав други фактор не може Југославију да уједини, а кад кажем социјализам мислим на друштвени прогрес на бази социјализма⁶⁴

Иако догађаји након ове седнице излазе ван оквира теме дисертације због своје сложености и далекосежности не можемо да не додамо да ће смена Александра Ранковића, али што је још важније успон Едварда Кардеља као првог Брозовог сарадника догађај који ће обележити другу половину ФНРЈ. Након ових догађаја који су почели постепено уставом 1963, затим Осмим конгресом СКЈ и сменом Ранковића, јачање

⁶¹ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/93, Записник са седнице ИК ЦК СКЈ од 19. Јула 1962

⁶² АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/96, 15. Записник са седнице ИК ЦК СКЈ од 18. и 19. фебруара 1963. године.

⁶³ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/113, 163-164. Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ од 12. и 13. новембра 1965. године.

⁶⁴ АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/113, 165. Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ од 12. и 13. новембра 1965. године.

република на уштрб федерације постаће снажан и перманентан процес. Међутим, како су улога СКЈ и идеологија остале нетакнуте у друштву, већ су, напротив, остале довољно моћне и спремне за обрачун са неистомишљеницима Југославија неће изградити стабилне институције које би јој омогућиле адаптацију на долазеће изазове. Југословенски систем наставиће да се ослања на харизматичне личности докле год су оне могле биолошки да трају трају и док је међу републичким руководством био могућ минимум компромиса.

2. ДИНАМИКА ПРИВРЕДНИХ РЕФОРМИ У ЈУГОСЛАВИЈИ И БУГАРСКОЈ 1958–1965

Балканске земље су након добијања независности желеле да спроведу модернизацију по угледу на тадашње најразвијеније европске државе. Тадашње руководеће елите су веровале да ће уз помоћ вредности либерализма: приватну својину, слободно тржиште, демократију, устав, парламент и секуларизам бити у могућности да раскину са својом оријенталном прошлошћу. Тај процес је два пута брутално заустављан услед два светска рата. Међутим, након последњег светског сукоба у земљама Балкана, изузев Грчке и Турске (која је делом европска, а делом азијска), успостаљена је нова власт која је била огорчени противник свега што је либерално. Она је донела нов, радикалан, концепт заснован на идеологији комунизма, односно марксизма-лењинизма у операционализацији и са искуством СССР-а. Заокрет у лево био је неминован.

Мишљење нове руководеће елите, оличене у врху владајућих компаратија у овом случају Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и Комунистичке партије Бугарске (КПБ) било је да поменуте аграрне земље нису за протекло време оствариле велики успех у погледу модернизације државе и друштва. Оне су такође желеле да поведу своје земље пут модернизације и напретка, али са новим концептом који је, из њиховог угла, био супериорнији од либералног. Наоружани искуством СССР намеравали су да сустигну и претигну тадашње либералне високо развијене земље. Наду у то им је уливао СССР који је изашао као победник из Другог светског рата и Стаљинова обећања да ће им помоћи знањем, кадровима и средствима да изађу из вековне заосталости што претходне елите са либералним концептом нису биле у стању да учине.

Одлучили смо се за компарацију две балканске земље како би били у могућности да боље разумемо успостављање радикално новог, привредног система. Циљ је да покушамо да дамо одговор у којој мери су две балканске земље успеле да модернизују свој привредни систем како би он донео континуиран и висок привредни раст, а својим грађанима виши стандард живота који су уживали житељи високо развијених земаља. Истражујемо да ли су и у којој мери припадници нименклатуре и њен део који се бавио привредом, имали жељу да истински реформишу систем или су реформе биле део технологије власти.

Изабрали смо Бугарску и Југославију из више разлога. Обе земље су пре Другог светског рата биле преовлађујуће аграрне, са мало или нимало развијеном индустријом.

Стопа неписмености је такође била велика и обе нису биле у могућности да се након разарања обилато користе људским капиталом на начин које су то учиниле Француска, Немачка и друге високо развијене земље. Период који посматрамо представљао је борбу југословенске и бугарске привреде да оствари високу радну продуктивност, али која се никада није примакла нивоу високо развијених земаља.

Њихова централно-планска привреда је након спектакуларног раста током почетка и средином 50-их почела озбиљно да се успорава крајем шесте декаде. Главни чиниоци раста, попут високог нивоа јавне потрошње која је била двоструко већа од оне у високо развијеним земљама⁶⁵ и масовног прилива радника из пољопривреде у индустрију почели су да посустају. Главна тешкоћа представљала је одвећ низак ниво продуктивности у новоотвореним индустријским погонима, што је притискало целокупну планску привреду и онемогућавало да се раст настави кроз ново убризгавање новца у привредни систем. Другим речима, наметнуло се питање ефикасности изграђеног природног система.

Период након смрти (1953) Јосифа Џугашвилија Стаљина и „Прашког пролећа“ (1968) можемо посматрати кроз оптику борбе да централно-плански систем земаља државног социјализма постане ефикасан са непрестаним привредним растом и потпуном запосленосћу као својим најважнијим економским показатељима. Компаративни приступ овом проблему ће нам послужити да боље сагледамо са каквим тешкоћама су се сусретале земље са централно-планском привредом и како су покушавале да реше постојеће и надолazeће тешкоће.

Слобода у доношењу одлука у погледу куда треба и колико дубоко мењати систем, као и питање сигурности саме земље, али и обезбеђеног тржишта кроз економске блокове били су важни чиниоци приликом доношења одлука у правцу реформи привредних система обеју земаља. Ови чиниоци биће узети у обзир приликом анализе карактера реформи у Југославији и Бугарској. Југославија је представљала земљу између два блока, чија је привредна политика, у великој мери, била независна за разлику од примера бугарске државе која се налазила чврсто унутар совјетске сфере утицаја. Са друге стране, Југославије је била „опкољена“ од стране Европске економске заједнице (ЕЕЗ) и Савета за економску помоћ (СЕВ) који су од краја 50-их све више почели да се

⁶⁵ Ljubomir Madžar, *Suton Socijalsitičkih privreda: simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda*, Beograd 1990,

затварају у себе, остављајући Југославију у тешком положају и са великим проблемима да пласира своју робу и отплати узете кредите.

Вероватно да је најважнији покретач реформи у Југославији и Бугарској био неиздрживи и непрестано растући дефицит спољнотрговинског биланса и њихова презадуженост. Обе земље су крајем 50-их дошле до тачке да морају радикално да мењају свој привредни систем, јер би на дуге стазе била угрожена економска стабилност због негативних трендова у спољнотрговинској размени и дефициту буџета.

Развој догађаја је показао да се свака држава без обзира на крутост свог политичког и економског система мора прилагођавати новонасталим околностима. Јанош Корнаи је од раније доказао да је недостатак робе - економија дефицита - карактеристична за земље са централно-планском привредом друго лице инфлације.⁶⁶

Првобитна акумулација остварена је у пољопривреди, а потом уложена у индустрију, пре свега тешку металургију, машиноградњу, рударство и енергетику. „Системом маказа“, где су пољопривредни производи имали ниске, а индустријски високе цене спровођена је алокација средстава, чиме је форсирана индустрија, пре свега тешка, а у каснијем приоду све више и прерађивачка како би се смањио дефицит спољнотрговинског биланса и што пре отплатили узети зајмови.

Поред сличности постојале су и одређене веће или мање разлике између југословенског, самоуправног социјализма и бугарског, копије централно-планске привреде стаљинистичког типа.

Југословенски сукоб са Коминформом 1948. године судобоносно је утицао на сваки аспект југословенског развоја, па и привредног. Врх власти је у почетку тежио да се помири са СССР, али када је увидео да то није могуће 1949. се отпочело са критиковањем СССР и његовог развоја, тобоже, наводећи разлике између два политичка и привредна система, то јест како је руководство СССР скренуло са пута марксизма-лењинизма. Међутим, 1950. године, Титовим говором, први пут је споменуто самоуправљање као нови саставни део југословенске идеологије и важног чиниоца њене привреде. Нови концепт ослобађања радника од експлоатације уграђен је у основу југословенског система 1952. године и од тада до краја постојања Југославије само је потврђиван као њен најважнији допринос марксистичко-лењинистичкој идеологији. Иако је Партија задржала непобитну контролу, одређена децентрализација је извршена, а још значајније је само покретање процеса децентрализације. Овај нови тренд је у

⁶⁶ Janos Kornai, *The Socialist System: The Political Economy of Socialism*, Oxford, 1992, 228–234.

периоду 1958–1965 добио нову динамику и завршио се 1964. победом снага децентрализације на Осмом конгресу Савеза комуниста Југославије (СКЈ). Развој догађаја на политичком плану није могао да не остави свој печат у привреди.

Као последица политичких промена узрокованих сукобом Југославије са остатком Источног блока 1951. дошло је до промене значаја Савезног закона за план када је он реорганизован и по свом капацитету више није могао да игра улогу коју је до тада имао.

2. 1. Успостављање централно-планске привреде у Бугарској

Долазак комуниста на власт у Бугарску 1944. године уз подршку црвене армије означио је почетак револуционарне измене политичког и друштвеног система земље по совјетском узору. Додуше, борба за потпуну власт комунистичке партије потрајала је до 1948. године, а потом су уследиле чистке у самој комунистичкој партији Бугарске (КПБ), узроковане сукобом унутар Коминформа.

Упркос борбама за власт и међустраничком трвењу након 1949, Бугарска је брзо усвојила свој први републикански устав и први петогодишњи план (1949–1953). Устав и политика развоја били су прелиминарна копија совјетског модела. Једнопартијска власт и убрзана индустријализација, електрификација и колективизација земље уз претходно извршен процес национализације имали су за циљ да земљу извуку из заосталости у врло кратком року. Изграђиван је аутархичан модел командно–планске привреде стаљинистичког типа – непараметарског економског система где је план само физички одређивао циљеве.⁶⁷

Промену у самом врху Бугарске власти пратиле су и промене кроз целокупан систем наредних неколико година - док се Живков учвршћивао на власти, оставши једини на врху пирамиде 1962. године,⁶⁸ па све до његове смене 1989. године. Наравно, све што се у то време дешавало, морало је да добије благослов Москве. Упркос главној преокупацији бугарских комуниста у борби за врховну политичку власт (1956–1962), од огромне важности је било стање и развитак државе и друштва, то јест, питање модернизације.

⁶⁷ *НРБ от началото до края*, 135–136.

⁶⁸ Што се тиче смене тадашњег премијера Антона Југова (1956–1962) од стране Тодора Живкова и његових следбеника погледати детаљно у И. Марчева, нав. дело, 149–159.

Покретањем процеса дестаљинизације на XX конгресу 1956. године Никита Хрушчов, генерални секретар КПСС-а је омогућио покретање реформи у Источном Блоку. Рушење „стаљинизма“ ослањало се на „лењинизам“. Централизам је требало олабавити давањем већих права и слобода кроз идеју демократског централизма.⁶⁹ Међутим, на самом почетку, током друге половине 50-их, у Бугарској није било никаквих значајнијих промена. Заправо систем се нашао затечен. Лоше стање у бугарској привреди изнео је на седници политбироа у свом реферату тадашњи дугогодишњи министар финансија и државне контроле Кирил Лазаров 7. јануара 1958. године.

*„Положај је такав, да чак ако се искористе целокупне девизне резерве, не могу се исплатити два задужења према Државној банци СССР-а, са роковима 11. и 15. Јануара 1958. године... Рок за поновно успостављање девизних резерви се не може одредити, јер предстоје велика плаћања према капиталистичким земљама за које такође нису обезбеђена девизна средства“.*⁷⁰

Након овог извештаја, политбиро је одобрио предлог Кирила Лазарова да се исплати први зајам и да се замоли одлагање плаћања другог зајма чија наплата је приспевала 15. јануара.

Отпочела је права потрага за новим кредитима, репрограмом, бољим условима. Презадуженој држави са лошим стањем у привреди која је све дубље тонула, ретко ко је изашао у сусрет.⁷¹ Решење је пронађено у предаји а касније продаји златних резерви у висини од 21 тоне злата совјетској Госбанци.⁷² Постало је јасно да се систем мора битније изменити како се земља не би поново нашла у истом положају.

Седми конгрес КПБ је одржан 1958 године. Треба имати на уму да је поменути конгрес био од значаја у смислу да је истакнуто да је будућност у научно-технолошком напретку, то јест, да је интензивни развој будућност.⁷³ Међутим, током целокупног постојања социјалистичке Бугарске развој је остао екстензиван и научно технолошки

⁶⁹ Демократски централизам је Лењина замислио која је подразумевала да у партији постоји како слобода изражавања чланова, тако и чврсто јединство приликом доношења или спровођења одлука. А. Неууд, *Political ideologies: An Introduction*, New York 2012, 122.

⁷⁰ Реч је била о два краткорочна зајма у конвертибилној валути од СССР-а. Централен државен архив (ЦДА), Софија, Ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3510.

⁷¹ Д. Вачков, М. Иванов, нав. дело, 108–110.

⁷² Први који је непобитно доказао продају, са све документованим материјалима и цео процес продаје злата био је новинар Христо Христов у Х. Христов, *Тайните фалити на комунизма*, София 2007, 49–60. Питање је подробно и темељно обрађено у Д. Вачков, М. Иванов, нав. дело, 116–120; Р. Аврамов, нав. дело, 2008, 191–200.

⁷³ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 338

развој никада није успео у правој мери да се укључи у привреду и тако изврши нужни прелаз ка интензивној привреди.⁷⁴ Такође, важна чињеница конгреса је била да се престане са праксом изградње великих постројења са индустријом за коју нема сировина у самој земљи, чиме се повећавао спољнотрговински дефицит.⁷⁵

2. 2. Основне карактеристике југословенског привредног система и најважнији макроекономски показатељи

Прва послератна година, 1946, била је кључна по много чему. У том смислу југословенско руководство је желело да буде прво, после СССР-а, које ће завести диктатуру пролетеријата (испоставило се диктатуру КПЈ/СКЈ) у политичком животу, ради што бржег спровођења неопходних реформи. Пре Другог светског рата број југословенског становништва запосленог у пољопривреди износио је 77%, док је 40% становништва било неписмено.⁷⁶ Како би се створили предуслови за извођење новог економског система извршена је национализација у привреди и колективизација у аграру. Следећи корак, исте године, након усвајања устава био је израда првог петогодишњег плана (1947–1951).

Пресликовање совјетског политичког и привредног обрасца подразумевало је стварање једнопартијског система, надређеног државној структури, национализацију у привреди, колективизацију у аграру и увођење командно–планске привреде. Том послу приступило се са пуно жара и непоколебљивом вером да је совјетски модел развоја привреде и друштва најподесније решење за земље у развоју каква је била и Југославија.⁷⁷ Важно је напоменути да се цео процес одвијао у једнопартијском систему чији партијски врх (КПЈ/СКЈ) је у потпуности контролисао све државне и друштвене токове од значаја. Партија је била главни творац система и истовремено покретач свих његових промена.

Први период је представљао велика улагања у тешку индустрију и изградњу енергетске и сировинске базе. Главни терет поднела је пољопривреда кроз ценовну политику маказа, што је омогућило брзу акумулацију и прерасподелу средстава из

⁷⁴ О тешкоћама преласка са екстензивног на интензивни начин привређивања погледати у синтезама В. Eichengreen, *European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*, Princeton University Press 2007, 131 - 160 и I. Verend, *Evropa posle 1980*, Beograd 2012, 39–49.

⁷⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 317

⁷⁶ Horvat, 71.

⁷⁷ Исто.

пољопривереде у индустрију.⁷⁸ Тренд масовног улагања у индустрију, нарочито тешку, трајао је током целог периода сукоба против Коминформа. Међутим, од 1956. долази до промене приликом израде новог, другог по реду, петогодишњег плана. Иако су скоро удвостручена улагања у пољопривреду и повећана у области транспорта и услуга, главна оријентација је била на развоју прерађивачке индустрије. Другим речима, излазак из међународне изолације и нормализација односа са оба блока од средине 50-их утицали су да се југословенска привреда оријентише све више ка извозу и развија оне гране привреде кроз које је могла брже да врати узете кредите, пре свега од Запада. Економска политика се заснивала на увозу сировина и репроматеријала и што већем извозу робе вишег степена обраде. Ова економска политика омогућила је Југославији да оствари највиши и најдуготрајнији привредни раст у својој економској историји. Поред неспорног раста и развоја који је остварен током 50-их година, високе стопе раста су биле више производ манипулисања статистиком, него ли реалним успехом. Високи индекси привредног раста добијени су узимањем 1952. године као базне, а с обзиром на то да је тадашњи бруто домаћи производ био нижи чак и од онога из 1948. године⁷⁹, услед сукоба са Источним блоком, скок са тако ниске основице приказивао је далеко виши раст него ли да је узета 1956. година када је већ остварен одређени привредни опоравак или да је узет дужи временски хоризонт за израчунавање привредног раста.⁸⁰ Ако се узме дужи временски хоризонт стопе раста бруто друштвеног производа износиле су од 1948. до 1960. 6,5%, а од 1961 до 1970. 6,3%.⁸¹ Југославија је 1965. достигла доходак од 500 долара по глави становника што је било 100 долара мање од доњег прага категорије привредно развијених земаља. Нема сумње да је напредак на макроекономском нивоу био велики успех и незапамћен пре тога на овим просторима.

Друга страна медаље била је да се значајан део развоја заснивао на зајмовима из иностранства и финансирањем кроз повећање спољнотрговинског дефицита.⁸² Међутим, добар део средстава који је коришћен за развој привреде добијен је на име репарација и у виду економске помоћи (највише од САД). За период од 1952-1956. то јест, од најниже тачке привредне активност ФНРЈ до опоравка - страна средства (највећим делом

⁷⁸ Овај модел преузет је такође из совјетског економског искуства, а његов творац био је Јевгеније Преображенски. Видети подробније у Michael Kaser, *Soviet Economy*, New York, 1970, 81–82.

⁷⁹ Svetozar Vukmanović, *Osvrt na našu privrednu politiku*, у „*Naša Stvarnost: Časopis za društvena pitanja*“, Beograd 1956, 5

⁸⁰ Savezni tavod za privredno planiranje, *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*, Beograd 1962, 2.

⁸¹ *Развој република СФР Југославије 1947–1990*, Савезни завод за статистику, Београд 1996, 14.

⁸² Joseph Bombelles, *Economic Development of Communist Yugoslavia 1947–1964*, Stanford 1968, 40, 42–43.

бесповратна) учествовала су са око 35% у нето инвестицијама. У одређеним годинама као што су 1953 и 1955. она су износила 148,9 милијарди динара од укупно уложених 281,5 и 106,1 милијарда од 287,3.⁸³ Негативни биланс плаћања Југославије временом је растао и са 124 милиона долара 1947, достигао је суму од 713 милиона долара 1964. године.⁸⁴ Гранични капитални коефицијент (ГКК), који означава степен ефикасности улагања у привреди, кретао се од 2.37 (1953-1960) до 2.77 (1961-1964) што говори о недовољно високом степену ефикасности инвестиција и смањивању ефикасности инвестиција.⁸⁵ Док је ГКК у периоду 50-их имао тенденцију смањивања,⁸⁶ током 60-их почео је да расте, снижавајући извршење инвестиција како се тада наводило у службеним документима. Овај тренд је био забрињавајућ, јер је привредна након 20 година нове власти требала да буде ефикаснија у подизању нових капацитета, а не обратно.

Економска политика која се заснивала на убрзаној модернизацији и развоју постојећих привредних капацитета и, чешће, на изградњи потпуно нових фабрика и погона, довела је до повећања спољно-трговинског дефицита. Зајмови из иностранства, премирање извоза и политика вишеструких девизних курсева подстакли су стварање и одржавање неконкурентне привреде и даље погоршавање спољнотрговинског биланса. Сировинска база је након 1956. остала запуштена. Премирање и политика вишеструких девизних курсева, као и ценовна политика подстрекивали су високоакумулациони сектор прерађивачке индустрије. У југословенском случају дошло је до ницања прерађивачких капацитета широм земље, без обзира да ли су имали сировинску основу, јер је привредни систем, кроз снажну интервенцију подржавао овакав начин развоја. Упркос великој подршци овом сектору, због неразвијености привреде, старих технологија, лоше путне инфраструктуре и ниског пораста продуктивности, непрестани губитак у спољнотрговинској резмени не само да се није смањило, већ се све брже и више повећавао. Недовољна економска ефикасност у смислу ниске продуктивности рада и низак квалитет робе спрам земаља тврде валуте отежавали су пласман југословенске робе на њихова тржишта. На истој страни купавана је технологија и велики део репроматеријала што је водило ка увећавању спољнотрговинског дефицита. Све се

⁸³ Svetozar Vukmanović, *Osvrt na našu privrednu politiku*, у „*Naša Stvarnost: Časopis za društvena pitanja*“, 41.

⁸⁴ (International Monetary Fund, *Balance of Payments yearbook 1950 – 1966.*), преузето из Joseph Bombelles, 102.

⁸⁵ Ljubomir Madžar, *Suton Socijalsitičkih privreda: simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda*, Beograd 1990, 172.

⁸⁶ Čolanović, B i dr, *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godine*, Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962, 6-9

сводило на то да је Југославија увозила опрему и део репроматеријала са Запада за тврду валуту, а извозила робу вишег степена обраде у земље другог и трећег света често преко клиринга или кроз зајам и тиме доводила себе у незавидан положај.

Током Другог светског рата на просторима окупиране Југославије уведена је ратна привреда која је имала одлике максималне рационализације свих добара и услуга и где је учешће тржишта било минимално. Услед великог разарања тај модел је настављен кроз 1945. и трајао је до краја 1946. године. Први период можемо назвати и периодом обнове када се земља припремала да уђе у следећу фазу планске привреде стаљинистичког типа. У том периоду извршена је национализација у привреди и колективизација у аграру. „Закон о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање⁸⁷ ступио је на снагу 4. јуна 1946. године. На основу овог закона сачињен је и усвојен први петогодишњи план (1947–1951).

2. 3. Централно-плански модел у Југославији

Други период обухвата спровођење и разградњу стаљинистичког модела командно/централно планске привреде. Одликовала га је висока вертикална централизованост привредног система уз доминантну улогу плана. Током овог периода Југославија је дословно копирала совјетски модел привредног система и његовог развоја.⁸⁸ Административни начин руковођења привредом био је суштина његове логике управљања, одбацујући било какав облик утицаја закона вредности. План је представљао најважнији инструмент планирања и управљања привредом, а савезна планска комисија са привредним саветом била је нека врста економског суперминистарства. План је имао снагу закона и одређивао билансе укупне производње, расподеле, размене и потрошње. Командно–планска привреда подразумевала је да План представља једини акумулатор, алокатор средстава и регулатор система са минималним учешћем тржишта у том процесу.⁸⁹

Први петогодишњи план је имао за циљ да створи енергетску и сировинску базу која би омогућила даљи привредни развој. Тешка индустрија била је један од приоритета. До средстава за велика улагања долазило се путем политике цена, кроз

⁸⁷ Службени лист ФНРЈ бр. 45/1946.

⁸⁸ За детаљну слику совјетског модела погледати калсичну студију Michael Kaser, *Soviet Economics*, London 1970.

⁸⁹ Ljubomir Madžar, *Suton Socijalsitičkih privreda: simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda*, Beograd 1990, 72–77.

плате, цене услуга и робу широке потрошње. Цене су биле сведене на ниво испод рентабилних, а тако сакупљен новац улаган је у објекте капиталне изградње, који су требали да послуже као основа за излазак земље из заосталости.⁹⁰ Цела привреда је посматрана као једно велико предузеће.

Директори свих предузећа били су администратори чија обавеза је била да спроводе одлуке прописане планом и да у току године обавештавају надређене у неколико стотина извештаја.⁹¹ Овим је њихова слобода деловања, али и одговорност била минимална, јер се веровало да је систем савршено скројен и да га треба само применити. Међутим, сукоб унутар Коминформа довео је до промене плана. Резултати првог петогодишњег плана никада нису били објављени.⁹²

2. 4. Прелазни период у југословенској привреди

Сукоб Југославије са Информационим бироом 1948. године приморао је врх КПЈ да унесе значајне промене у привредни систем. Самоуправљање је обнародовано 1950. године, чиме је требало смањити незадовољство радника и њихове интересе чвршће везати за интересе предузећа, а тиме постојећег економског система. „Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива,⁹³ омогућио је већу самосталност предузећа уз врло мало деловање тржишта. „Закон о планском управљању привредом“⁹⁴ донет 30. децембра 1951. заменио је детаљно централно планирање које је од тада постало уопштено, усмеравајуће и децентрализовано. Државни буџет је престао бити тотални финансијски биланс државе. Закон је укинуо одбредбу да План има снагу закона. Број запослених у новом Савезном заводу за план драстично је смањен, свдећи ову институцију на статистички завод за праћење и анализу привредних кретања. Од тада Савезни завод за планирање је задржао координацију приликом израде једногодишњих планова и другог петогодишњег плана, али их је израђивао користећи помоћ и капацитете релевантних секретаријата, института и универзитета, с обзиром на то да више није поседовао довољне самосталне капацитете. Број запослених је драстично редукован са 700 на 50.⁹⁵

⁹⁰ Joseph Bombelles, 16.

⁹¹ Joseph Bombelles, 15, 68.

⁹² Horvat, Branko, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period", 89.

⁹³ Службени лист (СЛ) ФНРЈ, бр. 43/1950.

⁹⁴ СЛ ФНРЈ, бр. 58/1951.

⁹⁵ Avner Ben-Ner, Egon Neuberger, "The Feasibility of Planned Market Systems: The Yugoslav Visible Hand and Negotiated Planning", у *Journal of Comparative Economics*, Vol. 14, New York 1990, 772

Више ниједан члан политбироа (извршног комитета од 1952) на савезном нивоу није био предсеник каснијег Савезног завода за план. Ову врло важну промену није спровела ниједна социјалистичка земља до краја Хладног рата.

Предузећа су добила већу слободу и одговорност. Систем фиксираних цена био је замењен разуђенијом ценовном струкутром уз одређене слободне цене. Динар је девалвиран шест пута и приближен је реалном курсу у односу на долар и друге валуте.⁹⁶ Девизном реформом из 1952. он је утврђен на 300 динара за један долар, док је већ наредне године динар двоструком, по званичном курсу, двоструко ослабио у односу на долар.⁹⁷

2. 5. Спољни чиниоци као подстрек привредним реформама у Југославији

Више чинилаца је утицало да се најуспешнији период у југословенској привредној историји нађе на прекретници. Од 1950. до 1955. године, Југославија је уживала велике финансијске зајмове, пре свега од САД, који су се у пракси претварали у бесповрана средства. Београдска декларација узроковала је да се ти зајмови од тог времена морају враћати. Самит несврстаних 1961. године такође је значајно утицао на политику зајмова Западных држава према Југославији. Они су од тада били строго комерцијални. Добијање пољопривредних вишкова у виду пре свега пшенице, а касније уља и памука постало је отежано након Самита несврстаних 1961. године. По први пут 1963. вишкови нису одобрени, а од 1964. могли су бити купљени само за доларе.⁹⁸

Европска економска заједница (ЕЕЗ), која је почела да делује од јануара 1958. све више је добијала на тежини. Два њена члана Италија и Немачка представљала су највеће југословенске трговинске партнере. Нова политика ЕЕЗ одликовала се високим протекционизмом њеног тржишта, јер су и саме њене чланице још увек биле у процесу опоравка привреде од ратних разарања. Протекционистичке мере утицале су да извоз у земље ЕЕЗ-а буде отежан. Кардељ је на седници СИБ-а 1958. навео да се недовољно обезбеђују страна средства за привредни развој, а да је додатна отежавајућа околност, у

⁹⁶ Horvat, Branko, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period", 78; *55 година планирања: 1946 – 2000*, Београд 2001, 24.

⁹⁷ Joseph Bombelles, 101.

⁹⁸ За подробније погледати у Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi: 1961 – 1971*, Београд 2012, 158, 171.

том тренутку, била у сфери трговине са новоформираном економском заједницом ЕЕЗ, чији настанак се неповољно одразио на југословенску привреду.⁹⁹

Изузев пољопривредних производа, екстрактивне индустрије Југославија је тешко имала друге производе које је могла пласирати на тржиште ЕЕЗ-а. Са друге стране из истих земаља је увозила технологију и репроматеријал за њену прерађивачку индустрију коју су инструменти привредног система фаворизовали. Уз СЕВ, Југославија се у привредном, а пре свега у трговинском смислу нашла дискриминисаном од стране ЕЕЗ и СЕВ-а.¹⁰⁰ Ово је потврђено у извештају Државног секретеријата за послове финансија где се каже да су интеграциони процеси у Европи негативно утицали на економију Југославије.¹⁰¹ Затварање тржишта према другим земљама и изграђивање ЕЕЗ као засебног тржишта, упућивали су предузећа на сарадњу унутар овог привредног савеза чиме су друге земље била у неповољном положају. Оваквим развојем догађаја Југославија се нашла привредно у подређеном положају у односу на чланице СЕВ и ЕЕЗ.

На другој страни, истоку, постојао је пандан ЕЕЗ-у. Савет за економску помоћ СЕВ основан је 1949. године (оперативан од 1954), али је суштински почео да делује, доносећи корист својим чланицама крајем 50-их и почетком 60-их. Као велико и незахтевно тржиште био је примамљив за Југославију. Док је Југославија у ЕЕЗ успевала да извози углавном само пољопривредну и екстрактивну индустрију, индустријску робу могла је да извезе само у земље СЕВ-а. Другим речима за процес индустријализације Југославије СЕВ је био далеко захвалнији.

Затвореност готово целокупног европског тржишта приморала је Југославију да повећа куповну моћ грађана и тиме ојача матично југословенско тржиште у циљу куповине домаће робе и олакшања пласмана сопствене привреде у овако изолованим околностима. Услед светске економске кризе страни кредити су поред куповине опреме трошени на увоз репроматеријала за прерађивачку индустрију, која је тешко налазила прођу на тржиштима земаља тврде валуте. То је довело до поновног таласа стварања привредних капацитета без обзира на компаративну предност у производњи. Повећање спољнотрговинског дефицита приморало је систем да размисли о исправности политике форсирања екстензивног развоја на основу изградње прерађивачких капацитета, који је финансиран кроз повећање спољнотрговинског дефицита - даљег задуживања у иностранству.

⁹⁹ АЈ, ф. 837, КПП, III- А-1-а, к. 3, 2-3

¹⁰⁰ Horvat, Branko, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period", 121.

¹⁰¹ ¹⁰¹ АЈ, Ф. 837, КПП, III-а-1-а, к. 73, 26

2. 6. Југословенски привредни модел „видљиве руке“

Нови, трећи модел (1952–1960) обележен је једногодишњим плановима током 1952–1956. и другим петогодишњим планом 1957–1961. године, који је проглашен испуњеним пре времена (мало више од 3 године) закључно са 1960.¹⁰² Основа тадашњег привредног система било је ускладити инструменте плана и тржишта у земљи државног социјализма са монопартијом на власти. План је одређивао макроекономску политику (висину каматних стопа, фискалну политику, курс валуте, контролу инфлације и емисију новчане масе, итд), док је задатак тржишта био да утиче на стварање цена и омогући већу слободу деловања, али одговорности привредних организација. Директори су добили већа облашћења, али и одговорности (квалитет, количина произведене робе, асортиман и слична техничка и мања кадровска решења).¹⁰³ Ова подела требала је да искористи најбоље од оба света како би се скромна средства искористила на најбољи начин. Међутим, сам систем је често нарушаван политичким и државним интервеницијама¹⁰⁴ и значајном контролом цена. Слободу агентима у привреди давао би план, док би политички кадрови одржавали дисциплину. То је била пракса.¹⁰⁵ Како би се спречила инфлација током 1954–1955. уведене су плафонирани цене за одређене производе, пре свега сировинске индустрије.¹⁰⁶

Извршена је општа децентрализација у привреди, осим банкарског система који је додатно централизован. Систем је задржао централну контролу преко кредитне политике Народне банке Југославије (НБЈ).¹⁰⁷ Са том променом, централизовану контролу спроводио је кроз монетарну и фискалну политику.¹⁰⁸ Међутим, вредносне пропорције су биле изведене на основу физичких циљева, то јест као и раније. Разлика је била у томе што је НБЈ сада пратила њихову примену, захваљујући својим информационим капацитетима и централизованој структури.¹⁰⁹ НБЈ са својим филијалама била је главни књиговођа, а њена Служба друштвеног књиговодства важно

¹⁰² Joseph Bombelles, 73.

¹⁰³ Joseph Bombelles, 68

¹⁰⁴ Joseph Bombelles, 63; Drago Gorupić, "Problems of the System of Financing Investment", *Eastern European Economics*, Vol.2, No.3, Spring 1964, 55; Avner Ben-Ner, Egon Neuberger, "The Feasibility of Planned Market Systems: The Yugoslav Visible Hand and Negotiated Planning", у *Journal of Comparative Economics*, Vol. 14, New York 1990, 771.

¹⁰⁵ Horvat, Branko, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period", 84.

¹⁰⁶ Joseph Bombelles, 65. До почетка 1965 између 70% и 80% цена било је контролисано.

¹⁰⁷ Kaser, Michael (Ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975: Institutional Change Within a Planned Economy*, Vol. 3, Oxford: Clarendon Press, 1986, 23.

¹⁰⁸ Joseph Bombelles, 71.

¹⁰⁹ Horvat, Branko, 103, 131.

одељење за правилно спровођење те политике (1959). Спољнотрговинска банка (1955) Инвестициона (1956) и пољопривредна банка (1958) образовале су инвестиционе фондове (образовани су савезни - ОИФ и републички - РИФ фондови током 1954) у свим територијално – политичким заједницама, у намери да се побољша ефикасност и исплативост инвестиција.¹¹⁰ Током 1958. године предузећа су стекла контролу над унутрашњом расподелом својих прихода, а 1961. године укинута је контрола синдиката над платама радника.¹¹¹ Смањене надлежности плана омогућиле су коришћење тржишних инструмената како би се решили проблеми, пре свега диспаритета цена. Овим су повећани изгледи на успех, да тржишни инструменти надоместе недостатке инструмената плана и систем учине ефикаснијим. Барем је то била намера. Инерција претходног система успостављеног првим петогодишњим планом била је од велике помоћи у задржавању централизованог руковођења.¹¹²

Па ипак, Југославија је у периоду од 1956–1960. остварила раст привреде који је био други у свету, одмах иза Јапана, а предузећа су добила одређену самосталност. Међутим, бројни показатељи указивали су да се раст на оваквом моделу примакао крају и да је стајао на глиненним ногама. Један важан извештај о стању југословенске привреде био је од огромне важности да се донесе одлука о спровођењу реформе у којој упумпавање новца, немилице, у привреду неће бити случај, већ ће акценат бити стављен на штедњу и модернизацију постојећих капацитета.

Ови резултати су ишли са ценом у виду све слабије контроле Савезне владе у трошењу средстава нижих инстанци.

Полако се крајем 50-их појављивао тренд у привреди који ће временом само јачати, а тицао се губитка водеће позиције савезног центра у инвестиционој политици. У извештају координационог одбора за привреду при СИБ-у дошло је до драстичног повећања улагања република у односу на савезну инстанцу. Раст савезних средстава је износио 9,4 милијарди динара -7%, републички удео је био 48.4 милијарди динара - 37,4%, док су привредне организације повећале улагања на 16,5 милијарди , односно за 40,3% у односу на претходну годину.¹¹³ Овај развој инвестиционе политике говори о великом порасту улагања ван савезних институција. Што говори о јачању

¹¹⁰ Horvat, Branko, 133–4.

¹¹¹ Horvat, Branko, 103

¹¹² Joseph Bombelles, 71.

¹¹³ АЈ, Ф. КПП 837, III-a-1-a, к. 2, 4 Информација о кретању привреде у 1957. години, и, закључцима одбора за привреду савезног извршног већа о мерама за спровођење економске политике и привредног система

децентрализованих извора улагања у периоду постојања Народне банке ФНРЈ као монобанке која је вршила улогу координатора привредних активности кроз кредитну политику. Све веће финансирање пројеката кроз републичке фондове, значило је изврдавање овој контроли, јер је систем друштвених фондова требао да одлучујућу улогу привредном развоју земље кроз савезне институције. Наравно нигде се не наводе апсолутне суме, и даље доминира Општи инвестициони фонд, али су први трендови ове промене ипак почели су да се помаљају.

Значајно је што су заправо извори нових улагања потицали од повећања буџетског дефицита и да је пораст повећања дефицита 2 пута већи у 1957. од планираних 5,3% (било је 11,2%). Даље је јасно зашто су републике знатно повећале улагања, кроз задуживање.¹¹⁴ Ово је од огромног значаја, јер означава да су се републике могле задуживати у овако великим сумама док се раст савезног дефицита буџета колико толико контролисао. Међутим јасан је тренд задуживања ради развоја, као и децентрализација инвестиционе политике. Међутим, Народна банка ФНРЈ је пратила све токове новца. Даља контрола инвестиција вршена је кроз систем друштвених фондова.

Расходи савезног буџета су били увећани за 6,9 милијарди динара-3,8%, а буџети република и народних одбора су повећани за 30, 2 милијарди или за 19,7%.

Закључује се да је и поред пораста прихода дефицит буџета знатно увећан и укупан дефицит је био 33 милијарде динара, од чега је савезни 28,9 милијарди динара, а буџет народних република и народних одбора био је свега 4,1 милијарди динара. Ово нам говори да иако се десио знатан пораст децентрализованог инвестирања, савезна влада је и даље задржала лавовски део контроле улагања.

Наводећи закључке привредног одбора при СИВ-у, провлачи се питање повећања цена и велика потрошња нарочито крајем сваке године, када су исплаћивана велика средства од заосталог новца, али и сумња да се највише троши на непостојеће послове како се средства не би умањила идуће године. Међутим, једно од главних решења трабало је бити увећање моћи и надлежности комуна у управљању привредним субјектима под њеном јурисдикцијом.¹¹⁵ Због сумње да се велики део средстава троши без потребе одлуке СИВа су биле да се смањи потрошња. Са друге стране, јасно се види

¹¹⁴ АЈ, Ф. КПР 837, III-а-1-а, к. 2, 5 Информација о кретању привреде у 1957. години, и, закључцима одбора за привреду савезног извршног већа о мерама за спровођење економске политике и привредног система

¹¹⁵ АЈ, Ф. КПР 837, III-а-1-а, к. 2, 13 Информација о кретању привреде у 1957. години, и, закључцима одбора за привреду савезног извршног већа о мерама за спровођење економске политике и привредног система

да је логика СКЈ била да се што више ослони на сопствену структуру и циљ је био да комуне замене општине у жељи да се ослобађање привреде од етатизације буде пропраћено јачом партијском контролом.

Поучени прошлогодишњом експлозијом у потрошњи нижих инстанци, а пре свега Републике, уследио је обрнут тренд у инвестиционој политици. Републичке инвестиције су знатно смањене., док су савезне повећане и то се правда новим улагањима у новом петогодишњем плану. Савезне инвестиције су биле 35% од укупних, наспрам 29% (1957), републичке су умањене за 6% у односу на претходну годину. Удео инвестиција привредних организације је порастао за 31% и износио је 35% укупних инвестиција.¹¹⁶ Видимо да је Савезна влада још увек била у стању да исконтролише ниже инстанце и има директну комуникацију са предузећима тако што ће она бити тако која ће додељивати средства предузећима и тако заобићи лобирање република.

Проблеми у имплементацији привредних мера били су озбиљни, јер су контролни механизми за надзор тржишта били тек у изградњи.

Према извештају до 1960. године Црна Гора и Словенија су имале највише инвестиција по глави становника. То се и у другом петогодишњем плану задржало, само су стање поправиле Србија, Хрватска и Војводина. Уколико знамо да су Борис Кидрич и Светозар Вукмановић Темпо били на челу развоја привреде као кадрови Словеније, ондносно Црне Горе, онда овај податак добија пун смисао.

Обим инвестиција у основна средства, са ценама из 1956. Посматран је по улагањима по становнику за сваку републику – покрајину.¹¹⁷

	1947-52	1953-56	1957-60	1947-60
Југославија	100	100	100	100
Србија	75,7	72	98,2	84,6
Војводина	46,2	52,6	126,2	78
Космет	43,4	29,1	55,1	44,7
Хрватска	107,5	97,9	104,7	104,1
Словенија	141,2	159,2	154,8	150,4

¹¹⁶ Архив Југославије, Ф. 837, КПР, III-а-1-а, к. 2, 8 Извештај о кертану привреде у првих осам месеци 1958.

¹¹⁷ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 5. Информација о послератном развоју

БиХ	125,1	113,4	72,4	101,2
Македонија	69,2	91,5	79,8	77,3
Црна Гора	116,7	215,4	146,2	155,6

Гранични капитални коефицијент је показатељ ефикасности инвестиција. Што је он био мањи, ефикасност је била већа.¹¹⁸

Србија цела	3,14
Војводина	2,96
Космет	5,42
Хрватска	2,74
Словенија	2,20
БиХ	3,73
Македонија	4,74
Црна Гора	7,99

Ефикасност привредног система се у пресеку 1960. показала поражавајућом. Према званичној статистици и инфромацији о послератном привредном развоју, према просеку југословенске привреде, на сваких 100 динара уложених у основна средства, враћало се просечно на нивоу земље 32 дин.¹¹⁹ Другим речима губици су били енормни и систем то није могао да издржи. Висока задуживања у иностранству уз врло скромне резултате на уложена средства стварали су велике губитке.

Стање по републикама је било следеће:

Словенија	45,4
Хрватска	36,5
Војводина	33,7
Србија у целини	31,8
Македонија	21,1
Космет	18,4
Црна Гора	12,5
Босна И Херцеговина	26,8

¹¹⁸ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 10. Информација о послератном развоју

¹¹⁹ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 11. Информација о послератном развоју

Просечна годишња стопа запошљавања од 1952-1960. била је 7,1%. У датом периоду највећа је била у Србији, Македонији и Црној гори где је за тај период удвостручена запосленост.¹²⁰ Овако велика стопа запошљавања додатно је умањивала ефикасност предузећа, а тиме и саме привреде. Зато и не чуди да је највећи део инвестиција намењен модернизацији предузећа отишао у потрошњу, односно плате радника.

Највишу стопу запослености су имале Словенија и Хрватска, а потом су их следиле остале републике.¹²¹ Све табеле су пратиле исти тренд. Најбоље показатеље су имале Словенија и Хрватска, док су на дну биле Црна Гора и Косово и Метохија. Приметан је неравномеран развој унутар Југославије, а република Србија је имала сличну регионалну развијеност. Аутономна покрајина Војводина је била најразвијенија, затим оно што је називано „ужа Србија“, док је аутономна покрајина Косово и Метохија уз републику Македонију била на самом зачељу по развијености и свим осталим економским параметрима.

Што се тиче увећање друштвеног производа, за период 1947-1960. индекс увећања је био 238 на нивоу Југославије. Само су Србија и Македонија имале развој испод просека, док је највећи индекс увећања имала Црна Гора.¹²²

Претходни подаци показују да је продуктивност највише расла у Словенији, Хрватској и БиХ, а најмање у Србији, Црној Гори и Македонији. Ове последње имале су и највећу стопу запослености која је умањила продуктивност по запосленом.¹²³ Југославија се у послератном раздобљу одликовала, као и цео свет тада, екстензивним развојем. Међутим, како се види Србија (пре свега Косово и Метохија), Црна Гора и Македонија су у овом начину развоја предјачиле. Сезонско запошљавање неквалификоване радне снаге, уместо улгања у опрему и подизања квалификација радника утицали су на стварање и одржавање овог негативног тренда у развоју.

Стога и не чуди закључак писца информације о развоју да су поменуте републике са дна листе заостајале у развоју и да ће наставити са тим трендом, јер су им улагања у основна средства била испод просека.¹²⁴ Ово се може и разумети с обзром на инвестициону политику која је заобилазила Србију и Македонију због сукоба са

¹²⁰ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 13. Информација о послератном развоју

¹²¹ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 15. Информација о послератном развоју

¹²² КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 15. Информација о послератном развоју.

¹²³ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 20. Информација о послератном развоју.

¹²⁴ КПР 837, III-а-1-а, К. 4, 23. Информација о послератном развоју.

Коминформом, али и претходних кадровских решења у највишим телима која су била задужена за развој привреде и расподелу инвестиција.

Извештај наводи да су највише улагања имале Словенија, БиХ и нешто више од просека Хрватска за период 1947-1960.¹²⁵ Међутим, ако узмемо годишњи износ бруто улагања по глави становника 1947-1960 Србија је 85% од просека, Хрватска 102,5%, а Словенија 136,2%, БиХ 105,7, Македонија 78,6%, а Црна Гора 168,6%.¹²⁶

Југославија и Бугарска су у форсирању индустрије делиле одређене сличности, загазивши дубоко у спољне дугове. Прва решења су била повећање продуктивности, дакле производња, иако је квалитет производа био проблематичан, а пласман отежан због образовања ЕЕЗ, али и много чега другог попут амбалаже, освајање нових тржишта, итд, о чему се није водило много рачуна. Такође важна компонента у решењима је била инвестирање у оне привредне гране које ће, у теорији, брзо повратити уложена средства. Уследили су подстицаји, пре свега у монетарној политици, али и у другим сферама, попут протекционизма да се изгради прерађивачка привреда док, како се види из докумената, нико није мислио на сировинску базу. Како су готово све земље СЕВ-а имале проблем превеликог трошења сировина и енергије у производњи робе, сировине су се могле пронаћи само на међународном тржишту, пре свега код високоразвијених земаља и, наравно, за тврду валуту. Што је водило ка даљем повећању дуговања, јер та иста перађивачка индустрија није била у стању да пласира своје производе за тврду валуту. Жеље комунистичких власти да се државе и привреде брзо модернизују, да се увозе сировине, а извозе готови производи, показале су се као много тежи, готово непремостиви задатак. Као поука након почетних неуспеха предузети су спорији кораци, а постојећа економска струка је добила на већем значају приликом израде привредних планова и реформи. Међутим, велике амбиције да се друштво што пре модернизује и избави из беде, заосталости и ниског стандарда остали су и остаће стално присутни у обе земље.

2.7. Реформе 60-их: „Мала“ и „Велика“ привредна реформа и њихов епилог

Последњи период представља период несуђеног трећег петогодишњег плана од 1961 до 1965. године. С обзиром на то да је он најсложенији и у много чему преломан,

¹²⁵ КППР 837, III-а-1-а, К. 4, 5. Информација о проблемима регионалног развоја

¹²⁶ КППР 837, III-а-1-а, К. 4, 6. Информација о проблемима регионалног развоја

буће му дато више простора. Овај период представља време када није усвојен, нити спроведен ниједан средњорочан или дугорочан план¹²⁷ и када је партијски врх покушао да створи привредни модел који ће вратити Југославију на период високог привредног раста из средине и с краја 50-их година.¹²⁸ Са друге стране, део чланова ширег круга политичког врха, попут Кире Глигорова сматрао је да Југославија новим реформама треба да пређе на равномернији развој, макар и знатно нижи по стопама раста. Кардељ је на једном од састанака навео мањкавост материјала који се припрема од стране аналитичара за седнице на којима се одлучује о кључним привредним питањима.

*„Он је истакао да се још увек вуку неке цифре које показују да смо 1948. године имали више текстила него данас, да смо данас у горем положају него у 1948. години. Треба статистика правилно да оцењује ствар“.*¹²⁹

Ове Кардељеве речи изговорене током 1958. године говоре о конфузности материјала којима су доносиоци одлука били стално затрпавани пред седнице као и упитности материјала након Другог светског рата. Практично, Кардељ је указао да су ранији извештаји и „званични“ подаци били фризирани. Међутим, невоља је била већа што су информације биле нетачне и 1958. иако је рат био одавно завршен. Очигледно да су ти материјали по инерцији преписивани и узимани здраво за готово, и што је још важније на основу њих су доношене одлуке од огромне важности по државу.

У приремама за оно што ћемо назвати Малом привредном реформом, Мијалко Тодоровић је упозорио да је 1958. примљена највећа америчка помоћ од 120 милиона долара, али да тај новац није правилно искоришћен. Југословенска привреда, навикла на огромно учешће акумулације у БДП-у користила је ову помоћ за покривање трговинског дефицита. Сви кредити закључно са онима СССР-а и ММФ-а такође су били потрошени. Од финансијских средстава остала је само буџетска резерва. Тодоровић је упозорио на погубност овакве привредне политике, јер се она сводила на одржавања високог темпа развоја, који је био праћен великим увозом репроматеријала. По њему је решење смањења трговинског биланса било у изградњи сировинске основе за привреду, како би се смањио увоз сировина и репроматеријала.¹³⁰

Додатна тешкоћа за југословенску привреду је била спор пораст продуктивности рада. У 1958. запослено је преко 200.000 људи, али је у индустрији продуктивност рада

¹²⁷ Joseph Bombelles, 73.

¹²⁸ Čolanović, B i dr, *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godine*, Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962, 1.

¹²⁹ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 11.

¹³⁰ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 4

порасла само за 1%!¹³¹ Оволики пораст броја запослених, углавном неквалификованих радника, представљао је велики напор за врло неразвијени привредни систем, који је за кратко време морао да апсорбује велики број необучене радне снаге у своју индустрију. Оволики прилив неквалификоване радне снаге доводио је до даљег опадања продуктивности радника или њеног стагнирања на макроекономском нивоу.

Упркос бројним констатацијама да је даљи развитак неодржив са постојећим привредним моделом, привредна елита и остали врх политичког руководства није могао да окрене кола са постојећим законима. Временом је постајало све јасније да ће систем морати радикално да се мења. Очигледно да због немогућности да се састави нови привредни петогодишњи план који би заменио онај усвојен крајем 1957. године, створен је консензус да се правила игре готово у потпуности промене. Одлучено је да се раскине са дотадашњом привредном политиком која је водила ка даљем задуживању и могућем банкроту државних финансија. Привредна елита у Југославији се залагала за мере које ће прекинути привредни развој заснован на великом учешћу акумулације у БДП-у.

Средином маја 1960. године усвојене су мере у том правцу, и односиле су се на:

1. престанак финансирања привредне активности путем примарне емисије- (штампањем новца), као и да се гране попут угоститељства, трговине и занатства пренесу на кредитирање код комуна, а не да користе централна средства. Подршка оним гранама привреде које претерано зависе од увоза репроматеријала да се обуставе, нарочито оним које увозе скоро све делове и само врше склапање;

2. само одлуком СИБ-а може се извршити репрограм дугова и то само у изузетним приликама.

Даљих неколико одредби тицале су се појачаног надзора свих оних предузећа или органа који користе зајмове, а нередовно их плаћају. Циљ им је био да се дугови што пре наплате и да се нередовним платишама обустави давање нових зајмова.

б) предузећа су средства из обртних фондова пребацила у основне фондове и заједничку потрошњу, а новац за обртне фондове су попунила узимањем краткорочних зајмова.

Другим речима, предузећа би заобишла одлуке донете савезним законима и натављала са претераним улагањима у опрему, изградњу, итд, што вероватно не би било проблем да је продуктивност расла убрзаним темпом.

¹³¹ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 5

7) Смањивање увоза за 6 милијарди динара, док је извоз требало повећати за 3 милијарде динара како би се смањио дефицит спољнотрговинског биланса.¹³²

Додатно погоршање привредних прилика долазило је из банкарског сектора и било је оцењено да уколико дође до даљег пада девизних резерви, цео банкарски систем ће бити неликвидан и неће моћи да ради. Обртна средства у банкама су износила близу 12 милијарди динара у девизама 1959, док су јануара 1960. износила 5.5 милијарди. Од почетка 1959. до марта 1960. пад је износио 8,9 милијарди динара, односно око 30 милиона долара. Ностро девизне непокривене акредитиве износе 10 милијарде динара плус високи износи фиксних обавеза - рата.¹³³

Упркос отпорима у промени нове привредне политике која би се заснивала на смањењу инвестиције, временом је постало јасније да се нешто хитно мора учинити, то јест да се отпочне са реформом коју је од 1958. заговарала привредна елита, јер с обзиром на модел развоја и како се помаже извоз јасно је да у том тренутку више нису постојала средства којима би се он финансирао.¹³⁴

У аналитичким материјалима за СИВ налазиле су се додатне информације које објашњавају зашто је морало доћи до промене курса привредне политике. Сматрамо да су они служили као аргумент за придобијање подршке унутар Владе и СКЈ за радикалну привредну реформу чији циљ је био дефлаторна и строга монетарне политика која никада није била популарна, а нарочито када се уводи након неколико година снажне инвестиционе политике.

„Остаје у 1960. години непокривен један мањак у чврстим девизама у износу од 20-25 милиона долара... Овај мањак који се у 1960. години појављује, у сличном износу појављивао се и ранијих година, али је тада покриван вандредним средствима. ... За разлику од ранијих година вандредних средстава такве врсте за покриће дефицита у овој години нема.“

Даље се у извештају наставља да се решење види у споразуму са ММФ-ом. Подвлачи се да ће обавезе следеће године бити још веће и да се мора нешто коренито променити у привреди Југославије или наћи начина да се пронађу нова додатна

¹³² АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 20. Информација о кретање привреде у I тромесечју 1960 године и закључци одбора за привреду при СИВу (19. мај 1960)

¹³³ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 3. Информација о насталим тешкоћама које се појављују у плаћањима у чврстим девизама по текућем увозу (Савезна народна сукупштина/Савезно извршно веће 19. април 1960.) само за координациони одбор.

¹³⁴ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 4-5 Информација о насталим тешкоћама које се појављују у плаћањима у чврстим девизама по текућем увозу (Савезна народна сукупштина/Савезно извршно веће 19. април 1960.) само за координациони одбор.

средстава.¹³⁵ Због датих околности, на крају извештаја се тражи да се одобри од Народне банке додатних 600 милиона девизних динара за обртна средства.¹³⁶

Овај извештај пред реформу 1961. био је као опомена пред искључење. Нових средстава нема за финансирање постојећег система, али да Народна банка омогући да предузећа послују, јер су средства за одржавање пословања-обртни фонд- ненаменски трошили, добрим делом на примања радника.

2. 7. 1. „Мала привредна реформа“ 1961. године

Што се тиче маркоекономске политике други петогодишњи план је усвојен 4. децембра 1957. године, што говори о великим несугласицама и кашњењем око његовог доношења. Трећа петогодишња усвојена је 1960, али је убрзо потом донесен нови сет закона који су значајно изменили привредни систем и тиме обесмислили, усвојени, трећи петогодишњи план. Реч је о такозваној „Малој привредној реформи“ из 1961 године, која је остала у сећању као девизна реформа што би било њено поједностављано тумачење. Њен циљ јесте био подизање конкурентности југословенске привреде у међународној размени. „Мала реформа“ је заправо била продужена политика, новог става ка реформи привреде и државе започетих још Седмим конгресом СКЈ 1958. године у Љубљани. Мање корекције у привреди од 1958. су чињене, док је, истовремено, прикупљана подршка да се након двогодишњих припрема крене у радикалније преобликовање привредног система.

Реч је о пакету реформи који се састојао из три главна дела. Систем вишеструких девизних курсева, замењен је јединственим девизним курсом (1 долар - 750 динара) и динар је поново био девалвиран, док је спољна трговина делимично либерализована што је Југославији омогућило да постане придуружени члан General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). Такође је у потпуности реформисан банкарски сектор. Што се тиче банака, успостављене су републичке банке, а филијале НБЈ по земљи су претворене у комуналне банке. Кредити су узимани од комуналних банака, кроз републичке и на крају од НБЈ.¹³⁷

¹³⁵ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 9 Информација о насталим тешкоћама које се појављују у плаћањима у чврстим девизама по текућем увозу (Савезна народна сукупштина/Савезно извршно веће 19. април 1960.) само за координациони одбор.

¹³⁶ АЈ, КПР 837, К.3, 10; Информација о насталим тешкоћама које се појављују у плаћањима у чврстим девизама по текућем увозу (Савезна народна сукупштина/Савезно извршно веће 19. април 1960.) само за координациони одбор.

¹³⁷ Fred Singleton, Bernard Carter, *The Economy of Yugoslavia*, London: Croom Helm, 1982, 141.

Прве две одредбе значиле су либерализацију спољне трговине и генералну олакшицу свим онима који су се бавили извозом, а то су поглавито била посебно специјализована предузећа за увоз и извоз. Са друге стране због пада курса динара, увоз сировина и опреме постао је скуп што је и била намера реформатора да се предузећа стимулишу да користе сировинску основу у земљи. Словенија је као земља најистуренија на Западу и са јаким кадровима у савезној сфери успела да издејствује да највећи део сасвезних одредби не подлеже нечему што је дефинисано као „малогранични промет“.¹³⁸ Оно што се не контролише и практично је дискреционо право, најчешће се злоупотребљује, што је сигурно и чињено и тиме је Словенија нашла решења како да заобиђе тешкоће приликом циклуса рестриктивне монетарне политике. Не треба смести са ума да су увоз и извоз у Југославији држала углавном предузећа регистрована у Београду од којих је Генекс био најмоћнији. Ова предузећа су деловала у великој мери као привлигована и имала су могућност и кредитирања својих клијната. Другим речима, уз доношење одлуке о „малограничном промету“ отвориле су се велике могућности за словеначки део југословенске привреде, али и за београдска спољнотрговинска предузећа која су највећим делом и операционализовала те трансакције и на њима лепо зарађивала.

Врло важна чињеница је била и одлука о укидању контроле плата запослених коју су до тада вршили синдикати. Ова мера показале се као један од главних чинилаца инфлаторних притисака у 1961. години. Упркос низу либералних одлука, а пре свега у сфери трговине, то јест увоза-извоза, задржана је потпуна централизација у инвестиционој политици. Народна банка је и даље остала главна инстанца у давању одобравању кредита, а њен главни инструмент били су инвестициони фондови, али услед ломова изазваних овом реформом и сукобима који су се пренели на ниво политике, прва жртва ће бити централизовани начин финансирања свих већих пројеката. Југословенска привреда ће од почетка 60-их, корак, по корак ићи ка децентрализованом начину финансирања свих већих, али и капиталних пројеката.

Иако је приказивано да је други петогодишњи план био преиспуњен и имао одличне резултате, стање у привреди је говорило другачије. Показатељ тога су и обиље докумената који су сада доступни, а говоре о тежини прилика у привреди.

Стање у банкама је било веома лоше, даљи пад девизних резерви сломио би цео банкарски систем који би постао неликвидан и без могућности да ради. Током 1959.

¹³⁸ Интервју са Милорадом Савићевићем 2010.

године обртна средства у банкама су износила близу 12 милијарди динара у девизама, док су у јануару 1960. она износила 5, 5 милијарди динара у девизама. Од почетка 1959. до марта 1960. пад је износио 8, 9 милијарди динара што је било око 30 милиона долара. Ностро девизне непокривене акредитиве износе 10 милијарди динара плус високи износи фиксних обавеза. С обзиром на модел развоја и потпомагање извоза јасно је да у том тренутку више нису постојала средства којима би се он финансирао.¹³⁹

На једној до седница СИБ-а којој су разматране тешкоће и домети привредне реформе из 1961. године Авдо Хумо је подвукао на седници до које мере је југословенска привреда зависна од страних средстава.

„Потпуно је ненормална ствар да у нето инвестицијама инострана средства учествују са 50%, да не усклађујемо потрошњу са производњом, да одједном опада стопа пораста, да се поставља питање ефикасности нашег система, или да се постави питање поверења у такав систем и у његову ефикасност.“¹⁴⁰

Изјава Авда Хума¹⁴¹ је утолико занимљивија, што је он био државни секретар финансије у Савезној влади. Из стенограма делује као да је разочаран, али и делимично изненађен, а по свом положају имао је могућност да дође у додир са информацијама од најосетљивијег значаја јер је био државни секретар за финансије и уз НБ ФНРЈ његова институција је имала најбољи увид у анатомију југословенске привреде. Могуће да је све била представа, јер знамо да су готово све седнице биле брижљиво припремане, а нарочито оне на којима су доношене одлуке од животног значаја. Вероватно да је Авдо Хумо на овој седници одиграо своју значајну улогу увећавајући број оних који су се залагали да се са доташњом праксом у привреди прекине.

На истој седници Киро Глигоров, секретар за опште привредне послове СИБ-а наводи извештаје настале анализом Службе државног књиговодства (СДК) да је привреда повећала свој доходак 1961. године за 217 милијарди динара, а да су искоришћена средства била у висини од 216 милијарди динара.¹⁴²

¹³⁹ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 3, 3-5. Информација о насталим тешкоћама које се појављују у плаћањима у чврстим девозама по текућем увозу. У (Савезна народна сукупштина/савезно извршно веће 19. април 1960.) само за координациони одбор.

¹⁴⁰ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 9.1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИБ-а у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 62

¹⁴¹ Авдо Хумо је рођен 1914. у Мостару. У Београду је завршио Филозофски факултет у Београду. Био је члан СКОЈа од 1934, а КПЈ од 1935. године. Председник Извршног већа БиХ, државни секретар за финансије и председник Одбора за перспективни план ФНРЈ. 360

¹⁴² АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 9. 1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИБа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962

Видимо да је стање Југословенске привреде било и даље веома зависно од страних средстава. Мала привредна реформа је уведена са немером да се спречи даље задуживање као и да се стабилизује привреда, како се више не би задуживала и трошила више од онога што може да произведе. Међутим, показало се да је то тешко урадити, а како ћемо видети то је била последица недовољне доследности у спровођењу привредне политике и након увођења Мале привредне реформе. У доступним нам материјалима можемо пратити извештаје о увођењу, последицама и мерама предузетим како би се привреда стабилизовала. Међутим, Брзова подршка овом курсу као да изостаје. Можда је потребно поставити кључно питање, у којој мери је Титова енергија, време и ауторитет био посвећен унутрашњој, а колико спољној политици? Познато је да у дипломатској историји Југославије, а и шире 1961. има посебно место и да су за конференцију земаља, будућих чланица Покрета несврстаних уложена огромна средства и време. Дотадашње искуство централно-планске привреде, чије рецидиве је имала и југословенска привреда, било је да се привреда захуктавала тек средином године док је по плану привредна реформа из 1961. требала да крене од 1. јануара. Друга отежавајућа околност је била што уз почетни слаб темпо привреде навикле на присуство снажне политичке и државне интервенције, није цео процес био испраћен од највиших ауторитета, јер су политичке снаге биле усредсређене на дипломатски догађај деценије. Могуће да је један од разлога потпуног одустајања од курса економских мера, које су се првенствено заснивале на смањењу инвестиције и укидање низа подстицаја у привреди лежало управо у Самиту Несврстаних. Могуће је да врх СКЈ није био спреман да тако један важан дипломатски догађај буде уприличен док је југословенска привреда преживљавала потпуну агонију, незапамћену до сукоба са СССР-ом. Верујемо да је донета одлука на највишем нивоу да се са дотадашњим курсом прекине, с обзиром да је привредна елита која је стајала иза реформе на савезном и републичком нивоу била у потпуности за наставак курса. Такође, идеје којима се руководило у изградњи пакета реформи биле су, осим питања приватне својине, у потпуности противне моделу централно-планске привреде и ближе моделу мешовите привреде које су имале, пре свега земље ЕЕЗ-а. Идеје покрета несврстаних упркос намерама да буду неутралне у периоду Хладног рата, ипак су се критичније односиле према САД и њеним савезницима који су се истовремено трудили да задрже своја колонијална царства у распадању и имали врло негативну перцепцију широм земаља трећег света. Идејно се ослањати на високоразвијене земље, узимати њихов новац за преобликовање привреде са циљем приступања ГАТТ-у, био би пуцањ у ногу пред сусрет са земљама које су се тек ослободиле доминације европских колонијалних

империја и стекле независност док су истовремено на Југославију гледале као модел могућег развоја. Аутор сматра да је Југославија морала, као домаћин, да буде узор на барем два важна фронта: спољнополитичком и моделу привредног развоја. Југославија се на међународној сцени етаблирала као земља која је успела да се одупре једној суперсили, а да истовремено не постане део сфере утицаја друге суперсиле. У сфери економије имала је током 50-их раст БДП-а одмах иза Јапана, а уведено је самоуправање у предузећима што је обећавало да ће радници боље и мотивисаније повести привреду у модернизацијске процесе.

Другим речима, из политичко-дипломатских разлога одустало се од курса који је у перспективи нудио да се отпочне са изградњом одрживог, континуираног привредног раста, са повећањем конкурентности привреде и јачим положајем југословенске привреде и бољом интеграцијом Југославије унутар међународне размене робе и капитала.

У својој опсервацији резултата привредне реформе 1961. године Киро је навео да је образована комисија која треба да донесе закључке зашто је дошло до успоравања. Реч је првој темљеној анализи југословенског привредног система након Другог светског рата који је назван „Жута књига“. Будући да је био близак економским круговима, а и сам познавао материју Глигоров је на седници СИВ-а изнео низ забрињавајућих чињеница.

Он је нагласио да ако се изузму Албанија, Грчка, Бугарска и Румунија, Југославија има најнижи доходак по глави становника и да је држава која себи не може да дозволи модел развоја који се заснива на великој потрошњи уз малу продуктивност која не може да покрије толику потрошњу.¹⁴³

У погледу задужености Југославија је била у мало бољем положају од Бугарске, али се почетком 60-их и у њој дошло до краја колико може да финансира свој привредни развој кроз задуживање. Киро Глигоров је изнео чињеницу да је Југославија била задужена око милијарду долара и да је могла себи да дозволи још неколико стотина милиона долара задужења, што је била крајња граница.¹⁴⁴ Након тога не би више могла да на тај начин финансира привреду. Уколико не би могла да отплаћује рате, Југославија би банкротирала. Наведени сценарио би урушио целокупан привредни систем, а тиме би

¹⁴³ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 10, 1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 62

¹⁴⁴ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 11 1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 62

Југославија угрозила и своју тешко стечену независност док би активна спољна политика вероватно била мисаона именица, јер не би представљала успешну, већ пропалу земљу чији модел би требало избегавати, а не угледати се на њега.

У прилог да је извоз финансиран само због извоза Глигоров је навео да:

„Наш извоз износи, рачунато по званичном курсу, око 550 милиона долара односно, 31 долар по становнику. Међутим, велики део нашег извоза ми финансирамо иностраним средствима. Када ми не би имали та додатна средства преко којих обезбеђујемо добар део нето инвестиција у земљи, онда би видели да ли можемо тако развијати школство, здравство, буџетску потрошњу и остало како ми то постављамо.“¹⁴⁵

Уместо да се створи склад између тржишта и плана, настао је хаос. Први регулациони механизам требало је да делује на микронивоу и да омогући иницијативу предузећа, јер индивидуа у тржишном систему није била прихватљива. Тржиште би такође регулисало највећи део формирања цена и омогућило конкуренцију. На другој страни механизми плана би водили рачуна о макроекономској стабилности југословенске привреде. План је требао да контролише да се троши само оно што се произведе и у томе му је служила централизована инвестициона политика и Народна банка као монобанка. Друга кључна улога била је да се што више повећа извоз. Киро Глигоров је могао само да констатује да су оба регулациона механизма оманула.¹⁴⁶

Почетак 1961. одликовао се slabим порастом производње, а великим порастом потрошње. Узрок слабе тражње је лежао у дефлационој монетарној политици. Купци на домаћем тржишту нису имали новца, а произвођачи нису успели да извезу и тако пласирају своје производе.¹⁴⁷ Нарочито је било тешко у сектору машиноградње, која је имала залихе произведене робе, а радила је са 20 - 30% капацитета.¹⁴⁸

Добре стране реформе су биле да је део великих предузећа смањио цену своје робе и до 15% и одустао од производње робе која се није продавала.¹⁴⁹ Због мање новца

¹⁴⁵ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 12 1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 62

¹⁴⁶ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 12-13 1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 62

¹⁴⁷ АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, К. 4, 2. Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

¹⁴⁸ АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, К. 4, 4. Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

¹⁴⁹ АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, К. 4, 5. Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

и без великих субвенција и протекционистичког вишеструког курса, траже се извори повећања производње на другим местима и не чекају се инвестиције. Такође се ради на повећању рентабилности и економичности у пословању.

Уведене промене су биле огромне за инертну југословенску привреду, док су планери били толико неприпремљени, да се трендови у привреди 1961. године уопште нису поклапали са било којом пројекцијом плана. Такође је постојао проблем што предузећа нису имала средстава да купују нову робу, док су произвођачи производили само мале количине због слабе куповне моћи што је створило ланчану реакцију изазивајући рецесију.¹⁵⁰

Један од сликовитих примера је био да је, од планом предвиђених 7.000 трактора и 2.600 комбајна, испоручен 661 трактор за 6 месеци и 232 комбајна, док су индустрије пољопривредних машина за 40% повећале своје залихе.¹⁵¹

Немоћна да без субвенција и стимулишућих курсева да извозе на тржишта развијених земаља, југословенска предузећа су без икаквих проблема своју робу извозила на подручје СЕВ-а, чије тржиште је гутало југословенске производе, али је и остало дужно предузећима у Југославији око 40 милиона долара, због чега су банке обуставиле давање акредитива за извоз у СЕВ.¹⁵²

Даљи проблеми који нису отклоњени малом реформом из 1961. године налазили су се у домену пољопривреде. Они су додатно оптерећивали привредни систем. Мијалко Тодоровић је сматрао да је један од главних проблема што је пољопривредна производња стагнирала већ две године, а да је потрошња расла брже од производње и да су се страна средства трошиле, без наде да ће бити остварен напредак што је само стварало додатну нестабилност. Сви ови процеси су по Тодоровићу угрожавајући стабилност привреду, угрожавали и независност земље.¹⁵³

Резултати „Мале привредне реформе“ били су мешовити. Са једне стране низ негативних чинилаца се појавио и деловао као нокаут на југословенску привреду. Са друге стране, предузећа су коначно почела да воде рачуна шта производе, како производе и где могу да са таквим програмом извезу свој производ. Кључно питање је било да ли југословенска привреда може да издржи такав тренд, а да потпуно не

¹⁵⁰ АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, к. 4, 5 Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

¹⁵¹ АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, к. 4, 6 Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

¹⁵² АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, к. 4, 8. Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

¹⁵³ АЈ, КПР 837, III-а-1-а, к.3, 17-18

колабира, пре него што научи да буде одржива без протекционизма и великих стимулација у производњи и извозу.

Горуће питање југословенске привреде је било питање дуга што је био главни аргумент привредне елите пред остатком политичког врха да се нешто коренито треба мењати. Међутим, послератни развој заснован на импартиву брзе модернизације подигао је огромне капацитете који су били превелики за Југославију, а неконкурентни за извоз у високо развијене земље одакле је технологија и увезена. Ову муку владајуће класе сажео је Мика Шпиљак у обраћању СИВ-у.

„На подручју спољне трговине поставља се питање до које мере треба да отворимо утицај светског тржишта на нашу привреду. Наиме, показало се да неки наши производи под нормалним условима не могу да се такмиче са иностраном конкуренцијом ни на спољном, ни на домаћем тржишту. Како што је случај у машиноградњи или дрвној индустрији... Ми смо у машиноградњу уложили огромна средства и створили капацитете који су већи од потреба домаћег тржишта, а извоз нисмо обезбедили.“¹⁵⁴

Излагање Шпиљка би донекле значило укидање низа савремених привредних грана и свега онога у шта се улагало претходних 15 година. Време ће показати да се овом проблему мора приступити систематичније.

По мишљењу Бранка Хорвата, сва три сегмента „Мале реформе“ били су лоше припремљена, делимично непотпуна и лоше спроведена кроз систем. Привредни систем је ову радикалну промену тешко поднео и готово сви макроекономски показатељи су кренули на доле.¹⁵⁵ У првом полугодишту југословенска привреда забележила је дубоку рецесију. Индустијски раст је преполовљен у односу на 1960, увоз је скочио, извоз је стагнирао, а плате су се повећале далеко изнад степена продуктивности. Укупна продуктивност се повећала али кроз масовно запошљавање које је било преко 200.000 људи на годишњем нивоу или изнад 10%. Реформисти, навикли на трому, полу-административну привреду, били су затечени. Планери су само физички повећали циљеве у 1962. како би се достигле предвиђене бројке петогодишњег плана. Убрзо се показало да простим повишавањима норми није могуће изаћи из рецесије када су инвестиције, главни чинилац раста у таквом систему драстично умањене. Рецесија се

¹⁵⁴ АЈ, Ф. КПР, III-а-1-а, К. 4, 10. Извештај Мике Шпиљка Одбору за привреду СИВа са састанка централног већа ССЈ-а. 27. Јула 1961.

¹⁵⁵ Horvat, Branko, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period", 83.

продубила. Постало је очигледно да план мора да се напустити и „лечи“ по познатом рецепту.

Привреда је успела да се поврати захваљујући упумпавању новца у систем у другој половини године 1962. године. Захваљујући њему 1963. привредни раст је настављен. Међутим, последице су биле појава снажних инфлаторних притисака и велики дефицит у платном билансу.

Реформа из 1961. требало је да смањи спољнотрговински дефицит, уведећи инструменте који ће учинити привреду ефикаснијом. Приоритет предузећа требао је да буде пласман/профит, а не производња, ради производње што је одлика централно-планске привреде. Предузећа створена искључиво политичком вољом, по замисли, нису могла да преживе. Мала реформа је имала за циљ да смањи издатке из буџета, чиме би растеретила привреду од субвенционисања и других облика протекционизма, остављајући више новца за друга предузећа и друге потребе. Међутим, инерција административног управљања предузећима, немогућност или недостатак воље политичког врха да обузда политичку заштиту политичара над привредом довели су до игнорисања нових мера у погледу инвестиција. Обртни фонд предузећа, потребан за свакодневна плаћања, у недостатку великих субвенција преузео је финансирање улагања и нову запошљавања. Већина предузећа је убрзо остала без средстава за свакодневни рад и улагања доводећи целокупну југословенску привреду у потпуну блокаду и уводећи је у рецесију.

Укидање функције синдиката да воде рачуна о контроли плата довела је до експлозије личних примања и потпуне неравнотеже.¹⁵⁶ У Прибоју је лекар опште праксе имао за око 65.000 дин већу плату од директора ФАП,¹⁵⁷

Деловало је на први поглед да је екпермент био преурањен и неподобан, али „лечење“ рецесије 1961–1962 довело је Југославију у 1963. и 1964, до великог задуживања ради форсирања привредног раста.¹⁵⁸ Партијски врх СКЈ морао је поново да размисли како да изађе из овако неугодног положаја имајући у виду да трговински односи са ЕЕЗ-ом, СЕВ-ом, ГАТТ-ом и САД нису били најбољи. Југославија није имала право на пуноправно чланство ни у једној од три наведене трговинске организације, а услови добијања пољопривредних вишкова од САД су се погоршавали. Једина израђена

¹⁵⁶ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 11.

¹⁵⁷ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 7.

¹⁵⁸ Ljubomir Madžar, *Suton Socijalsitičkih privreda: simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalističkih privreda*, Beograd 1990, 166.

платформа или барем нацрти о неком другом путу реформе су била искуства стечена током „мале реформе“ 1961. године. Током 1964. водиле су се расправе о корацима које треба предузети и до маја 1965. техничке припреме су биле готове.

Мијалко Тодоровић, председник одбора за привреду при СИВ-у, на седници Савезне владе изјавио је да иако реформа није успела, није могуће наставити са старом праксом. Потрошња у привреди била је превелика и привредни систем није био у могућности да је издржи. Мијалко Тодоровић Плави енергично је заступао став да се привредни развој не може више темељити са упумпавањем средстава у систем који очигледно није у стању да их правилно искористи.¹⁵⁹

Институционални механизми који су били уграђени путем политике цена давали су предност прерађивачкој индустрији што је доводило до тога да одређена предузећа попут Бродоградилишта Београд почну са производњом воћних сокова, уместо грађевинских машина. Апсурд је још већи, јер је привреда оскудевала у грађевинским машинама, док су произвођачи сокова имали проблема са пласирањем својих производа.¹⁶⁰

Највећи део извоза је у суштини био финансиран кредитима из иностранства што је на дужи рок, и према закључку Тодоровића, као пракса престало да буде могућа.¹⁶¹

Оно што је такође гушило развој предузећа су прескупи кредити. Већина њих је била краткорочна и камате је на годишњем износила 12%.¹⁶²

Примедбе Централног већа ССЈ на оцену деловања система расподеле на ток привредних кратања у 1961 години дате су у „прегледу кретања привреде“ и сматрале су да је вртоглави раст плата био је општа појава која је изазвала инфлацију 1961. године . Свако предузеће и грана без обзира на зараду ишло је на повећање зарада од 20-30 и више процената све на рачун обртних средства и смањења улагања у модернизацију опреме и тиме против намере творца плана.¹⁶³

„Дакле, није до појаве повећане унутрашње потрошње на рачун иностраних средстава дошло услед повећања потрошње изнад производње (јер до овога изгледа није ни дошло и чак је дошло до стварања већих залиха него што износи повећање задужења)

¹⁵⁹ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 4-5. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962.

¹⁶⁰ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, .7

¹⁶¹ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 11

¹⁶² АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5,13.

¹⁶³ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 4, 4. Примедбе Централног већа ССЈ на оцену деловања система расподеле на ток привредних кратања у 1961 години дате у „прегледу кретања привреде“ Београд 1.3. 1962,

него је дошло услед тога што је наша производња оријентисана на знатно коришћење иностраних средстава!.,¹⁶⁴

Даље се саветовало да се промени начин производње, превише зависне од страних средстава, али да се не смањује потрошња административним мерама јер ће то угушити привреду. Дуг по искоришћеним иностраним зајмовима и кредитима био је априла 1963 225,5 милијарди динара (без пољопривредних вишкова и краткоричних кредита). Проблем је што Ју не може да покрије ова задужења са својим извозом. Прошле године обавезе су биле 73,9 милијарди., а 1963 требало је да се плати 79,5 милијарди, од којих је 30,3 милијарде динара плаћено¹⁶⁵ Спољнотрговинска размена Југославије у 1963. години је била следећа: Источна Европа 21%, Западна Европа 45%, Северна Америка 16%, док је остатак са 18% заступљен.¹⁶⁶

Привредне организације су трошиле просечно 80% средстава у личне дохотке, а од оних преосталих 20% само је 75% ишло на куповину опреме.¹⁶⁷ Превелико задуживање ради повећања личних доходака (плата запослених) довело је до презадуживања у предузећима која потом нису била способна да купе опрему и модернизују се, а што је био главни циљ реформатора.

„Због немогућности да се испуне сви ови захтеви, привредне организације врше притисак на повећање цена да би кроз то оствариле потребне услове за свој нормални развој. .. може се очекивати да ће притисак у овом правцу и даље постојати све док се не успоставе друачији односи у расподели између привредних организација и друштвено-политичких заједница.“¹⁶⁸

Јосип Броз је на седници ИК СКЈ навео 23. Априла 1963, да је стање трговине са правом у великом проблему, због „дискриминације“ у трговини са САД и због интеграција у ЕЕЗ које је навео као „затворено тржиште“.¹⁶⁹ На другом месту, сарадња са СЕВ-ом је морала бити само билатерална и парцијална, иако је то сматрано тржиштем од стратешког значаја за развој југословенске индустрије.¹⁷⁰ Тито је нагласио на седници да су главни интереси који везују СССР и блок који је он предводио и Југославију

¹⁶⁴ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 4, 27. Примедбе Централног већа ССЈ на оцену деловања система расподеле на ток привредних кратања у 1961 години дате у „прегледу кретања привреде“ Београд 1.3. 1962.

¹⁶⁵ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 36. Преглед и оцена кретања привреде у 1963, „Београд јула 1963“ урадио је Савезни секретаријат за опште привредне послове и Савезни завод за привредно планирање.

¹⁶⁶ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 38

¹⁶⁷ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 6, 13

¹⁶⁸ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 6, 13

¹⁶⁹ АЈ, ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/97, Седница ИК ЦК СКЈ од 23. Априла 1963. Године, 5

¹⁷⁰ АЈ, ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/97, Седница ИК ЦК СКЈ од 23. Априла 1963. Године, 4-5

економски интереси и да се зато са њима мора сарађивати. Приликом посете Москви, Југославија је одбила да уђе у лагер, али је спољна политика морала ићи у сарадњи са осталим међународним комунистичким покретима у свету.¹⁷¹

Очигледно је то био производ компромиса са СССР-ом. Југославија је могла бити партнер, али само у случају да не подрива легитимитет СССР-а у међународном комунистичком покрету.

2. 7. 2. „Кирина Реформа“–Велика друштвена и привредна реформа 1965.

Пакетом закона у јулу 1965. отпочела је „велика реформа“. Решење је пронађено у даљој децентрализацији, усавршавању самоуправљања, развијању конкурентнијег тржишта и интегрисања у светску привреду.¹⁷² У ширим друштвеним аспектима, реформа је требало да допринесе деполитизацији у доношењу економских одлука које су ишле у правцу: удвостручавања удела у предузећима и у контроли националног дохотка, смањујући тако економску моћ државе - повезати животни стандард са нивоом продуктивности; повећати економску рационалност приликом доношењу одлука у области економије.

За повећање цена као репер су узимане светске цене. Цео подухват имао је за циљ да Југославију приближи светској привреди.¹⁷³ Цене су подигнуте у просеку за 30%.¹⁷⁴ Највећи део директних такси према предузећима је укинут, изузев 4% од друштвеног капитала предузећа које се издвајало за финансирање неразвијених области.

Новим променама у држави кроз Устав и VIII конгрес (1964) дошло је до великих промена у начину инвестирања. Укинут је прво Општи инвестициони фонд (ОИФ) током 1963. (одлука је донета 1963, а ступила је на снагу јануара 1964),¹⁷⁵ а затим и Републички инвестициони фондови (РИФ) 1964. године. По речима Светозара Вукмановића ова одлука представља окончање политике коју је заступао Едвард Кардељ, а он је забележио на састанку јануара 1961. године, а последице су биле укидање прихода федерације у виду доприноса на вандредни приход, а идуће 1965. и доприноса на доходак предузећа. Привреда је савезном буџету уплаћивала преостале доприносе:

¹⁷¹ АЈ, ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/97, Седница ИК ЦК СКЈ од 23. Априла 1963. Године, 4

¹⁷² Horvat, Branko, *Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period*, 83

¹⁷³ Horvat, Branko, 112.

¹⁷⁴ Fred Singleton, Bernard Carter, 137.

¹⁷⁵ Službeni list, Br. 52/63

доприносе на зараде радника, доприносе на пословне фондове предузећа и порез на промет производа.¹⁷⁶

Кредитне институције су постале искључиво банке, које су подељене на пословне и инвестиционе. Новим „Законом о банкама и кредитном пословању“ из 1965. (оперативан од 1966) створено је 65 нових банака које су се делиле на инвестиционе, инвестиционо-комерцијалне и комерцијалне банке. Нестале су специјализоване банке, политичко-територијалне заједнице су задржале контролу над одборима банака.¹⁷⁷ Банкама је првобитно дата слобода у формирању каматних стопа, али је она убрзо ограничена савезним законом. Каматне стопе су увек биле ниже од стопе инфлације,¹⁷⁸ која се више није могла обуздати.

Највећи део предузећа почео је да води рачуна о трошковима производње, јер је новчана маса у систему смањена.¹⁷⁹

Један од значајних успеха реформе из 1965. био је учлањење Југославије у ГАТТ, као пуноправног члана захваљујући оствареним променама и пре свега реформама девизног курса (1:1250) и снижавањем царина. У 1964. Југославија је постала придружени члан СЕВ-а, али са готово свим компетенцијама.¹⁸⁰ Тиме је Југославија успела да делимично изађе из дискриминисаног положаја у који су је довела два наведена блока - ЕЕЗ и СЕВ-а.

Реформа из 1965. била је далеко радикалнија од свих претходних и имала је пуну политичку подршку партијског врха, барем гледано са стране. Међутим, поново је дошло до успоравања раста, запошљавање се готово зауставило, а систем је био изложен снажним инфлаторним притисцима. Инфлација је прешла 35%, а југословенска привреда је поново ушла у рецесију.

Епилог реформе Велике привредне реформе у Југославији

Закључак економиста који су као и након „мале реформе“ анализирали стање, био је да план неће бити испуњен. Административна контрола над ценама појачала се, процентуално гледано, над већим делом дохотка у већој мери него пре реформе 1965. године. Либерални трендови у спољној трговини заустављени су и преокренути;

¹⁷⁶ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: memoari, II*, Zagreb: Komunist, 1971, 447

¹⁷⁷ „Економска политика“ 30 октобар, бр. 709, Fred Singleton, Bernard Carter, 141.

¹⁷⁸ Fred Singleton, Bernard Carter, 142.

¹⁷⁹ „Економска политика“, 24. Јул, бр. 695.

¹⁸⁰ Horvat, Branko, 121–122.

дефицит платног биланса се увећавао; степен штедње се смањивао; губици и међусобна дуговања предузећа су се повећавала; раст продуктивности рада лагано је опадао, а незапосленост се повећавала.¹⁸¹ Реформом банкарског сектора дошло је до децентрализације инвестиција, али оне нису биле ослобођене снажног политичког утицаја политичко-територијалних заједница преко банкарских управних одбора. Ово је довело до све већег затварања привреде у републичке и општинске оквире.

Привредна реформа 1961. године била је изнуђена, а извештај који је направио пресек стања био је више него суров у оцени ефикасности југословенске привреде. Он почиње опаском да је инвестициона политика била одлучујућа на то како ће се која обаласт развијати.¹⁸² Не може се не приметити замерка систему који је на перосналном нивоу одлучивао развој области у Југославији што је и послужило као аргумент да треба напустити администрирање у привреди, а нарочито администрирање у алокацији инвестиција и препустити тржишту да то ради, чиме би, у начелу, сви имали једнаке шансе.

2. 8. Привредне реформе у Бугарској

Упркос намерама, уложеној великој енергији и средствима, Бугарску је током целог периода 50-их пратила неразвијеност и висока стопа незапослености, која је почела да се смањује тек током друге половине 50-их и током 60-их. Привредни раст националног дохотка Бугарске износио је 9.6% током 1956–1960, а 6.6% током 1961–1965, што је било у самом врху социјалистичких држава. Међутим, раст плата је опао са 4.6% на 1.2% респективно.¹⁸³ Привредне тешкоће пратиле су и борба за власт унутар врха КПБ-а.¹⁸⁴ Као победник овог сукоба са дотадашњим неприкосновеним вођом, унутар Бугарске и својим некадашњим патроном Влком Червенковим, изашао је Тодор

¹⁸¹ Horvat, Branko, 87.

¹⁸² КПР 837, III-a-1-a, К. 4, 1

¹⁸³ Такође треба имати на уму врло ниску основу како Бугарске тако и осталих земаља Источног Блока. M. Kaser, ed, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Volume III, *Institutional Change Within a Planned Economy*, Oxford 1986, 95.

¹⁸⁴ Смрћу Георги Димитрова (1882–1949) отпочела је борба за водеће место у бугарској компартији. Сам сукоб био је пре свега одраз онога што се дешавало у СССРу. Влко Червенков (1900–1980) је успео да обједини функције генсека КПБ-а (1949–1954) и премијера (1950–1956), али као штићеник Георгија Маљенкова, изгубио је власт годину дана после смене свог патрона. О међупартијској борби и сукобима око власти најбоље погледати у наведеном делу Илијане Марчеве и у синтези групе аутора под руководством Ивајла Знеполског–Ивајло Знеполски, ред, *НРБ от началото до края*, София 2011.

Живков,¹⁸⁵ генерални секретар КПБ-а који је био на страни Никите Хрушчова, током борбе за Стаљиново наслеђе.

Једна од главних препрека реформама било је становиште СССР-а да се улога плана као доминантног чиниоца привредног система не сме мењати. Нужда копирања совјетског модела такође је била незахвална за сателитске земље. Кључ ових проблема лежао је у самом положају и потенцијалима СССР-а који је био богат готово свим сировинама, имао огромна пространства и најмногољуднију земљу међу чланицама СЕВ-а.¹⁸⁶ То је омогућавало СССР-у да може дозволити себи коришћење технологија које троше велике количине сировина и енергије у производњи и притом поседује сопствено велико тржиште. Овакве потенцијале није имала ниједна сателитска земља, а била је обавезна да прихвати совјетски привредни концепт. На тај начин у целом Источном Блоку су изграђивани аутархични/самодовољни привреди системи командно–планске привреде. Систем је претпостављао високе стопе улагања, које би биле главне за убрзани раст. Како би се што пре прикупила огромна средства успостављен је наведени систем, који је у ценовној политици путем „маказа“ одређивао ниске цене пољопривредних производа и обавезне откупе по ниским ценама, док би оне привредне гране које су форсиране, попут металургије, машиноградње, тешке хемијске индустрије, итд. имале високе цене и биле подстакнуте да производе и привлачиле велика улагања. Међутим, систем је био јак колико и његова најслабија карика. Уколико би на неки начин дошло до пада улагања - масовног дотока средстава, у овом случају од СССР-а,¹⁸⁷ или би дошло до пораста стандарда радника/трошкова радне снаге, које не би пропратило повећање продуктивности рада, или би дошло до кризе и урушавања постојећег модела.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Тодор Живков (1911–1998), родом из села Правец. Био је штићеник Влка Червенкова, који га је поставио за генералног секретара КПБ-а 1954, на којем месту се задржао до 1989, када је смењен од стране партијских другова. Живков је током борбе за власт у СССРу стао на страну Никите Хрушчова што му је донело касније целокупну власт у Бугарској.

¹⁸⁶ Савет за узајамну економску помоћ (СЕВ) је основан 1949, али је почео да функционише тек средином 50-их година, док је крајем 50-их и током 60-их почела да се озбиљније дефинише његова политика и врши интеграција у циљу стварања заједничког тржишта његових чланица и утврђивања тела и правила ове организације. О СЕВ-у до средине 60-их погледати у М. Kaser, *COMECON: Integration Problems of the Planned Economies*, London 1967; М. Kaser, ed, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, 72.

¹⁸⁷ *НРБ от началото до края*, 138–140.

¹⁸⁸ Једно од најбољих објашњења зашто и како су привредни системи земаља државних социјализама са монопартијама на власти дошли у кризу је приказана у књизи Lj. Madžar, *Suton socijalističkih privreda*, Beograd 1990. У којем професор Љубомир Маџар користи Харод–Домаровов модел по којем је једна од главних премиса да је укупни привредни раст, једнак најнижем расту једног од кључних чинилаца (карика) који у привредном систему учествује у стварњу тог раста.

Новом политиком интеграција и стварања великог заједничког тржишта за земље државног социјализма покушала се прекорачити ова аутархичност. Међутим, све се свело на поделу рада, а критеријуми су често били политички, а не економски. Одређено је током 60-их где и шта ће која земља производити, док се другим земљама забрањивала производња истог производа. Ово не значи да је у једној земљи произвођен целокупан програм једне привредне гране, већ одређени делови коначног производа. Политичка руководства су разумела да се мора извршити специјализација и кооперација, али и увођење једнаких стандарда како би кооперација била могућа (типизација). Заправо нова привредна политика представљала би изградњу економије обима на једном далеко већем тржишту, уз покушај ослонаца на сопствене, источнблоковске технологије и коришћење светских цена за производе приликом међусобне размене. Као и увек, невоља са ценама у државном социјализму, где преовлађује администрирање путем командно–планске привреде, је како оне треба да се мењају и шта треба узети као ослонац за образовање цена. Додатна затвореност и неприлагођеност привредног система била је што се систем ослањао на светске цене као репер и мењао их је на сваких пет година.¹⁸⁹ док ниједна од земаља није имала конвертибилну валуту, укључујући и рубљу која је била опште средство плаћања унутар СЕВ-а. Као последица био је даљи опстанак неконкурентних предузећа која без субвенција или одређених царинских заштита нису могла остварити извоз. Субвенционисање извоза била је нормална појава, али иако оправдана на почетку када се индустрија изграђивала, показала се као врло скупо и неодрживо решење на дужи рок. Клиринг је био и остао доминантан начин плаћања у међусобној трговини СЕВ-а.¹⁹⁰

2. 8. 1. Подела бугарских реформи на етапе развоја

Развој бугарског привредног система током наведених десет година можемо поделити у неколико целина. Први (1958–1960) би представљао спознају да систем није у стању да сервисира своје обавезе и решење је тражено у форсирању постојећег привредног модела по узору на „велики скок“ у комунистичкој Кини. Други период (1960–1963) представља потрага за моделом, али овога пута заснованог на економски утемељеним начелима уз учешће економских и других стручњака. Овај процес пратио је реформе у СССР-у, које су заправо ударале смернице свим земљама Источног Блока.

¹⁸⁹ В. Eichengreen, 159.

¹⁹⁰ В. Eichengreen, 156–160.

Један од важних показатеља промене политике је чланак угледног совјетског економисте Јевсевија Либермана¹⁹¹ 9. септембра 1962. године у „Правди“ под насловом „план, профит, премија“. Упоредо са тим је ишао и покушај да се уведе већа дисциплина путем бољег вођења статистике и књиговодства.

Трећи циклус (1963–1968) би могли да наведемо као утемељивање новог економског механизма (НЕМ) пре свега кроз стварања великих система по узору на капиталистичке трустове *държавни стопански обединения* (ДСО) који су обухватили готово целу једну привредну грану или њен велики део. Заправо ову фазу можемо сматрати почетком озбиљних реформи привредног система. Он је ишао у два правца: први, реформом целокупног система - *нови економски механизам* (НЕМ) и другим путем стварања ДСО-а.

Током друге половине 50-их и током 60-их поред укључивања закона вредности, питање слободе унутар привредног система било је најкрупније.¹⁹² Брзо се увидело да је систем сувише усправно централизован, док је водоравно био врло слабо повезан. Увиђајући ову суштинску слабост, која је проистицала из превелике строгости у подели рада и недовољној одговорности привредних субјеката, то јест институционалном недостатку који би приморавао/упућивао привредне субјекте да сарађују једни са другима. Први корак у решавању проблема је било појачавање партијске дисциплине. Не једном од партијских заседања Бојан Блгаранов је објаснио место Партије у привреди, рекавши да где партија добро ради свој посао и привреда добро ради, након чега је дао неколико примера из војне историје.¹⁹³

2. 8. 2. „Велики скок 1958-1960“

Због горенаведене затечености система, није се могло доћи до неких суштинских промена, јер је за то било потребно времена. Почетни покушаји да се криза ликвидности реши новим кредитима нису уродила плодом и преостало је да се Бугарска ослони на

¹⁹¹ Јевсевије Либерман (1897–1981), спада у реди најутицајнијих совјетских економиста својим чланком у „Правди“ 1962. године дао је научну основу и означио почетак реформе привредног система у Источном Блоку. Сматра се да је дао научне темеље за Косигинову реформу 1965. године у СССР-у. М. Kaser, *Soviet Economics*, London 1970, 227; М. Kaser, *The Economy: a General Assessment*, у А. Brown and М. Kaser, ed, *The Soviet Union Since The Fall of Khrushchev*, London 1978, 204.

¹⁹² Интервју аутора са Георгијем Петровим. Септембар 2010.

¹⁹³ ЦДА, Ф. 1Б, оп.5, Ае 398, 79, 82. Протокол са седнице одсека „Партијски и омладинских органа“ ЦК КПБ са секретарима оркужних и неких градских и општинских комитета. 17. Новембар 1959

сопствене могућности.¹⁹⁴ Такође, Бугарска није била једина земља у сличном положају, а блиски и свежи контакти са кинеским партијским руководством будили су наду. Заправо идеја је из Кине дошла преко Влка Червенкова,¹⁹⁵ али је одбачена и сада поново извучена из запећка и представљена као решење врха КПБ на челу са Тодором Живковим. „Велики скок“ се сматрао успешном формулом за излазак из привредне кризе. Ново решење није било ништа друго до наивни приступ, да се нагомилани дугови¹⁹⁶ и дефицит спољнотрговинског биланса као и заосталост, која је главни одговорни кривац за све то, може решити кроз форсирање постојећег модела командно-планске привреде. Политичком одлуком циљеви плана су подигнути без икаквих опипљивих критеријума. Логика се заснивала на повећању норми онолико, колико је било потребно остварити додатних прихода, да би се избегао банкрот земље, занемарујући или преувеличавајући могућности привредног система.

Састављање нових измена и њихово доношење су имале још већи значај, јер као што је на самом почетку наведено, план није престављао само економску политику и пројекцију, већ и законску обавезу! С обзиром да је за усвајање плана била потребна општа мобилизација свих могућих капацитета, све је било праћено великом медијском кампањом.¹⁹⁷

Услед оскудице средстава, која је такође постојала у кинеском случају, подстрек се покушао пронаћи без материјалног награђивања, већ по Стахановљевом – ударничком принципу.

Важно је нагласити да се нису сви у врху Партије слагали са оваквим решењем изласка из тешкоћа, али да се нико није смео отворено супротставити званичној политици. У сврху мобилизације и сузбијања неистомишљеника Тодор Живков је на пленарној седници 11. новембра 1958, поред наглашавања континуитета у бугарској политици након његовог доласка на власт,¹⁹⁸ изразио да су лоши резултати у привреди у великој мери узроковани сумњом кадрова у испуњавање плана и да се „неверници“

¹⁹⁴ О покушају да се пронађу бољи услови за финансирање бугарске привреде, лакшу отплату кредита погледати у Д. Вачков, М. Иванов, *Българският външен дълг 1944–1989: банкрутът на комунистическата икономика*, София 2008, 103–108.

¹⁹⁵ Нико Яхиел, *Тодор Живков и личната власт: спомени, документи, анализи*, София 1997, 112–113.

¹⁹⁶ Бугарски спољни дуг експлодирао је од 1958–1963, када је за кратко време премашео бројку од 100 милиона долара, а током 1962, је премашена граница од 150 милиона долара, Д. Вачков, М. Иванов, нав. дело, 116–117.

¹⁹⁷ „Работническо дело“, званично гласило КПБ-а, отпочело је са директивама и саветима, свакодневно да подстиче читаоце како би се извршила мобилизација свих потенцијала и спровео осмишљени план.

¹⁹⁸ Мисли се на одстрањивања Влка Червенкова на априлском конгресу КПБ-а 1956. године.

налазе у самом ЦК КПБ.¹⁹⁹ На самом крају излагања Тодор Живков је навео и ставку „непријатељи реформе“ чија жеља је да план пропадне и њихове разлоге је разврстао у три групе од којих је прва била „невера у победу, несхватање карактера и правца ка испуњењу привредних задатака у скраћеним роковима“. Почетком децембра, на састанку секретеријата ЦК КПБ, Живков је био још оштрији, захтевајући да се испуни циљ удвостручавања националног дохотка без обзира на цену. Сматрао је да комунисти као и цела држава морају бити „мобилисани за бој“ како би се план испунио.²⁰⁰ Зарад испуњења плана именован је комунистички „оче наш“ - „не кради, будно пази и умножавај социјалистичку сопственост, која је за нас света и неприкосновена, како беше света и неприкосновена приватна својина за капиталистичко друштво.“²⁰¹

Наведени примери само говоре колики је идеолошки капитал уложен у покретање посрнуле привреде, али и да је размишљање руководства било да је план одлично осмишљен, само се недовољно добро спроводи.

Суштина планског привредног модела подразумевала је велика улагања усмеравана путем планског механизма. Умањивањем средстава за улагање „извучен је тепих испод ногу“ привредном систему. „Велики скок“ претворио се у „велики тресак“. Привредна политика заснована на форсирању постојећег привредног модела, без подстрека радницима и строгим организирањем у нова улагања, доживела је потпуни пораз. Резултати су били више него поражавајући. Бугарска је због повећања количине потребне за извоз нарушила квалитет готово свих привредних грана и изгубила одређена тржишта за пољопривредну и дрвну индустрију које су увек сматране конкурентним на светском тржишту.²⁰² Уследило је даље изношење златних резерви ради исплате рата 1963. (3.835 тона) и 1964. године (4 тоне).²⁰³

2. 8. 3. Прелазни период: између „Великог скока“ и реформе 1965. године.

Тодор Живков није био визионар, али је био прагматичан.²⁰⁴ Последица „великог скока“ није био само промашена привредна политика, већ и наук. Он се сводио на неколико ствари: **1.** у привредном систему мора доћи до значајнијих промена, наравно,

¹⁹⁹ ЦДА, Ф. 1Б, оп.5, а.е. 356

²⁰⁰ ЦДА, Ф. 1Б, оп.5, а.е. 358

²⁰¹ ЦДА, Ф. 1Б, оп.5, а.е. 362

²⁰² ЦДА, Ф. 1Б, оп.5, а.е. 317

²⁰³ Д. Вачков, М. Иванов, 117–118.

²⁰⁴ О постојању и потреби прагматичности да би се дошло до промене унутар привредног система погледати у М. Kaser, ed, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, 75.

колико идеологија и СССР буду дозволили, али се мора ићи на већу ефикасност система, **2.** Бугарска ни на који начин не може бити самодоволна, нити у погледу средстава, сировина и технологија и треба се чвршће везати за СССР како би се превазишла заосталост технологије, обезбедила средства и тржиште за бугарску робу²⁰⁵ и **3.** очекивање да ће радници радити само за боље сутра 15 година након завршетка рата и трпети мере штедње било је превазиђено. Целокупан нови заокрет пропраћен је, по устаљеном механизму, новом медијском кампањом која је пратила све важније одлуке, како краткорочног, средњорочног, тако и дугорочног карактера. О „великом скоку“ више није било помена.

Због недостатка мотивације за испуњавање плана закључено је да треба појачати улогу Партије. Оно што су премије и конкуренција чинили у капитализму требала је Партија да уради централно-планској привреди. На самим партијским састанцима Тодор Живков је износио да је задатак КПБ да мобилише и организује спровођење плана.²⁰⁶ У ту Мобилизацију требало је да учествују и све масовне партијске организације Отачествени фронт, комсомол као и сви грађани без обзира на пол, па и на узраст.²⁰⁷

Изнешено може деловати наивно, али је у складу са убеђењима у датом тренутку, недостатком средстава за материјални подстрек, али и игнорисању одлуке врха руководства.

Небројани су били случајеви да уколико нема директног државног наређења, а има само потписаног договора између предузећа, ТКЗС организације не смарају довољним да испуне договор.²⁰⁸ Будући да су кампање пратиле све планове и све одлуке, имале су замајак, али је све то кратко трајало и брзо је ентузијазам опадао. Уз периодично спровођење одлука са врха, унутар вертикално устројениог система, са врло мало хоризонталне комуникације и без подстрека, створен је један инертан систем у којем након вишегодишње праксе ниже инстанце су реаговале само на притисак и интервенцију политичког врха или неког другог ко им је био надређен у ланцу команде и имао довољно велики ауторитет да то уради.

²⁰⁵ У извештају о стању унутар СЕВ-а, премијер бугарске владе Антон Југов је навео да све земље Источног Блока теже радије билатералној сарадњи са СССР-ом, него између осталих чланица. Разлог вероватно лежи у чињеници да су сви тежили да остваре што бољи положај са најважнијим тржиштем и кредитором у СЕВ-у. ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 338

²⁰⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 426, стр. 35-36 Протокол са заседања секретеријата ЦК КПБ са првим секретарима окружних комитета Партије и председници окружних народних савета. Одржаних 13. Јуна 1960

²⁰⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр. 11

²⁰⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 434. стр. 54

Заменик премијера и особа која је предводила реформе Живко Живков навео је да је један од главних проблема бугарске привреде у премалом асортиману. Да постоје само основни модели.

„При таквом планирању, природно, произвођачка предузећа обраћају своју пажњу да унесу у производни програм такву робу, која има лакшу технологију, али доноси већу зараду, и са којом се лакше испуњава план, без гледишта да ли се то тражи или свиђа народу. При таквом планирању не обезбеђују се и потребне сировине за производњу тражену на робном асортиману.“²⁰⁹

Како би се обезбедила средства и тржиште за своју робу унутар СЕВ-а,²¹⁰ Тодор Живков је извео један врло смели маневар. Привредне проблеме покушао је да реши политичким средствима, делом се ослањајући на русофилију бугарског народа. На партијском пленуму 4. децембра 1963. године Живков је на првој тачки дневног реда предложио разматрање блиске сарадње Бугарске и СССР-а, која би могла бити окончана политичким спајањем две земље. Од овог чина обе стране би по Живкову имале велику корист.²¹¹ Међутим, овај маневар се пре може протумачити као исказ верности СССР-у,²¹² како Хрушчов не би помислио да може имати поузданијег човека на челу Бугарске и жеља да СССР подржи Бугарску која се налазила у тешким привредним приликама.²¹³ Овај догађај се може сматрати и наивним или чак чином издаје, јер би се Бугарска одрекла, додуше формалних, елемената суверености. Међутим, тешко стање у привреди гурало је Бугарску у све чвршћи загрљај Москве. СССР је имао оно што је бугарској привреди очајнички требало биле су сировине и тржиште за пласман њене робе ниског квалитета и малог асортимана. Саграђене су фабрике за прераду црне металургије и обојених материјала, нарочито обојених, али без сировинске основе и без новца за увоз сировине. Додатне тешкоће су била да није постојала кадровска база за ту грану која би израдила одговарајући план рада и развоја те гране у индустрији. Као пример Живков је наводио Завод Лењин који никако није испуњавао план, јер није поседовао довољно помоћних машина и није имао равномеран прилив руде за редовну производњу. Без сировинске базе у земљи јер завод у Пернику није могао довољно да произведе,

²⁰⁹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 434. стр. 11-12

²¹⁰ И. Марчева, нав. дело, 243–254.

²¹¹ Ову идеју је током августа 1963. Тодор Живков предочио члановима политбироа што су они из различитих разлога одбили. Нико Яхиел, *Тодор Живков и личната власт*, 177–179.

²¹² И. Марчева, нав. дело, 259.

²¹³ По колегиници Илијани Марчевој у писму упућеном Никити Хрушчову, управо су предлози у вези са привредним питањима најподробније објашњени и тежили су тесној кооперацији СССР-а и Бугарске. И. Марчева, нав. дело, 158.

остављао је као једину могућност да се сировине купе на тржишту за тврду валуту коју Бугарска није имала или не у довољној мери.²¹⁴ Исто је важило и за камени угљ неопходан за процес коксовања. Да стање буде горе и сировине које је Бугарска могла да произведе, попут оних у пољопривреди за потребе прерађивачке индустрије нису произведене у одговарајућим количинама.²¹⁵

Искуства суседних земаља лагера у спровођењу нових директива из Москве су била од велике користи пре свега из два угла. Први - да су у себи носила потврду да су спроведене промене идеолошки исправне и други, да су дале одређене резултате. Такође, од огромног знаја је била и одлука да се у израду новог привредног система позову најбољи економски стручњаци, нарочито они школовани у СССР-у. Друга одлука врха КПБ-а била је од огромног значаја и у конјунктури са оним што су радиле готово све земље државног социјализма. Наиме, као студенти на специјализацији у СССР-у, сви странци су имали једну велику повољност. Били су далеко од домовине, а совјетске власти нису толико строго гледале на њихово слободније мишљење. Наравно, након 1956, када су се наведени стручњаци усавршавали у СССР-у, питање закона вредности поново се појавило као једно од кључних, као и давање веће самосталности предузећима. Другим речима, било је то мало слободније учење политичке економије коју је прописивао тадашњи образовни систем у једном „слободнијем“ тренутку.

Током општег полета и великих очекивања након XX конгреса КПСС-а, а нарочито током периода 1963-1967. долази до отопљавања и одличних веза између Источног блока и Југославије.²¹⁶ Нови XXII конгрес КПСС-а одржан је октобра 1961. где је дата нова подршка реформама система. Уследио је чланак економисте Јевсевија Либеремана у „Правди“ 1962. Године најављујући да је врх Партије спреман за реформу привредног система. Сукоб СССР-а и Кине, процес дестаљинизације и прека потреба за повећањем ефикасности система утицали су да се решење како у целом Источном Блоку, тако и у Бугарској тражи у давању веће самосталности предузећа унутар система и проналажењу решења у еластичнијој ценовној политици. Новембра 1962. одржан је Осми конгрес КПБ-а и дате су смернице за реформу привредног система које су требале да израде решења за већу децентрализацију привреде, уврштавање закона вредности

²¹⁴ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр 4-6

²¹⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр. 8-11

²¹⁶ Детаљније о отопљавању односа југославије и бугарске погледати у Ђ. Трипковић, Југословенско-бугарски односи 50-их и 60-их година 20. Века, *Токови историје*, 1-2 2009, Београд 2009.

како би се више искористили тржишни механизми понуде и потражње, увеле мере за већу материјалну заинтересованост и у већој мери користила технолошка достигнућа.²¹⁷

План и његова апсолутна улога као регулатора свих сегмената привреде показала се као главни камен спотицања. С обзиром да је било недопустиво у потпуности одбацити план или као у Југославији укинути његову обавезност, приступило се његовом „фином олабљивању“. Од подједнаког значаја као „олабљивање плана“ било је и горепоменуто враћање у економска разматрања закона вредности. Заправо закон вредности је виђен као решење које би испунило вакуум, пре свега у сегменту ценовне политике која је била ноћна мора сваког планера.

Суштина противречности лежи у томе што до 50-их година у економском искуству главни регулатори привредног система у савременом друштву су били или тржиште или планска привреда.²¹⁸ Углавном су један другог искључивали или стављали на маргину. Међутим, прва од земаља државног социјализма која је отпочела са експериментом била је Југославија, њу је следила Пољска и временом остале земље Источног Блока уз одобрење СССР-а.

У свим земљама покушај усклађивања ова два регулатора показао се болним и дестабилизујућим по привредни систем и потпиривао је друштвене немире. Међутим, у Пољској под идејним вођством Оскара Лангеа почео се обликовати систем тржишне привреде у планском систему уз неоспорна макро али умањена микро овлашћења плана. Нови систем уносио је већи број параметара у постојећи крути систем командно-планске привреде и покушавао је да проблем ценовне политике реши уважавањем закона вредности колико је то План дозвољавао.

У Бугарској реформе су добиле одобрење из Москве. Након наведеног XXII конгреса КПСС-а, СССР је отпочео са сопственим припремама за реформу привреде која је представљала образац за цео Источни блок. У бугарској је почело опрезно да се ради на реформама, више на теоријском, него ли на практичном плану Мајски пленум 1961 дао је подршку, али је XXII конгрес утврдио пут. Децембра 1962, састављена је група партијско-привредног актива, која је требала да разради Нов економски механизам

²¹⁷ М. Иванов, нав. дело, 65.

²¹⁸ Готово у свим развијеним капиталистичким земљама, а нарочито у европским мешовитим привредним системима, као и у Јапану и Јужној Кореји постојали су заводи/комисије/дирекције/комесеријати за план. Међутим, постојање приватне имовине, вишестраначког система, тржишта, јаке улоге парламента битно су разликовали привредни систем ових земаља од политичко-привредног система земаља државног социјализма. Планови у овим земљама су били пре као смернице, него ли законска обавеза.

(НЕМ). Убрзо је уследио мајски пленум 1963. године на којем је дата подршка за разраду нових идеја.²¹⁹

Најзнајнији показатељ кризе система, поред раста задужености представале су стопе раста. Заправо, оне су непрестано опадале, иако су реформе вршене, улагања расла и подизани нови капацитети.

У периоду од 1951. до 1953. привредни раст у Бугарској је био 9,1%, ГДР - 10.8%, Чехословачкој 11,3%, Румунији 9,4%, Пољској 6.3%. У наредном периоду стопе су кренуле осетно да падају, а у Бугарској су се преполовиле. Од 1954. до 1958. - у Бугарској 4,5%, Чехословачкој 6%, ГДР - 6,3%, Пољској 6.3%, СССРу 6,9%, Румунији 7,2%. За Бугарску је стање било још озбиљније, јер је тренд ишао и даље надоле великом брзином.²²⁰

Тодор Живков је био свестан, али без решења како да повеже привреду и науку. Његове речи најбоље осликавају беспомоћност и очај у којем је била бугарска привреда.

„Раст за повећање продуктивности рада је тесно повезан са технолошким напретком! ...Ради се нешто по том питању, али мост између науке и производње још нисмо направиле. А без тога је немогућ технолошки наредак.”²²¹ Како онда да повећам продуктивност рада? Неће на два одсто да падне темпо раста продуктивности по раду, већ ће стићи до нуле и испод нуле, ако будемо ишли тим путем.”²²² Чак и тамо где је купљена нова опрема вишак радника је био преко трећине запослених.²²³

У прелазном периоду осмишљивани су могући начини реформисања система. Једно од главних питања било је употреба постојеће опреме и вишак радника у предузећима, то јест недостатак радника у другим гранама/предузећима.

„Треба у размаку од месец дана, не више, индустрија, грађевина, саобраћај и друге гране да се ослободе од вишка радника, са ризиком, бих рекао, да се не испуни план. Нека се не испуни план, да се види, да лоше радимо, а не да се самозаваравамо.

Ко је дозволио нашим директорима, наших руководства по местима и у центру да се допусти сакупљање и више радне руке од предвиђеног плана? И шта се добија? Фактички, уместо издвојених, строго одређених по списку предузећа на државној дотацији, много предузећа допуштају повећање фонда личних примања и фактички пребацују се на државне дотације, ако не током целе године, онда кроз поједине

²¹⁹ М. Иванов, нав. дело, 63.

²²⁰ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр. 12

²²¹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр. 12-13

²²² ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр. 17

²²³ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, стр. 18

месеце.... Треба да се разумемо! У сваком предузећу тренд је да се ослободи вишак радника, да се усмере руководиоци за пуно искоришћавање дате им опреме. Привредним руководиоцима су дате машине, одређен рок за њихово савладавање, дат им је фонд радничке плате. С тим треба да осигурају испуњење плана. Сви радници изван одређене границе треба да се ослободе. Сада нема опасности да остану без посла. Посла има свугде. У низу сектора не можемо да испунимо план управо зато што нема радне снаге.“

Поставило се питање, зашто није уведена аутоматизација у низу предузећа, термоелектрана, итд?

„У неким предузећима су уведени најсавршенији аутомати, аутоматски стругови, па ипак не раде по режиму аутоматских система. Постројења за аутоматско управљање су одстрањена, зато што иначе треба њима овладати, а на њима се ради као на обичним струговима. То је недопустиво.“²²⁴

Па ипак Тодор Живков је био оптимистичан у погледу будућности.

„Наш народ је надарен, народ са иницијативом. Али до сада рационализаторски покрет је стао услед недовољног материјалног стимула.“²²⁵ Закључено је да на свим местима раст привреде морао да прати и раст радничке плате. Раст запослености пратио је и раст бирократије код разновразног персонала.²²⁶

Приликом израде планова било је важно видети која предузећа фалсификују рачуне. Односно, која траже веће суме које су успели раније да изборе и сада не желе да их се одрекну.²²⁷ Ово је било питање коришћења уштеда унутар привреде. Испоставило се да плански механизам није имао инструменте да се избори са овом појавом, јер када би неко обезбедио одређену суму из буџета, старао се или да је задржи при новом дељењу или да је увећа.

Поред коришћења опреме и смањења прекомерног броја радника по одређеним предузећима и гранама било је важно боље организовати производњу. Занимљиво је да је предложено да се боља организација спроведе ослањајући се на специјалисте и раднике.²²⁸ Главни циљ целокупне промене требао је да буде раст производње у свим сегментима привреде, како би се преокренуо негативни тренд опадања стопа раста.²²⁹

²²⁴ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 18-19

²²⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 24

²²⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 34

²²⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 29

²²⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 45

²²⁹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 47

Пракса допуштања масовних одсуства, кашњења на посао и неиспуњавање норми морају да се прекину.²³⁰

За успешно спровођење свих одлука и откалњање постојећих мана била је потребна општа мобилизација свих организација при КПБ, па и БЗНС.²³¹

„Работническо дело“ и штампа генерално требали су да буду једно од главних оруђа за убрзани привредни развој путем стварање радне атмосфере.²³²

Период између „Великог скока“ кога смо назвали нултом тачком и периодом реформи представља један од најзначајнијих у погледу анализе слабости система. Треба поновити да како је циљ био да се систем реформише из видно лоших показатеља и још неповољнијих трендова. У изворима су забележене превасходно његове негативне појаве које су требале да се отклоне. Појаве које су навођене нису ишле од случаја до случаја, изузев када неки случај није био најсликовитији пример одређене појаве.

Убрзо по увођењу повећања плата, не само да није дошло до раста продуктивности, већ је настављен њен пад.²³³ Коришћење машина је било само 60%, а у грађевини највише 30%.²³⁴ Проблем надувавања трошкова само је експлодирао.²³⁵ Због најављених промена сви су желели да се што боље позиционирају и припремили су документацију свог пословања која је требала да представља главни инпут у расподели средстава. Додатни проблем је представљала нестацица сировина на простору Источног блока, па чак и у СССР-у.²³⁶

У процесу повећања одговорности свих запослених и давања већих слобода појачана је у улога синдиката који се у неколико махова нашао на страни радника и иступио против КПБ што је доживљено као саботажа.²³⁷

У реформи привредног система због сложености проблема, али и његовој политичкој осетљивости Бугарска се одлучила на поступност и стрпљење, ослушкујући шта раде друге социјалистичке земље. Јула 1961. извршена је новчана реформа која се састојала из деноминације националне валуте лев за једну нулу.²³⁸ Ово је била једна од последњих важних одлука у којој је учествовао Антон Југов, тадашњи премијер.

²³⁰ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 43

²³¹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 443, 47

²³² ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 447, 43, 51

²³³ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 449, 7

²³⁴ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 449, 7

²³⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 449, 15

²³⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 449, 13

²³⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 449, 9-10

²³⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 462, 10-13

2. 8. 4. Израда новог економског механизма (НЕМ) у Бугарској.

У складу са захтевима за израду „Новог економског механизма“ (НЕМ), политбиро Бугарске је на челу са Тодором Живковим донео долуку да се окупе најстручнији економисти, поделе по радним групама, како би се израдио нови механизам за управљање народном привредом. Важно је напоменути да су суштински биле образоване или се издвојиле две групе. Прву је предводио тада најугледнији бугарски економиста професор Евгени Матеев, а другу „млађи“ економисти Гриша Филипов и Емил Христов. Сви учесници су сматрани за тада најбоље бугарске економисте и људе одане социјализму. Треба нагласити, да оданост вредностима социјализма није нужно значила и потпуно „узлажње уз длаку“ врху КПБ. Најрадикалнији пример био је економиста Георги Петров. Његова област биле су финансије, а виђење да без одлучног увођења тржишних инструмената не може бити речи о суштинским реформама посрнулог привредног система. Међутим, његов положај је био изолован иако је на самом почетку разраде система припадао другој групи са Филиповим и Давидовим. Узрок овоме лежи у томе што Георгије Петров није имао врло важну ствар на уму - СССР. У интервјуу са аутором навео је ову чињеницу и да му је тек његов колега из радне групе Борис Првулов након једног од бурних састанака овај важан чинилац „разјаснио“.²³⁹ Убрзо је по речима Ивана Илијева²⁴⁰ постало јасно да власт на челу са Тодором Живковим, а по инструкцијама из Москве, неће одустати од водеће улоге Плана у регулисању привредног система. Уз ово велико ограничење маневарског простора приступило се изради такозваног „реформског минимума“. Током ових расправа група на челу са Евгенијем Матеевим је била за снажан централизам и максимално усваршавање планског система, док се друга група залагала за веће учешће тржишних инструмената и већу самосталност предузећа у планској привреди. С обзиром да је у реформама планске привреде југословенско искуство било најбогатије Давид Давидов, Емил Христов и Гриша Филипов су посетили Југославију 1963. године.²⁴¹

²³⁹ Сам Петров је у интервјуу са аутором навео да су чланови групе Грише Филипова и Емила Давидова, којој је и он припадао кренули са истих полазних тачака—одлучнијег увођења тржишних инструмената и напуштања руковођењем привредног система путем администрирања. Међутим, током рада на реформи убрзо је постало јасно свим учесницима да ће план задржати снагу закона иако се могло у одрешјеној мери ићи са смањивањем циљева које је план уобичајено прописивао. Интервју са Георгијем Петровим 2010.

²⁴⁰ Економиста и један од важних чланова радне групе, али за разлику од Георгија Петрова, Илијев је подржавао мишљење Евгенија Матеева. Интервју са Иваном Илијевим септембар 2010.

²⁴¹ Ова информација је добијена само од Георгија Петрова, док Иван Илијев није са њом упознат. Интервју са Георгијем Петровим 2010. Интервју са Иваном Илијевим

Међутим, отпори реформама су били велики унутар политбироа иако је Осми конгрес дао подршку променама. Како би се дубље разрадио целокупан пројекат реформи система и како би он изгледао састављена је октобра 1963. радна група коју су чинили најугледнији бугарски економисти и правници. Априла 1964. одређени број предузећа у индустрији, грађевини, трговини, транспорту - прешао је на НЕМ. Званични подаци говоре да су дотична предузећа остваривала боље успехе од оних у претходном систему.²⁴² Отпочело је стварање трустова у бугарском привредном систему. Заправо, у немогућности да се систем коренито реформише, покушано је да се кроз стварње великих привредних система који би обухватили читаве гране или подгране у привреди умањи надлежност плана над тим гранама и оствари већа гибкост у систему.

Долазак високе совјетске делегације и давање подршке врху руководства КПБ-а на челу са Тодором Живковим за даље реформе, имао је за последицу пленум децембра 1965, након чега су објављене тезе за економске реформе. Планирање како се може приметити целокупна динамика реформи пратила је оно што се дешава у СССР-у, односно косигинове реформе. Међутим, што се Бугарске стране тиче, преломни тренутак, када је већ постало јасно куда иде Источни Блок, био је априлски пленум 1966. године. Мало пре тога Тодор Живков је дозволио да се током првих месеци 1966. објаве у „рабочническом делу“, гласилу КПБ-а основне смернице кретања реформи уз полемике које су пратиле њихово утврђивање.²⁴³ То јест, срж ствари које су одобрене од политичког руководства Бугарске, од 1963–1966, а такође је добијено и одобрење политбироа КПСС-а. На априлском пленуму Тодор Живков објављује „основни положај новог система планирања и руковођења народном привредом“. До средине 1966, НЕМ је обухватао 43% предузећа и бележио је стални пораст.²⁴⁴

Током овог периода 1965–1966. основни систем се разрађује и даје се предлог новог начина руковођења народном привредом. Од велике важности представљају замерке врха политичког руководства КПБ-а према дотадашњем привредном систему: претерани централизам при планирању, командно–административан приступ решавању привредних питања, занемаривање основних економских полуга приликом управљања системом (цена, зарада, кредита, камата, итд), нереалност планских задатака и циљева, непостојање и спутавање личне иницијативе и заинтересованости радника. Скуп ових

²⁴² НРБ, нав. дело, 293.

²⁴³ Интервју са Георги Петровим. Такође погледати у М. Иванов, нав. дело, 56.

²⁴⁴ Е. Калинова, И. Баева, *Българските преходи 1939–2005*, София 2006, 153.

замерки може дати јасну слику како је систем изгледао и да је само путем великих одрицања својих радника и грађана могао постизати успехе, али да је почетни елан, одавно нестао. Предложене мере требале су да задрже планирање, али да више користе економске полуге, које би биле повезане са законом вредности. Систем самог планирања је требало усавршити користећи најновија научна достигнућа на овом пољу и вођење рачуна о рентабилности приликом управљања предузећем, односно привредним системом.²⁴⁵

Када би укратко свели до каквих промена је дошло или требало да дође, могли би смо да констатујемо да доминација плана никада није долазила у питање, већ да се борба водила око тога да ли и у којој мери треба користити администрацију, односно економске полуге (камате, кредите, зараду, цене, итд).

Међутим, прагматичност и околности (обавезујућа улога плана) су утицале на да се тадашње југословенске реформе, упркос поменутој посети бугарских економиста Југославији, нису могле дубље искористити. На крају је победило компромисно решење Филипова и Христова. НЕМ је представљао компилацију искустава, пре свега чехословачког,²⁴⁶ али и источњонемачког, пољског и мађарског. На тај начин режим је покушао да пронађе најбоље решење за сопствене потенцијале. Сва наведена искуства су пре тога одобрена од стране СССР-а, а супрематија Плана је задржана. Као производ је настала такозвана „јулска концепција“ 1968. године, иако су одређени делови привреде – предузећа још од 1963/4. већ радили у склопу ДСО-а или по одређеним условима који су им давала већу слободу и бољу комуникацију унутар за њих надлежних министарстава.²⁴⁷

Први створени ДСО био је „Родоп“ који је покривао све делове у области производње, прераде и трговине месом и месним производима. Његов пандан у пољопривреди био је ДСО „Булгарплод“, док су најважнија предузећа у трговини била ДСО „ТЕКСИМ“, „Булет“, у фармацији и хемији ДСО „Фармахим“, и други. Заправо до 1965 око 40% бугарске привреде већ је било у експерименталној фази.²⁴⁸ У складу са тим августа месеца Бугарску је посетила висока совјетска делегација на челу са Михаилом

²⁴⁵ Реферат Годора Живкова на новембарском пленуму 1965. године. ЦДА, Ф. 1Б, оп. 34, а.е. 30

²⁴⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 34, а.е. 13.

²⁴⁷ Н. Hoehmann, М. Kaser, К. Thalheim, ed, *The New Economic Systems of Eastern Europe*, London 1975, 205; М. Kaser, ed, *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, 107–8.

²⁴⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 34, а.е. 13.

Андреевичем Сусловим²⁴⁹ и другим високим званичницима пре свега из области привереде.

Садржина разговора су биле пре свега привредне теме, а Тодор Живков је надахнуто образложио настале промене и повољне резултате, притом се дистанциравши од југословенског искуства, подвлачећи потпуну оригиналност бугарског приступа. Он је навео да је систем тек у повоју, именовавши само неколико најважнијих и најуспешнијих фирми. Живков је наставио да ће се експеримент проширити и обухватити готово све привредне гране, изузев екстрактивне индустрије и црне металургије.

Из самог стенограма са састанка стиче се утисак о самоуверености домаћина и знатижељи совјетске делегације, али без напетости и односа истражитељ – испитаник. Бугарска и Тодор Живков су сматрани ако не најоданијим, онда међу најоданијим сарадницима СССР-а и новог колективног руководства Леонида Брежњева/Алексеја Косигина.²⁵⁰ Са друге стране, цео покрет реформи одобрио је СССР наведеним XX конгресом, а затим Либермановом/Косигиновом реформом отпочетом 1965. године.²⁵¹ Ради се о серији закона између 1965–1968. године. Стварање економија обима, већа али и даље симболична самосталност предузећа и образовање трустова ради боље интегрисаности система су језгро реформи.

Врхунац реформаторског процеса у Бугарској представљају одлуке донете на јулском пленуму 1968. године. Главни реферат имао је Тодор Живков - „Основна становишта за даљи развитак система у управљању нашег друштва“.²⁵² По новом систему планирање је остало главни регулатор, али му је сада требало да се ограничи само на макроекономске пропорције, то јест да смањи дубину контроле у привреди. План је и даље одређивао структуру привреде и показатеље које су предузећа морала да испуне, попут обима робне производње, крајњег обима улагња, темпа раста, итд. Међутим, са друге стране, у недостатку тржишног механизма, повратна информација се добијала кроз планове самих предузећа који су потом разматрани од стране Државне комисије за план (ДКП).²⁵³ Сматрало се да ће на тај начин доћи до уравнотежења између претпоставки планера шта треба урадити и могућности предузећа. Претпоставка је била да предузећа буду искрена у својим плановима, што није увек био случај, јер свако

²⁴⁹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 34, а.е. 8.

²⁵⁰ Алексеј Косигин (1904–1980), био је премијер СССР-а 1964–1980.

²⁵¹ Опширније о реформи видети у М. Caser, нав. дело, 226–230.

²⁵² ЦДА, Ф. 1Б, оп. 58, а.е. 7.

²⁵³ НРБ, нав. дело, 293–294.

пребацивање нормe у једном плану, било би полазна основа у другом, а страх од неиспуњавања је био већи од подстицаја за пребацивање нормe. Нарочито када се има у виду да су на пленуму изнети показатељи који су били двоструко већи у односу на 1966. годину.²⁵⁴

Договорни систем би требао да оствари децентрализацију у планској привреди и попуни рупу која је настала смањивањем надлежности плана. Предузећа су била носиоци децентрализације и договарала се међусобно на општу корист, имајући могућност да сами бирају партнере докле год воде рачуна о макро слици – плану. Избор у сарадњи представљао је простор за стварање конкуренције. Поред покушаја да се унесе конкуренција, децентрализацијом је требало повећати одговорност привредних субјеката, јер већи избор повећавао је сопствену одговорност.

Држава је покушала да смањи субвенције и примора предузећа да буду самодовољна и живе од своје зараде. Међутим, како практично није постојао банкрот и затварање неуспешних предузећа и привредних грана систем није заживео.

Радници су морали бити плаћени за допунски рад и повећање зараде предузећа морало је пратити и зараду радника. Повећање радничке плате строго је било везано за повећање зараде предузећа.

Смањивање субвенција пратило је и смањивање улгања од стране државе. Предузећа су од своје зараде улагала у нове технологије или проширење капацитета, обуку кадрова, итд. У те сврхе могла су узимати кредите за модернизацију од банака, а камата је била стимулативни чинилац који је водио рачуна да се средства наменски и рационално троше. Банка са друге стране, сматрало се, имала је интерес да улаже само у оне послове који су по процени били исплативи. Међутим, упитно је колико се то поштовало, с обзиром на само један тип имовине, монопартијску политичку структуру и традицију²⁵⁵ политичког и државног интервенционизма у привреди.

Из немогућности да се путем тржишног механизма регулишу цене, одлучено је да се користе цене оних светских берзи које су сматране најмеродавнијим за поједине

²⁵⁴ Мартин Иванов износи да је сама полазна основа, ограничења у трошњима дефицитарних сировина и девиза као и других норматива били високо подигнута. Тако да колико год да је „јулска реформа“ била корак напред она је дубоко у себи садржала сву суштину старог руковођења привредом. НРБ, нав. дело, 294.

²⁵⁵ Мисли се на традицију од настанка савремене бугарске државе (1878). Нови режим је надаље учврстио ову праксу и широко је упражњавао. О континуитету интервенционизма и других процеса дугог трајања у Бугарској привредној историји погледати у капиталним делима Румена Аврамова. Р. Аврамов, *Стопанският XX Век на Българија*, София 2001; Р. Аврамов, *Комуналният капитализъм: из българското стопанско минало*, I, II, III, София 2007.

групе производа.²⁵⁶ Држава је на основу њих прописивала цене одређених производа. Само су цене одређених производа могле бити договоране између приведних субјеката, али којима је већ унапред утврђиван горњи и доњи праг. Постојала је и трећа група цена које су биле фиксирани и углавном су се тичале примарне индустрије.

Како би се ојачала децентрализација (већа самосталност предузећа, а и унутар њега), уведени су привредни комитети у свакој привредној организацији. Руководиоци предузећа били су обавезни да узимају у обзир њихове предлоге. Колико год ова одлука подсећала и имала узора у југословенском привредном моделу радничког самоуправљања, она је имала за циљ да се у предузеће инсталира, независна од предузећа а директно одговорна Партији, структура која би контролисала испуњавање плана.²⁵⁷ Заправо реч је о додатном контролном механизму, надзорног и саветодавног карактера.

2. 8. 5. Проблем имплементације тржишних инструмената у Бугарску привреду

Највећа препрека у коришћењу тржишних инструмената био је сам План. Његова супрематија и обавезност, упркос мањим детаљима и нормама, онемогућавала је да се искористи главно преимућство тржишних инструмената, еластичност. Заправо иако су одређене цене узимане на основу светског нивоа, а другим (врло малом броју) дозвољавано да их тржиште обликује, то је било могуће само у одређеном временском периоду. Дакле, непрестане и врло честе флукуације у привредном систему никада нису могле бити благовремено испраћене што је задавало огромне главобоље планској привреди, а само делимично усвајање одређених искустава тржишне привреде није било довољно да се реши „ценовни проблем“. Жеља твораца плана да планска привреда без муке контролише кључне тачке привредног система: стабилност цена/инфлацију, привредни раст, (не)запосленост и спољнотрговински биланс - показала се илузорном.²⁵⁸ Угледни мађарски економиста Јанош Корнаи је показао да је „економија несташице“

²⁵⁶ Интервју са Станишом Боневим, једним од чланова радне групе за израду НЕМ-а.

²⁵⁷ Иако је о југословенском самоуправљању било и раније речи, на новембарском пленуму 1965. оно је видније истакнуто (Тодор Живков у свом уводном реферату) иако ни тада није било у пуном фокусу. Разматрало се о увођењу радничких савета који би за разлику од југословенских имали утицаја на руковођење привреде. ЦДА, Ф. 1Б, оп. 34. а.е. 30

²⁵⁸ У Свом капиталном делу Мартин Иванов наводи нацрт реферата Тодора Живкова из 1987, у којем се наводи да су били узалудни покушаји планске привреде да се обуздају економски закони, а пре свега закон вредности, и подреде циљевима плана. М. Иванов, нав. дело, 56.

последница недостатка тржишних инструмената и бирократског руковођења предузећима и привредом, чиме се одликовала свака привреда државног социјализма. По њему, инфлација је постојала као законитост, али је њена манифестација у посебним условима командно–планске привреде била другачија – робе, сировина и других артикала није било у довољним количинама или уопште.

Стварањем ДСО-а, који су у ређим случајевима интегрисали целокупне привредне гране или чешће само одређене делове, покушало се да систем добије на већој еластичности, а привредне јединице на већој самосталности. Главна преимућства ДСО-а су била што су ингеренције над њима биле умањене, иако не отклоњене. То је био пут да ДСО-и самостално воде своју ценовну политику уз тенденције, које им никада нису биле у потпуности дозвољене, да буду самостални и у трговинској политици. Заправо као довољно велики најбоље би знали какво је стање што се њихог удела тиче у привреди, а са друге стране били би довољно моћни да парирају другим институцијама, иако су им биле надлежне. Са друге стране, прерастали су у велика монополна предузећа која би у будућности вероватно гушила сваки напредак. На тај начин бугарски модел, користећи искуства из Источне Немачке (ДРН), Мађарске, Пољске и Чехословачке је на одређени начин покушао да „изигра“ совјетско инсистирање на супрематији и обавезности Плана.

2. 9. Закључак о привредним реформама у Југославији и Бугарској

Поредећи два привредна система двеју земаља са једнопартијским режимима на власти могли смо да уочимо следеће. Политички уплив у привреду у обе државе био је безмало исти. Све крупне одлуке и кључна кадровска решења у привреди решавани су унутар компартија. Само је дужничка криза и успоравање привредног раста, односно преливање привредних проблема у политичку сферу утицало да се политички врх коначно тргне и преиспита дотадашње руковођење привредом. У обе земље политички врх је ангажовао економске стручњаке који су добили на важности, с тим што су у Бугарској они добили високе положаје у привреди, док су у Југославији они и даље били везани за образовне или научне институције.

Упркос великим сличностима, не мале разлике су се испољиле током процеса реформи. Може се чак рећи да су Југославија и Бугарска на крају Другог светског рата у привредном погледу имале више сличности него што су их имале крајем 60-их година.

Обе су биле претежно аграрне земље које су уз процес индустријализације спровеле и убрзану урбанизацију, али са битном разликом у спровођењу. Док је у Бугарској без обзира на степен реформи план остао доминантан регулатор у привреди, Југославија је ипак спровела децентрализацију на многим пољима, а нарочито у односима република наспрам савезне власти, овлашћењима Савезног завода за план и у сфери инвестиционе политике где је инвестирање пребачено на банкарски сектор ради рационалнијег одобравања зајмова. Не треба сметнути са ума да је СКЈ ипак у свим банкама задржала велики уплив преко кадровске политике и НБЈ, али сложени односи настали последицом „федерирања федерације“ након 1964. закомпликовали су ту контролу савезног центра над кључним капиталним инвестицијама у републикама.

Југославија је имала већи маневарски простор и истовремено због значаја Покрета несврстаних у међународним односима, тог времена, имала могућности да добија повољне кредите, пре свега од САД, као и да набавља технолошки напреднију опрему од Бугарске. Ова погодност је Југославију временом учинила значајним привредним играчем унутар СЕВ, где се Бугарска борила и као и све друге чланице добијала је квоту за извоз пре кроз политичке интервенције, него ли квалитетом својих производа. Док се увоз строго конторлисао у обе земље, југословенска предузећа су се изборила 1965. да могу слободније да креирају своју извозну политику, без обзира на постојеће отпоре. Бугарски извозници су у том погледу, осим повлашћених предузећа, били под будним надзором министарства спољне трговине, које је опет водило рачуна да се одредбе плана поштују. Будући да су планови издавани на годишњем и петогодишњем нивоу, док у Југославији током реформског периода петогодишњих планова више није ни било, југословенска предузећа су имала већу флексибилност у улазу и излазу на тржиште. Чланство у ГАТТ и СЕВ омогућило је Југославији да избегне привредну изолацију и да дефицит недостатка тржишта претвори у преимућство, које додуше никада није успела да искористи на тржишту високо развијених земаља колико међу чланицама СЕВ.

Привредне реформе ни у једној земљи нису поновиле снажан раст из првих година обнове, а о стабилности тог раста да и не говоримо. Међутим, Југославија је 1951. укинула одредбу којом план има снагу закона и тиме отворила могућност за експериментисање чији је циљ био постојање планских и тржишних механизма који би се међусобно допуњавали и у теорији имали најбоље од оба света. Бугарским реформаторима није било дозвољено од стране СССР да смање улогу плана, чиме су били принуђени да траже друга, много компликованија решења. Наведена решења су

била краткорочна и водила су стварању повлашћених предузећа са правом монопола над одређеним сегментима у привреди што никако није могло бити неко дугорочно решење, а показало се ни толерисано од стране СССР.

Другим речима, управо је наведени период био од кључне важности за сагледавање пре свега политичке воље за реформама. Југославија је, будући без чврсте материјалне подрше у погледу сигурног тржишта и не припадајући ниједном војном савезу била принуђена да изврши радикалније промене свог привредног система за разлику од Бугарске којој је утврђена граница могућности реформи, а притом је уживала погодности незахтевног и сигурног СЕВ. Па ипак, обе су биле ограничене постојећим политичким системом који је за последицу имао да Југославија у свом развоју ипак буде ближа другом, него ли првом свету високо развијених земаља, јер за те реформе СКЈ на челу са Јосипом Борзом морала је створити независне институције које ће служити стабилном привредном расту, а не политичким жељама компартија на власти које би биле ограничене тим институцијама.

3. РАЗВОЈ И ДЕЛОВАЊЕ ПРИВРЕДНЕ ЕЛИТЕ 1958-1965

Ни по бабу, ни по стричевима...

3. 1. Континуитет неформалних односа у Југославији и Бугарској као препрека модернизацији привреде и друштва

Ове речи изговорене у народној песми *Урош и Мрњавчевићи* можемо узети као континуитет у постојању неформалних веза кроз векове унутар српског друштва и његове елите. Аутор га је уврстио у рад из намере да прикаже континуитет одређених друштвених односа, истичићу, на самом почетку, наслеђе као важан чинилац у дефинисању готово свих феномена друштвене историје на овим просторима. Овим желимо да се нагласи важност неформалних односа, у виду патернализма и клијентелизма, који су вековима доминирали друштвеним односима на просторима Балкана.

Непостојање довољно јаких институција које би, ако не понишtile, оно барем надвладале моћ неформалних контаката у решавању одређених проблема представља један континуитет у српском, али и у бугарском искуству. У својој књизи о привреди у Југославији Џозеф Бомбелес наводи да се југословенска привреда може сликовито свести и описати и као игра акронимом на енглеском VIP с тим што он не би имао енглеско већ српско-хрватско значење и значио „Веза И Протекција“ - ВИП²⁵⁹.

Комунистичка власт у Југославији и Бугарској није решила овај проблем, неопходан за развој привреде, али и државе и друштва, већ га је, напротив, учврстила. Феномен јачања неформалног утицаја у друштвима образованим по совјетском узору није изузетак, већ правило, јер је таква пракса била снажна у СССР већ у његовим првим постреволуционарним годинама. У СССР људи који су на неформалан начин обезбеђивали одређене услуге, посредовали и тиме их омогућавали звали су се на руском „толкачи“.²⁶⁰ Овакав исход није изненађујућ, јер су се једнопартијски режими одликовали личном влашћу у којем би снажне институције управо ограничавале личну власт чија главна одлика је била концентрација моћи. Југославија и Бугарска су следиле ово правило. Такође, у теорији, институције би децентрализовале ту моћ, а они који би

²⁵⁹ Bombelles, 63

²⁶⁰ Alena Ledeneva, *Russia's economy of favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 25

били на њиховом челу представљали би конкуренција Брозу, односно Живкову. Другим речима, било који распоред моћи унутар поменутих политичких система, изузев пирамидалног није био прихватљив. По речима економског историчара Норта „...формална правила се могу променити преко ноћи као последица политичке или судске одлуке, али неформална ограничења оличена у обичајима, традицији и кодексима понашања су много снажнија од зацртане политике. Ова културна ограничења нам не само повезују прошлост, садашњост и будућност, већ нам дају кључ за објашњење пута историјске промене.“²⁶¹

У државама у развоју спрега између политике и привреде је врло тесна и једна од тих последица је стварање монопола у привреди ради загарантоване добити. У таквим условима конкуренција није била пожељна.²⁶² У ту сврху неформалне везе унутар номенклатуре су обилато коришћене како би се добио повлашћени положај или одређене привлегије.

Југославија и Бугарска су копирале совјетски образац управљања државом и партијом. Одатле су наследиле систем кадровске номенклатуре. Сам појам номенклатура означавао је списак имена најутицајнијих чланова партије који су заузимали највише положаје у партији, али и држави²⁶³.

Постојање две упоредне структуре у управљању партије и државе, где је прва увек била надређена другој омогућио је процват неформалних односа у друштвима која су одувек имала развијену мрежу неформалних конатаката. Саздане по принципу строге хијерархије, комунистичке партије су у нови државни поредак увеле/очувале систем патрон-клијент. Клијентелизам као феномен, као што је речено, није био новина на овим просторима и цветао је у претходним режимима. Међутим, државни социјализам се одликовао далеко већом концентрацијом власти. Наведени чинилац уз континуитет снажних родбинских односа спутавали су деловање формалних институција.

Један од најзначајнијих докумената у овом раду, пронађен је у Хрватском државном архиву. Нажалост, аутор је непознат, а материјал се односи на дешавања у Црној Гори. Могуће да је у припремама за оно што је познато као „Велика привредна реформа“, својевремено, званично „друштвено-привредна реформа“ или интерно „Кирина реформа“ 1965. чији циљ је био децентрализација привреде у развоју и веће

²⁶¹ North, C. Douglass, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 6

²⁶² North, C. Douglass, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 9

²⁶³ Voslensky Michael, *Anatomy of the Soviet Ruling Class*, London: The Bodley Head, 1984, 2

учешће тржишних инструмената у регулацији југословенског привредног система. Реч је о документу који по систематизацији не би требао да се налази у Хрватској, али је вероватно био подељен, ради упознавања стања друштвених односа у мањеразвијеним републикама. Реч је о документу под називом „Актуелна питања идеолошко-политичког деловања СК у вези са развијањем друштвено-економских односа“ на Осмом пленуму ЦК СК Црне Горе“ који је издала „Мала политичка библиотекa“ 1964. године. Црна Гора је очигледно била парадигма за друштво са најразвијенијим неформалним односима, али и великом утицају у федерацији захваљујући бројним кадровима који су као заслужни у рату заузимали савезној администрацији високе положаје.

Реферат са Осмог пленума ЦК СК Црне Горе даје сјајну опсервацију двадесетогодишњег развоја друштва и друштвених односа након доласка комуниста на власт. Писац говори о континуитетима и дисконтинуитетима на простору Црне Горе. Упркос ограниченом подручју, описује феномене у којем су се налазила сва друштва у развоју са недовољно изграђеним самосталним институцијама, док су модернизацијски процеси, истовремено разграђивали наслеђени патријархални систем. Упркос примени марксових идеја и развоју индустрије и других грана привреде и несумњиве промене у економској и социјалној структури неке карактеристике друштва су остале да трају.

Модернизацијски процеси нису ишли тако брзо, те се начин живота споро мењао, док се дејство племенштине није у потпуности избрисало и да су те појаве које се у суштини могу изједначити са тенденцијама које вуку ка бирократизму.²⁶⁴

Занимљиво је што аутор кроз призму идеологије марксизма-лењинизма покушава да идентификује проблем и именује га нечим познатим, вероватно са циљем како би се лакше предузеле мере против истог. Међутим, у даљем излагању извештај даје још перцизнију слику односа у Црној Гори 60-их.

„Обично, дејство племенштине је повезано са појавама бирократизма. Племенске везе и мјерила испољавају се у духу фамилијарности која је прилично изражена у појединим радним организацијама, у фаворизовању саплеменика и братственика – обично путем неоправданих интервенција, станова и др. Племенска пристрасност и обзири долазе до изражаја и у текућем рјешавању одређених економских, просвјетних и других питања, нарочито кад се појединим људима са друштвеним утицајем дозволи да могу помоћу друштвених средстава да се „одужују“ своје крају

²⁶⁴ ХДА, Ф. 1220, СК СКН, Комисија за кадровску политику, ај. 1526а, 21. Izvod iz materijala o aktivnosti saveza komunista od Sedmog do Osmog kongresa SKJ, sveska VIII, Septembar 1964

и племену. Таквих појава је последице Писма Извршног комитета знатно мање, али оне још нијесу нестале.“²⁶⁵

Последња реченица од стране аутора осликава, нажалост, и начин каква је била пракса против ових појава. Реч је о повременим кампањским покушајима који нису никада донели трајног успеха, већ су били краткотрајног даха.

Нов једнопартијски режим уз наслеђену културу клијентелистичких односа из претходног периода, довео је до огромне акумулације моћи појединаца и до репродукције клијентелизма само са новим, још моћнијим, играчима. Централистички начин владавине је у обе земље био ослоњен на власт једне партије. Такав политички систем омогућавао је одлучујућу реч врха руководства у свим сегментима државе, друштва, а тиме и привреде. Ово је омогућавало члановима номенклатуре да приликом расподеле оскудних државних ресурса и повластица (које су такође повлачиле са собом ресурсе) обезбеде највеће парче за себе и своје штићенике-клијенте. Патрони/номенклатура-врх комунистичке партије представљао је онај језичак на ваги који је преумеравао оно мало средстава које се сливало кроз централизован систем у државни буџет (у Југославији током 50-их главни механизам алокације капиталних улагања били су друштвени фондови, а од средине 60-их то су преузеле банке) и без њих није било могуће направити већи инвестициони подухват. У југословенском случају, увођењем децентрализације и смањивањем улоге плана као главног регулатора привредног система, а нарочито реформом банкарског сектора временом је омогућено нижим политичким и привредним инстанцама да преумеравају средства како су они сматрали да је најбоље, али и даље уз подршку кадрова из виших слојева номенклатуре. Ово је давало прилике као што смо видели да највећи део колача у инвестицијама имају Словенија и Црна Гора што је кореспондирао са кадровским решењима на кључним положајима у привреди о чему ће бити више речи.

Када говоримо о, нижим, локалним инстанцама, мислимо пре свега на републичка руководства, али и на партијске и државне руководиоце у већим местима. Корак ка већем упливу локалних елемената у расподели средстава са савезног нивоа на републичке, била је реформа банкарског система 1964. године. Она је имала огромни значај, јер је централизована акумулација и алокација средстава почела да слаби током 1950-их, али тек пребацивањем главнине средстава из Народне Банке Југославије и

²⁶⁵ ХДА, Ф. 1220, СК SKH, Комисија за кадровску политику, ај. 1526а, 34-35. Izvod iz materijala o aktivnosti saveza komunista od Sedmog do Osmog kongresa SKJ, sveska VIII, Septembar 1964

укидањем друштвених фондова и преношењем средстава на инвестиционе и комерцијалне банке дошло је до децентрализованог инвестирања. Уз редуковање утицаја Савезног завода за планско планирање и све веће разлике између република око тога шта, како и где финансирати изгубило се и оно мало јединствене развојне политике. У Југославији се овај хаос превазилазио управо неформалним односима, али док је компромис између чланова номенклатуре био могућ. Са све мањом могућношћу за компромис почело се размишљати о децентрализованој алокацији средстава, али по одређеним критеријумима. Опет је политичка логика и агенда била мотор за нова решења у привреди. Сматрамо да је управо недостатак, или отежана могућност доношења компромисних решења утицала на то да се отпочне са разматрањем, али онда и покушајем увођења тржишта као могућег механизма не само у регулацију привреде на микронивоу, то јест предузећа, већ и на нивоу алокације капитала.

3. 2. Дефинисање „привредне елите“ у Југославији и Бугарској

Већ је раније речено да су главне одлике политичких система у Југославији и Бугарској биле огромна концентрација моћи унутар државе и партије, као и строга хијерархија у расподели моћи. Није увек било јасно ни тада, а ни сада са временском дистанцом и доступним документима где се завршава сфера политике, а почиње сфера привреда. Једно је било сигурно да је прва увек била надређена другој и да су привреда и руководећи кадрови у њој, односно привредна елита, у одмеравању снага са политичким кадровима увек остајали кратких рукава. Упркос покушају да се направе критеријуми они никада неће бити савршено јасни, управо због велике концентрације функција, односно моћи у малом броју људи, као и то што су припадници привредне елите били чланови комунистичке номенклатуре.

Политички и привредни систем земаља државног социјализма одликовао се огромном концентрацијом моћи у оквиру уског круга људи-чланова номенклатуре-малог броја најутуцајнијих чланова комунистичке партије. Моћ чланова номенклатуре потицала је из монопола комунистичке партије у земљи и њеној супремацији у односу на државни бирократски и репресивни апарат који је контролисала. Чланови номенклатуре су заузимали најважније положаје у државном апарату које је још Лењин именовао као „командне висове“.²⁶⁶ Сваки члан номенклатуре без обзира на своје место рада припадао

²⁶⁶ Lenin, I, Vladimir, Collected Works, Volume 36, Moscow: Progress Publishers, 1971, 585-587.

је комунистичкој партији и тиме био припадник владајуће политичке елите. Међутим, с обзиром да се од самог почетка доласка комунистичких партија на власт систем развијао и додатно усложњавао јавила се и свест да одређени кадрови, у овом случају њени најистакнутији чланови треба да заузму кључна места не само у политичкој сфери, већ у свим сферама како би овладали тоталитетом друштвених односа.

Имајући у виду концентрацију моћи у кругу малог броја чланова номенклатуре, али и сложености државног механизма који се муњевито изграђивао након Другог светског рата одлучили смо да због лакшег и плодноснијег изучавања проблематике оних особа коју су руководиле привредним системом и учествовале у његовом креирању назовемо „привредна елита“. На овај начин номенклатура је ради лакшег праћења привредних руководилаца пресечена по вертикали и дефинисана да чланови ове групе јесу они који су имали не само положај у привреди, већ су и доносили одлуке важне за функционисање и развој привредног система.

Привредна елита као потпуно самостална група са јасно дефинисаном политиком никада није постојала у Југославији или Бугарској током периода државног социјализма. Када кажемо самостална мислимо самостална у односу на сферу политике, то јест остатак номенклатуре, пре свега њен сам врх. Чланови су били нераскидиви део партијске номенклатуре. Међутим, припадници привредне елите су заузимали високе положаје у партији и највише положаје у државном апарату који су се тицали привредних питања, а пре свега спровођења привредних реформи у тренуцима када је привредни модел на којем је до тада почивао развој почео давати видне знакове посустајања.

3. 3. Настанак, образовање и деловање привредне елите у Југославији и Бугарској

Након доласка на власт, комунистичке партије су морале да се учврсте, елиминишући у том процесу било какав вид опозиције. Међутим, након тог периода, у складу са њиховим програмом развоја, привредни развитак и модернизација привреде и друштва добили су централно место. Кадрови који су били задужени за изградњу привредног система су како је време протицало учили о привреди на лицу места или су на њихово место долазили стручнији кадрови, али увек са „политичком тежином“. Привредне тешкоће и реформски период с краја 50-их и током 60-их приморао је врх партијског руководства на прагматичност и постављање на најодговорнија места у

привреди оне кадрове за које је сматрао да имају знања да опораве привредни систем и врате га на пут високог раста. Можемо закључити да су за услов била потребна најмање два фактора, чланство у Партији и познавање привреде. Како се систем развијао, бивао све сложенији и привредна елита која је управљала привредом бивала је све образованија и све умешнија у својој сфери. Од чланова привредне елите који су анализирани у дисертацији ниједан није био ван партије, чак напротив, сви су били високи функционери СКЈ или КПБ.

Међутим, на нижим нивоима било је стручних људи, пре свега економиста научника који нису били у партији. Најживописнији пример у Југославији представљао је др Александар Бајт, најутицајнији словеначки економиста и сигурно један од најутицајнијих у Југославији. Он је чак одбио чланство у партији 1947. године.²⁶⁷ Бајт је био особа од поверења најужег словеначког руководства у економским стварима, а пре свега био је под патронатом Франца Лескошека Луке,²⁶⁸ члана политбироа КПЈ, а потом члан Извршног комитета СКЈ.²⁶⁹ Бајт је био оснивач и директор економског института одакле су потицали сви елаборати којима су словеначки комунисти подупирали своје републичке планове на савезном нивоу. Он је био неопходан Савезу комуниста Словеније због свог великог знања из економије, те су они из тих разлога дозволили да он остане ван СКСл или „неорганизован“. Одређени његови радови су често нападани и критиковани, али без даљих последица.²⁷⁰ За словеначко руководство он је имао и посебну вредност, његов однос према централно-планском систему и југословенском самоуправном систему није био оптерећен идеологијим као код других економиста, што се 50-их показало као предност. Његов недогматски поглед на привреду цењен је након изласка Југославије из Источног Блока.

У први мах би човек помислио да је Бајт био човек, пре свега, отвореног ума, што вероватно и јесте био случај. Међутим, он је заправо у себи врло вешто гајио донекле чудну дихотомију, мрзео је комунизам и комунисте и био је предан југословенској идеји као мало ко. У овоме лежи Бајтова дубока тајна зашто је он једва дочекао разлаз Југославије и СССР. Он заправо никада није веровао у идеју комунизма или самоуправљања, али јесте веровао у Југославију. Током Другог светског рата радио је

²⁶⁷ Бајт, Александар, *Берманов досије*, Београд: Српска реч, 2006, 7.

²⁶⁸ Франц Лескошек Лука је рођен 9. 12. 1897. у Цељу. Од 1937. био је члан Политбироа ЦК КПЈ, а до 1964. члан Извршног комитета СКЈ. Рајковић, Р, *Ко је ко у Југославији: jugoslovenski savremenici*, Београд: Нронometar, 1970, 557

²⁶⁹ Бајт, Александар, *Берманов досије*, Београд: Српска реч, 2006, 7.

²⁷⁰ Бајт, Александар, *Берманов досије*, Београд: Српска реч, 2006, 7-8.

као обавештајац у Југословенској војсци у отаџбини. Бајт је највећи део Другог светског рата провео као доушник у Риму за покрет којим је руководио Драгослав Михајловић. Кодно име му је било Хуго Берман. Своју аутобиографију, а пре свега своје ратно искуство, мржњу према комунистичком покрету и идеје којима је до краја остао веран описао је у опширној књизи „Берманов досије“²⁷¹. Књига се највише бави Другим светским ратом и писана је оштрим ревизионистичким тоном. Међутим, за овај рад је најважније његова, поједностављена оцена Едварда Кардеља. У уводу књиге где позитивно оцењује појаву самоуправљања са горчином и тугом описује узроке и именује кривца пропасти демократизације Југославије након Другог светског рата.

*„Нажалост, зао дух Кардељ, који није хтео да ризикује ни хиљадити део партијске превласти, слично ослободилачком рату, скренуо ју је у супротне воде.“*²⁷²

Иако књига обилује жестоким речником, ретко која премиса остаје неаргументована, а у овом случају Бајт сматра да је Кардељ својим „самоуправним споразумевањем и друштвеним договарањем“ поништио тековине привредне и друштвене реформе 1965. године.²⁷³ Књига је објављена 2006. и изазвала је шок широм Југославије, са епицентром у Словенији. Овај надасве занимљив случај представља изузетак који потврђује правило да је оданост била фактор од великог значаја приликом постављања неког на најодговорније привредне положаје. У те изузетке можемо убројити и хрватске економисте Мију Мирковића и Рудолфа Бићанића.

Елита се утврђује на основу моћи којом располаже и којом утиче на процесе у друштву. У једнопартијским системима диктатор је увек имао највећу моћ, али се није нужно бавио искључиво једном групом питања, као што је случај са привредном елитом како смо је дефинисали. Постојали су и други моћни људи, али су се они делом бавили привредним реформама.

Док су у самом почетку кадрови у привреди постављани на положаје без икаквих квалификација, током времена се њихова квалификациона структура побољшавала. У Југославији токо 50-их велики број кадрова није имао потврду о вишој или високој стручној спреми, а само је по систематизацији радио на месту које је захтевало ту спрему и преузимао је то звање.²⁷⁴

²⁷¹ Бајт, Александар, *Берманов досије*, Београд: Српска реч, 2006.

²⁷² Бајт, Александар, *Берманов досије*, Београд: Српска реч, 2006. 10

²⁷³ Бајт, Александар, *Берманов досије*, Београд: Српска реч, 2006, 10

²⁷⁴ *Ekonomska politika*, 1957. 15. јун, 272.

Почетна пракса била је условљена што ратним дешавањима, а што радикалном променом друштвених односа. Положај у пост-ратној хијерархији, као и на положајима који су управљали привредом у великој мери је зависио од искуства чланова партије у револуционарној борби. Чланови партије и у Југославији и у Бугарској су имали врло развијену илегалну делатност, а касније и искуство у Другом светском рату. У зависности од истакнутости у револуционарном периоду чланови партије су добијали положаје и брже су напредовали у својој каријери.²⁷⁵

Међутим, већ у другој половини 50-их, највећи број чланова привредне елите је имао богато искуство из области привреде или је био на политичким функцијама које су тесно сарађивале са привредом. Привредна елита у обе земље је у највећем броју случајева стицала знање у управљању привредом преко непосредног личног искуства и личног самообразовања кроз литературу. У Југославији пре Другог светског рата није постојао економски факултет, већ високе школе за трговину које су имале економске предмете. Само је правни факултет имао одређене предмете из економије. Од наведених припаднике привредне елите обе земље, само је Киро Глигоров по образовању имао одређена елементарна знања из економије коју је учио на правном факултету.²⁷⁶ Због припадности КПЈ, Јосип Броз је користио знање младог Глигорова да буде његове очи и уши на седницама Привредног савета током мандата Бориса Кидрича.²⁷⁷ Што је доказ брзог напредовања у каријери уколико је кандидат обједињавао два важна елемента. Верност патрону, односно вођи и знање из одређене проблематике. У Бугарском случају по речима Петра Междуречког, економисте и правника по образовању првог и последњег бугарског амбасадора у Федеративној републици Немачкој, Живков је пре свега ценио оданост.²⁷⁸

Ови критеријуми су важили првенствено за руководиоце у привреди, док су економисти могли бити и ван партије. Такође су имали у појединим случајевима идеје које се нису по свим питањима слагале са партијском политиком. У Југославији најбољи пример је био Александар Бајт, а у Бугарској Георги Петров. Обојца су се жарко залагала за веће учешће тржишта у привредном систему, али из различитих побуда. Бајт, као што

²⁷⁵ Allen H. Barton, Bogdan Denitch, Charles Kadushin, *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, New York: Preager Publishers, 1973, 97

²⁷⁶ Интервју са Киrom Глигоровим, лични архив Мијата Лакићевића, уредника *Новог магазина* и некадашњег новинара реномираног магазина *Економска политика*. Овом приликом се захваљујем господину Лакићевићу на уступању тонског записа интервјуа који је Мијат Лакићевић направио у Скопљу 2010. године.

²⁷⁷ Интервју са Киrom Глигоровим

²⁷⁸ Интервју аутора са Петром Междуречким 30. 6. 2010. у Софији.

је речено, није никада био поборник централно-планског система, док Георги Петров је то временом открио током рада на привредном реформама у Бугарској 60-их.²⁷⁹ Због своје оријентације носио је надимак Жоро Пазара (Жоро Тржиште). По речима самог Петрова он је остављен као треће мишљење унутар радне групе на програму реформи, јер нико није стао иза његових идеја и тиме није представљао никакву претњу.²⁸⁰

Као што се може видети, врх номенклатуре Југославије и Бугарске је приликом израде планова или анализа система обилато користио најистакнутије домаће стручњаке, који су се непрестано усавршавали и чији број је временом бивао све већи како би одговорили новонасталим потребама. Овим је и расла важност кадрова који су решавали привредне проблеме. Навели смо у претходном поглављу да је потреба за решавање привредних проблема крајем 50-их и почетком 60-их била толика да су морале бити предузете радикалне мере.

Низ привредних реформи од почетка 50-их није донео жељену стабилност у привреди, а крајем декаде дошло је до успоравања привредног раста. Привредна питања су добијала све више на значају и партијски кадрови који су имали искуства и смисла у области привреде добили су шансу да напредују у каријери тако што ће опоравити привредни систем и омогућити да поново остварује високе стопе привредног раста што је у комунистичкој идеологији увек био приоритет. У бугарском случају додатни чинилац је била и унутрашња борба за власт између Тодора Живкова и његових ривала, о чему је такође било речи. Чим је Живков освојио апсолутну власт, отпочео је систематичније да се бави привредним реформама и да посвећује више пажње привредним проблемима. Поред освајања власти томе су допринели и други чиниоци: чланак Јевсевија Либермана у *Правди* септембра 1962. као и само тешко стање бугарске привреде.

Усавршавање квалификација код привредних руководиоца тешко је испратити. Несумњиво да је број са вишом и високом стручном спремом обе земље временом растао, али не знамо шта је ко завршио и колико је њих радило у својој струци. Такође је битно колико је њих добило положај као најбољи у класи када није постојао систем конкурса, већ је све било питање неформалног договора.²⁸¹ За највише положаје о одлуке

²⁷⁹ Интервју аутора са Георги Петровим 9. 9. 2010. у Софији.

²⁸⁰ Интервју аутора са Георги Петровим

²⁸¹ Сви интервјуисани привредни руководиоци су изјавили да ниједан од њих није добио положај преко конкурса, надметања, већ путем, првовитног, неформалног договора са вишим члановима номенклатуре, најчешће искључиво политичким кадровима.

о постављању су доношене на политбироу, односно извршном комитету, а потом формализоване на седницама владе и то је добро документовано.

У Југославији бирократски апарат је преживео крупне идеолошке промене, од увођења колективизације до напуштања те политике. Исти пут је прошло и тржиште као један од регулаторних механизма у привреди. Међутим, како се види из ранијег текста, комунисти нису затекли либералну тржишну привреду, јер су њу мере државног интервенционизма 30их и прилике рата (нарочито у Југославији) потпуно потиснуле као регулациони механизам. Комунистичке власти нису ни имали намеру да оживе тржиште, већ су копирале совјетско искуство централно-планске привреде. Питање повратка тржишта у регулацију привредног система остаће као горуће питање све до пада Берлинског зида.

Критеријуми за означавање људи који су били привредна елита је моћ коју су имали и место рада. То јест, да су најмање неколико година били у привреди или су постављени на кључна привредна места током процеса реформи, чиме су утицали на привредне процесе. У том случају одређени кадрови који се пре тога нису бавили привредом, али су потом постављени на кључна привредна места попут, Бориса Крајгера, Милоша Минића и Јакова Блажевића улазе у привредну елиту, јер су 1963. постављени на кључна места и повезани са привредном реформом.

Особе попут Јосипа Броза, Тодора Живкова, Едварда Кардеља и Владимира Бакарића аутор није уврстио у привредну елиту, али њихов значај неће остати неспоменут у раду. Њихов утицај на привреду несумњиво је био велики, али су они припадали пре свега политичкој сфери и из те сфере деловали су на све сегменте друштва. Као људи са највиших положаја кључни су за изразумевање готово свих аспеката Југославије, односно Бугарске у социјалистичком периоду.

Аутор је покушао да анализира биографије и деловање следећих особа које је уврстио као привредну елиту.

У Југославији припадници привредне елите по положају би били: Мијалко Годоровић,²⁸² Милентије Поповић, Киро Глигоров,²⁸³ Борис Крајгер, Милош Минић, Јаков Блажевић,²⁸⁴ Светозар Вукмановић, Славко Комар, Никола Џуверовић; економисти: Бранко Хорват, Александар Бајт, Никола Чобелјић.

У Бугарској припадници привредне елите би били: Станко Годоров, Живко Живков, Кирил Лазаров, Лчезар Аврамов, Иван Будинов, Пеко Таков, Младен Стојанов економисти: Евгени Матеев, Георги Филипов Гриша и Геогри Петров.

Занимљиво је да су наведени припадници привредне елите у Југославији и Бугарској генерацијски веома блиски. Сви су рођени или пред почетак првог светског рата или до краја његовог завршетка. Најмлађи од њих био је Лчезар Аврамов, рођен 1922, а најстарији Кирил Лазаров рођен 1895, године. Међутим, док су у Југославији они имали репутацију кадрова прекаљених у рату и револуцији са официрским чиновима, Бугарска привредна елита је готово искључиво била издигнута, а посве сигурно стасала захваљујући Годору Живкову и током његове борбе за апсолутну власт у Бугарској.

У Југославији ће до преиспитивања копирања централно-планске привреде доћи тек након сукоба са Коминформом. Међутим, и тада ће системом доминирати

²⁸² Мијалко Годоровић је рођен 1913 у Драгушици код Крагујевца. Завршио је Технички факултет, машински одесек у Београду. Члан КПЈ постао је 1938. године. У рату је био заменик политичког комесара прве пролетерске бригаде, а потом и комесар прве пролетерске бригаде, а потом дивизије, корпуса и током завршетка рата и политички комесар прве армије. Након завршетка рата био је до 1948. помоћник министра народне одбране, да би постао министар пољопривреде ФНРЈ. Потом је постао председник Савета за пољопривреду и шумарство до 1953. године. Био је члан СИБ председник Савезне скупштине и председник Савезног већа Савезне скупштине 1963-1966. Од 1952 – 1964 биран је за члана ЦК СКЈ, а од 1964 – 1966 за члана ИК ЦК СКЈ, да би од 1966. постао један од секретара ЦК СКЈ. Rajović, R, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd: Hronometar, 1970, 1078-1079

²⁸³ Киро Глигоров, је рођен 1917 у Штипу, Македонија. Завршио је првани факултет у Београду. Учестовао је на страни комуниста у Другом светском рату када је 1944. постао члан КПЈ. Омах по завршетку рата постао је повереник за финансије у Президијуму АСНОМ. Од маја 1945. био је помоћник генералног секретара потпредседника владе ДФЈ, након тога помоћник аминистра финансија владе ФБРЈ, помоћник председника Привредног савета владе ФНРЈ. Као члан СИБ био је заменик директора Савезног завода за привредно планирање, секретар Савезног завода за привредно планирање, секретар СИБ за опште привредне послове и савезни секртар за финансије. Од 1967-1969 био је потпредседник СИБ. На Осмом конгресу СКЈ биран је у ЦК СКЈ. Rajović, R, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd: Hronometar, 1970, 828

²⁸⁴ Блажевић Јаков је рођен 1912. у Госпићу у Славонији. Завршио је правни факултет у Загребу. Од 1967 био је председник Сабора СРХ, члан ЦК СКЈ и члан Савета Федерације. Члан Партије постаје 1928. године. На Петој земаљској конференцији изабран је у ЦК КПЈ. Током рата био је активан у Лици, где је формирао први партизански одред. Након завршетка рата био је јавни тужилац Хрватске 1945-1948. године. Министар трговине и снабдевања и министар за државне набавке у влади ФНРЈ. Подпредседник и председник Привредног савета НРХ, председник ИВ НРХ, председни ИВ Сабора НРХ, члан и потом потпредседник СИБ. Председник Привредне коморе Југославије од 1963. Rajović, R, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd: Hronometar, 1970, 89-90

администрирање централно-планских механизма, али ће они почети да слабе у том периоду. Кадрови који су први почели у Југославији да говоре и пишу против совјетског привредног система и истицали потребу за променом истог у Југославији припадали су најужем делу номенклатуре. Реч је о Борису Кидричу, који је 1949. написао књижицу у едицији мале економске библиотеке „Карактер робоновачних односа у ФНРЈ“ која је најављивала промене у привредној политици. Милентије Поповић је написао кратку књижицу од 60так страна у којој је осудио привредну политику СССР према земљама унутар совјетске сфере утицаја са насловом „О економским односима између социјалистичких држава“.²⁸⁵ Оно што је важно да ни у Југославији, ни у Бугарској немамо доказа да је током реформи и преиспитивања привредног система током 50-их и 60-их постојала иницијатива да се уведе приватна својина. Очигледно је да би такав потез био супротан владајућој идеологији, али и сматран „коракотом назад“ у ономе што су комунисти покушали да створе–бескласно друштво.

Водећа идеја је била да је систем добро скројен као и реформски пакети који су поправљали пертходно добро скројен систем, али да се решења не примењују како је замишљено.²⁸⁶ У обе земље као што се видело из уводног поглавља врх политичког руководства је решење је видео у партији која је требала да се мобилише и потом мотивише вертикално устројену, а хоризонтално слабо повезану државну структуру. Упрошћено речено партијска бирократија требало је да контролише рад државне бирократије и учини га бољим.

У Југославији због сложености односа и више година неуспеле борбе око боље контроле републичких руководства, Јосип Броз је донео одлуку да се на кључна места у савезном апарату поставе људи који су имали огроман ауторитет у својим републикама. Ово су били политички кадрови, који су се до тада били у контакту са привредом са премијерског положаја, то јест председника извршног већа и нису до тада заузимали важније привредне функције. Међутим, како су привредна питања била горућа, а они су од током 50-их били на министарским, односно на положајима председника извршних већа. За нове високе положаје у савезној влади одабрани су Милош Минић, Јаков Блажевић и Борис Крајгер. Поменути тројца су били кадрови из Србије, Хрватске и Словеније. Можемо закључити да је, у датом тренутку, подршка ове

²⁸⁵ Popović, Milentije, *O ekonomskim odnosima između socijalističkih država*, Beograd: Narodni front Jugoslavije, 1949.

²⁸⁶ У уводном поглављу је било речи о проблемима партијске дисциплине АЈ, Ф. 507, ИК ЦК СКЈ, III/75, 6. фебруар 1958. године, 3;

три републике виђена од стране Јосипа Броза као кључна у спровођењу привредних реформи. Борис Крајгер и Јаков Блажевић су били председници републичких извршног већа од 1953-1962 године, Словеније, односно Хрватске, док је Милош Минић то био од 1957-1962. године.

Важно је напоменути да су сва тројца имали високе официрске чинове, иако нису били активни официри. Минић и Блажевић су имали чинове генерал-мајора, док је Крајгер имао чин генерал-потпуковника. Важно је напоменути да је Крајгер био подпредседник у првој влади после рата чији председник није био Јосип Броз и да је као подпредседник био задужен за реформисање привреде. Занимљиво да је у Источном блоку било правило да први подпредседник владе руководи привредним реформама.²⁸⁷ Са тог истог места је покушао да реформише привреду Мијалко Тодоровић, такође са чином генерал-потпуковника у резерви, као што је то био и Борис Кидрич. Једино је виши чин од њих имао Светозар Вукмановић Темпо, генерал-пуковник.

Ове чињенице несумњиво говоре да је и скоро након две деценије од рата искуство из револуције било од огромне важности. Такође, говори да је Тито имао поверења у људе из револуције који су током Другог светског рата остали да делују на просторима окупиране Србије, Хрватске, односно Словеније. Ово нам још говори да је значај република и кадрова који су их водили веома порастао. Захваљујући својим улогама у рату и високим функцијама у партији и држави њихов ауторитет је био неупитан у редовима савеза комуниста Србије, Словеније и Хрватске. Од огромног значаја је било и њихово познавање функционисања државном апарата у републикама, сложености међуљудских односа како унутар републике, тако и са кадровским структурама у федерацији. Знање и утицај су требали бити искоришћени у циљу спровођења савезних одлука. Њихов ауторитет у матичним републикама и државничко искуство требало је да ојача савезну власт у најзначајиним републикама, али и целој земљи и омогући ефикасно спровођење одлука денетих у центру и тиме ојача Титов ауторитет над Југославијом. Осим Крајгера који је није завршио технички факултет у Љубљани, Минић и Блажевић су по образовању били дипломирани правници.²⁸⁸

Тежина Титове одлуке је утолико већа уколико знамо да су кадровска решења донета у тренутку када се над Југославијом надвила нова дужничка криза и привредни

²⁸⁷ Brus, Włodzimierz, "1950 to 1953: The Peak of Stalinism", у Kaser, Michael (Ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975: Institutional Change Within a Planned Economy*, Vol. 3, Oxford: Clarendon Press, 1986, 14

²⁸⁸ Miloš Mimica, (ur.), *Ko je ko u Jugoslaviji? Biografski podaci o jugoslovenskim savremenima*, Beograd: 1957, 62, 349, 464.

систем нашао пред дилемом као пред привредну реформу 1961. године. Крајгер и Минић, нису пре 1962. имали функције строго везане за привреду. Међутим, Јаков Блажевић је од 1950-1953 био подпредседник владе и председник Савета за привреду у влади Народне републике Хрватске, а од 1948-1950 је био Савезни министар за трговину и снабдевање. Међутим за овај рад је кључан његов положај председника Привредне коморе Југославије 1962-1967.²⁸⁹

Милош Минић је по речима Душана Чкребића, био особа „озбиљног, продорног погледа, скоро са сваким на „ви“ изузев њему најближих сабораца, хладног и службеног држања, без сувишних речи. Из разговора са њим осећало се да има темељно опште образовање стечено редовним школовањем у чачанској гимназији што није посебно истицао.²⁹⁰

У Бугарској, кадрови из комсомола, раније везани за секторе државне безбедности временом су се афирмисали кроз одговорне положаје у привреди. Будућа десна рука Тодора Живкова, био је Живко Живков. Успон Живка Живкова пратиола је и каријера и Лчезара Аврамова који је такође поникао као млада нада комсомола. Димитар Попов, некадашњи градоначелник Софије, постављен је за министра финансија током периода реформи. Лчезар Аврамов и Живко Живков су из комсомола одабрани још од стране Георги Димитрова као младе наде КПБ и од краја 50-их, а затим током 60-их обављали су високе државне функције у привреди. Сам Живко Живков је као заменик премијера био задужен за спровођење привредних реформи и већину најважнијих закона у области привреде је потписивао Живко, а не Тодор Живков. Друга особа од огромног поверења био је Станко Тодоров. Уопште Тодор Живков је волео да повери решавање проблема око неког питања не једној особи.²⁹¹ Такође, Живко Живков је једини чија је каријера кренула муњевито напред, а да му патрон није био Тодор Живков, већ га је Антон Југов поставио на министарски положај.²⁹²

Међутим, ни у овако дефинисаној привредној елити нису сви припадници имали једнак утицај на процесе у привреди. Главна моћ потицала је од положаја у Партији, а у Југословенском случају и колику подршку је имао унутар своје матичне републике. Показало се да је стварање широке друштвене базе унутар своје републике од кључног значаја што су показали догађаји током 1960-их када Кардељ није смењен, док је

²⁸⁹ Jakov Blažević, *Bez alternative*, Zagreb: Mladost, 1980, 571

²⁹⁰ Душан Чкребић, *Поглед Искоса: људи, судбине, коментари*, Београд: Службени гласник, 2009, 85

²⁹¹ Интервју који је аутор обавио са Василиом Пеневим у Софији 25.9. 2010.

²⁹² Нико Яхиел, *Тодор Живков и личната власт: спомени, документи, анализи*, Софија 1997, 211

Ранковићева смена прошла прилично глатко с озбиром да је реч била о другом човеку СКЈ. Подршка генералног секретара такође је била од кључне важности с обзиром да је он у сваком спору имао улогу судије и одлучивао је коју ће струју у расправи да стане на страну једног мишљења и тако усмери привредну политику у одређеном правцу.

Уколико погледамо састав првих високих привредних руководиоца, приметимо да готово нико од њих није имао нити прикладно образовање, нити икакво искуство у руковођењу ресором за који је задужен непосредно после завршетка рата. У Југославији положаје у привреди без икаквог претходног искуства су имали: Борис Кидрич, Мијалко Тодоровић, Милентије Поповић, а потом убрзо Светозар Вукмановић Темпо, у Бугарској: Живко Живков, Лчезар Аврамов, Станко Тодоров.

Ово не чуди, јер верност и учешће у револуцији били су важан чинилац у додељивању положаја. Подјендако је било важно и присутно веровање да кадрови могу све. Вера да је систем савршен и да је само потребно веровати у њега, а да ће знање и искуство у његовом успостављању добити од СССР-а били су главни правци размишљања у обе државе. Систем је постављан изнад индивидуе и њених могућности. Њему је требало слепо веровати, покоравати се и спроводити га. У недостатку унутрашњих мотива код радника, Партија је имала задатак да надомести недостатак мотивације. Међутим, на самом почетку, већ је било јасно да тако скројен систем неће испунити очекивања партијског врха и прве веће и прагматичне промене у кадровској политици у Југославији су донесене већ 1946. године. На конференцији одржаној у Привредном савету 19. јула 1946. Кидрич је навео да се за директоре у предузећима поставе комунисти, али да им помоћници буду стручњаци.²⁹³ Ишло се и корак даље како наводи у свом ситраживању Наташа Милићевић, грађанство је пуштано из затвора и њихово знање искористи.²⁹⁴ Под притиском стварности, комунистичко руководство Југославије морало је да преузме сврсисходнију политику и борбу против припадника бившег режима стави по страни. Па ипак, тој политици се приступало опрезно и корак по корак на лицу места.

„Не ради се о правилном коришћењу стручног кадра ако се стручно несигурни људи постављају на руководећа места. Правилно је да уз онога који заузима оперативно место буде стручњак; и ако наш човек (члан партије, прим. аут.) држи ситуацију у

²⁹³ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2009, 520

²⁹⁴ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2009, 521

*својим рукама и види да му ствар не иде, он треба да успостави контакт са стручњаком.*²⁹⁵

У овом упуству, корак по корак, како водити кадровску политику у предузећу види се оскудица у квалификованим кадровима у привреди. Очигледно да је пракса или у не малом броју случајева било да су партијски кадрови, упркос незнању, одбијали било какву помоћ са стране. Вероватно бојећи се да њихова нестручност буде и потврђена, као да лоши резултати нису били довољни сами по себи.

У наставку свог излагања Кидрич нам пружа слику о томе да је новапартијска иницијатива врло помирљива.

*„Тим стручњацима треба побољшати положај, јер они су, углавном, незадовољни не зато што не држе оперативу у својим рукама, него зато што је њихов материјални положај врло лош у односу на ранији, кад је такав стручњак могао за своју плату... да приушти себи много више... Зато првенствено треба материјално обезбедити положај стручних кадрова не само вишим платама него и наградама.*²⁹⁶

Материјална стимулација била је нешто што је најтоплије саветовано, док је како каже Кидрич то био само један од два важних приступа, за придобијање стручњака за агенду партије. Реч је о коришћењу интелектуалне снаге, односно односу према саветима који су партијски кадрови добијали од стручњака.

*„Ту се много секташи, реши, јер, на концу, кад тај стручњак види да није цењен, да га заобилазе, да се не узимају у обзир његови предлози или да други убира плодове његових предлога и рада – он губи вољу за рад. Наши људи треба са тим стручњацима често да разговарају, да узимају у обзир њихове предлоге, да их награђују и да им одају пуно признање за њихов рад.*²⁹⁷

Важно је навести да је ово речено само годину дана након завршетка Другог светског рата. До овог говора донет је устав, закон о национализацији, усвојен је закон о петогодишњем плану, итд. Међутим, из овог излагања се види да КПЈ није имала довољан број кадрова да своје замисли операционализује и била је принуђена, прагматично, да учини низ идеолошких уступака како би придобила особе које знају како да управљају привредним системом.

²⁹⁵ “О нашој кадровској politici” изглање на Конференцији перосналних референата република и главних савезних управа, крајм 1946. године у Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, 516

²⁹⁶ “О нашој кадровској politici” изглање на Конференцији перосналних референата република и главних савезних управа, крајм 1946. године у Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, 516-517

²⁹⁷ “О нашој кадровској politici” изглање на Конференцији перосналних референата република и главних савезних управа, крајм 1946. године у Kidrič, Boris, *Sabrana dela*, 517

У уводу је поменуто да је Илијана Марчева до сада дала најтемељнију студију која разрађује ову борбу за власт за првог човека у држави и КПБ и последице по бугарску привреду. Међутим, иако су поменути, привредни руководиоци нису били централни фокус њене објављене дисертације већ личност Тодора Живкова. У историгорафији на просторима некадашње Југославије, као што је речено, о привредним руководиоцима једва да је нешто написано.

Поред наведених сличности између привредне елите у Југославији и Бугарској, постојале су и значајне разлике. Југославија је, упркос сукобу са ИБ 1948-1955, у самом врху задржала континуитет кадрова који су се налазили у привреди. Такође, период сукоба десио се убрзо након завршетка рата, када су кадрови за привреду тек упознавали са својим задужењима. Сергеј Крајер, Киро Глигоров, Светозар Вукмановић, Мијалко Тодоровић, Милентије Поповић, Славко Комар су управо у овом периоду почињали да граде своје каријере у привреди и већина њих ће се у привреди задржати до краја 60-их година. Такође, привредна елита у Југославији је имала слободу у проналажењу решења за унапређење привредног система. Ова слобода је била ограничена једино догмама којих се држао врх партијског руководства, али које су временом кршене због тежине проблема.

Једнопартијски режим је тежио да на рушевинама претходног режима који се заснивао преваходно на патријархалном систему вредности изгради нов систем на темељима учења марксизма. Међутим, нов режим је такође захтевао послушност, пре свега према Партији. У теорији кадрови су требали да заузимају положаје према способности, али неформално мешање кроз патрон-клијент однос било је свеприсутно. Само велики притисак од стране тешког стања у привреди је приморавао врх руководства да све више трага за што школованијим и способнијим кадровима како би изашао из привредне кризе и тиме решио тешко социјално стање у држави и друштву. Потреба за меритократијом и наслеђе клијентелизма били су истовремено присутни и чинили су једну дихотомију. Оба чиниоца наведене дихотомије су постојала током целог трајања режима државног социјализма, али иако клијентелизам није нестао, кадрови који су били у привреди били су све образованији, искунији и способнији у ношењу са свакодневним привредним проблемима. Привреди систем је такође усавршаван, али са идејом реформског минимума. Па ипак све је текло споро и у време непосредно пред Велику привредну реформу на примеру града Загреба који је представљао један од најразвијенијих делова СФРЈ, стање кадрова било је забрињавајуће.

„...чак 65% директора нема нити средњу стручну спрему...у 200 најзначајнијих радних организација града од 1520 руководиоца на новоу директора самосталних служби и сектора, око 25% је испод средње стручне спреме.“²⁹⁸

Међутим, ситуација није остала замрзнута и крајем 60-их и почетком 70-их у Југославији је уследио нагли скок високо квалификованих руководећих кадрова у привреди. Процент привредне елите који је имао универзитетску диплому износио је чак 86,4, за око 3 % више од оних који су припадали интелектуалној елити (83,3%).²⁹⁹ Нажалост, нисмо у могућности да утврдимо и које дипломе су имали. Тешко је утврдити да ли су то нови, млади и образовани људи или је толики број образованих директора у тако кратком периоду последица великог улагања у њихово образовање. Могуће је и да су директори захваљујући својим неформалним везама и утицају дошли до диплома кроз високошколске установе у којима су имали познанства и тако успевали да задовоље форму која је од њих тражена.

Једно од објашњења можда лежи у догађајима везаним за смену Александара Ранковића јула 1966. године на Брионском пленуму. Уколико је ова премиса тачна, онда су школовани кадрови постојали, а велика смена кадрова у другој половини 60-их због Брионског пленума отворила је пут ка напредовању школованим руководиоцима. Међутим, одговор на ово питање захтева додатна истраживања.

Према социолошком истраживању представници привредне елите су најтешње сарађивали са кадровима у администрацији и судству, јер су они учествовали у стварању и извршавању државне политике и били су им од велике користи.³⁰⁰ По казивању Милорада Савићевића Микија, директора Генекса, први директор Владимир Вишњић је управо користио ове везе са администрацијом како би дошао до уносних послова.³⁰¹

Како је систем постојао све сложенији било га је теже контролисати из једног центра на врло крут начин као што је то чињено у почетку. Све више се наметала потреба за лабављењем система што је ишло у смеру давања већих овлашћења руководиоцима у привреди. Са већим овлашћењима ишла је и већа одговорност, али је она могла бити избегнута у случају губитака уколико је руководиоца имао довољно снажну подршку унутар партијског апарата. Процес дестаљинизације у контексту изградње већег

²⁹⁸ АЈ, АЦК СКЈ К4/3-III, Пленарна седница ЦК СКХ 7. 1. 1966. 1, ИВХ-к. 4/3-1: Стенографске белешке. Перо Приркер (зк/оа) III/5, 18стр

²⁹⁹ Leonard Cohen, *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*, Oakville: Mosaic Press, 1989, 135-136

³⁰⁰ Allen H. Barton, Bogdan Denitch, Charles Kadushin, *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, New York: Praeger Publishers, 1973, 90

³⁰¹ Интервју аутора са Милорадом Савићевићем јул 2011.

поверења у компартијама да се „чистке“ из Стаљиновог времена неће поновити приликом давања већих овлашћења привредним руководиоцима у једном затвореном и нетранспарентном систему умањивао је контролу центра над нижим слојевима номенклатуре.

3. 4. Неефикасна децентрализација у Југославији као препрека у спровођењу реформи.

У Југославији као једна од последица раскола са СССР 1948. отпочело се са политиком децентрализације од 1950. године која је кроз VI конгрес КПЈ 1952. ушла у њен кредо, а временом само јачала до потпуног тријумфа 1964. на VIII конгресу СКЈ. Самоуправљање као један од главних делова СКЈ, а сигурно њен најаутентичнији део послужио је многим руководиоцима да постигну два циља: да смање утицај централних органа над њима и да истовремено смање и одговорност за своја дела. Овај сплет околности дао је већу слободу, али је донео и проблеме централних власти приликом сложеног процеса мењања привредног система из корена који би у свом крајњем исходу лишио чланове привредне елите, али не само и њих, бројних повластица и повећао њихову одговорност за њихова дела. Природно, иако су се сви привредни кадрови пред ЦК СКЈ на речима изјашњавали да подржавају линију Партије. У пракси су тежили да задрже стечене повластице и не дозволе поновну строгу контролу центра над њима као ни било какву контролу која би могла ограничити њихове повластице.

Затвореност и сам карактер југословенског политичког система, где је недостатак било каквог плурализма погодовали су одржавању како монопола ЦК СКЈ над главним питањима у држави, тако и локалних партијских ћелија над животом општина и комуна. Услед тога у једном југословенском предузећу су се преплитали интереси и утицаји партијског врха, локалних моћника и руководиоца предузећа, а сви су били чланови једне те исте партије и максимално су користили свој утицај како да оптимизују свој положај кроз даљу акумулацију моћи. Та борба најчешће се сводила на борбу за већи утицај иако је, а нарочито у периоду коју обрађује ова дисертација, постојао и не мали, утицајно значајан, број оних који су желели да кроз децентрализацију повећају одговорност свих државних и партијских службеника и привреду ослободе политичких интервенција које су биле главна одлика и сметња у привреди.

Децентрализација је поред увуђења елемената економичнијег привређивања довела до пораста локалног утицаја и веће политичке интервенције овога пута на

локалном нивоу.³⁰² Ова изјава Бранка Марковића, директора фабрике „Драгослав Ђорђевић Гоша“ из Смедеревске Паланке само је једна од потврда да у циљу да се што више ослаби притисак република на федерацију, дошло је заправо до јачања локалних комитета који су такође тежили да изврдају одлуке савезног центра.

Са Марковићевим стајалиштем слагао се и Недељко Чермак, директор пословног удружења индустрије за прераду меса, вожа и поврћа, наводећи да је за развој трговине највећи проблем био отпор комуна.³⁰³

Аутархија је најјача у предузећу и комуни. Комуна је по новинару економске политике била највећи заступник аутархије, јер не жели да се интеграцијом и кооперацијом кроз специјализацију деле средства, то јест да се измештају одређени погони предузећа ван комуне или напушта неки од погона, макар он радио и са губицима и тиме препусти предузећу у другој комуни.³⁰⁴

Овако погубна политика додатно је оптерећивала привредни систем и кварила готово сваку замисао привредне елите. Такође, примећујемо да су се руководства у предузећима, комунама и општинама веома извештила да заобилазе све савезне прописе и несметано наставе развој, користећи клијентске везе како би дошли до новх средстава са једне стране, и сачували положаје са друге.

Питање побуда децентрализације система и „извлачења“ политике из привреде исти је као и случају покретања реформи те важи за обе земље, с тим што је у Југославији децентрализација била битан пратилац свих реформи, а нарочито од Осмог конгреса СКЈ 1964. године. Строго централизовани систем са великим учешћем администрирања у доношењу свих важнијих, а и оних мањих одлука напосто није могао даље. Може се рећи да је целокупан процес реформи био изнуђен, па ипак, такво решење је пригрлио само део номенклатуре у Југославији и Бугарској. У претходном поглављу је назначено да је државни дуг било већ немогуће сервисирати и да је наставак текуће привредне политике био раван свесној одлуци да се иде у отворени банкрот.

Занимљиво је што су у обе земље Броз и Живков подржали пут привредних реформи иако не у истом тренутку. Живков ће се на овај пут одлучити тек почетком 60-их, тачније крајем 1962. пре свега због зеленог светла које је Кремљ одобрио, одобревши штампање Либермановог текста у *Правди*, док је Броз повео југословенску привреду у

³⁰² *Ekonomska politika*, 14. 4. 1962, бр. 524, 471.

³⁰³ *Ekonomska politika*, 1. 5. 1962, бр. 537-538

³⁰⁴ *Ekonomska politika*, 5. 12. 1962, бр. 528. 571

реформу 1958. године, са једном малом реформом 1958. чији циљ је био припрема за реформу 1961. године.

3. 5. Положај директора као дела привредне елите у Југославији и Бугарској 1958-1965

Питање директора у социјализму није ново, али је у историографији остало необрађено из непознатих разлога. Једину целовиту студију, али на словеначком случају имамо из пера Јожа Причича.³⁰⁵ У Бугарској ово је питање потпуно неистражено, могуће јер је улога директора била врло мала и ограничена ван строгог рама који је политиком утврдила КПБ, а формализовала влада Бугарске. Један од изузетака јесте директорско искуство Георгија Најденова, директора предузећа ТЕКСИМ чија ће улога бити подробно обрађена у наредном поглављу.

Са новим политичко-економским системом након Другог светског рата дошло је и до радикалне промене положаја директора предузећа у Југославији и Бугарској. Од некада директора/газде постао је државни чиновник унутар врло бирократизованог и строго вертикално устројеног система. То је сасвим логично, јер је држава, а касније друштво било оснивач свих предузећа или неко друго државно, односно друштвено предузеће. У новом централно-планском систему, директор је био искуљчиво државни чиновник. Међутим, треба имати у виду да је, на терену, положај директора био битно различит од величине, али и гране предузећа у којем је он био руководиоца. Ту је, такође, од кључног значаја био положај директора у партијској хијерархији. Директор у социјализму је грубо гледано представљао партијски кадар који је руководио предузећима. У овом раду он ће бити посматран као део привредне елите. Постављање некога на директорски положај, а нарочито на положај најважнијег предузећа није могло протећи без благослова партије. У случају великих привредних система, директор је по правилу био члан партије, док је у мањим предузећима то није тако строго примењивано, али ни ту није могао да буде постављен без партијског одобрења.

Упркос крутом привредном систему директоров положај се мењао током периода 1945-1965. Државни службеник у положају директора превалио је пут од чиновника и пуког спроводника одлука донетих одозго до службеника који је истовремено заступао

³⁰⁵ Најпотпунију књигу објављену на ову тему урадио је историчар Јоже Принчич, али она обухвата само словеначки случај. Jože Prinčič (ur), *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*, Založba ZRC, ZRC SAZU Ljubljana 2008.

интересе и предузећа и државе и партије која га је и поставила на то место. Он је био принуђен да жонглира између ових улога, водећи рачуна о успешности предузећа и задовољству партијских и државних функционера. Познанства и везе унутар СКЈ/КПБ могле су олакшати руковођење предузећем, али је поред партијске оданости временом постајала све важнија и способност директора.

На самом почетку ретко да је било школованих директора, али је то почело да се мења, нарочито током 60-их. О квалификацијама привредних руководилаца у Југославији, за коју имамо податке, видели смо импресиван тренд у школској спреми, нарочито у другој половини 60-их.

На самом почетку, када је директор био пуки спроводник административних одлука сматрало се да је довољно да верује у савршеност система и што прецизније спроведе донете одредбе. Реалност је одмах демантова тезу да су планови савршено скројени, те су бројне интервенције са врха биле неопходне и као општа карактеристика, само са далеко мањим интензитетом су остале до краја постојања југословенског привредног система. У шали се говорило да је целокупан привредни систем руковођен захваљујући телефону.³⁰⁶

Светозар Вукмановић Темпо, је упркос одлуци Бориса Кидрича из 1946. наставио са увреженим размишљањем, све док се ни сам није уверио у супротно. Он је такође, сматрао да је најважније да највиши кадрови у привреди, па и директори буду партијски људи.

„На жалост, таква моја политика убрзо је доживела неуспјех. Комунисти на руководећим мјестима, а без довољно стручног знања, форсирани су производњу не водећи много рачуна о рационалности експлоатације рудног богатства.... то је истовремено говорило да није довољно бити комуниста да би се успјешно руководило предузећем.“³⁰⁷

Увођење самоуправљања додатно је усложнило управљање предузећима. Директор је заједно са радничким саветом и својим тимом чинио органе самоуправљања који су доносили важне одлуке о руковођењу и пословању предузећа.

Доношењем закона „О државним трговинским предузећима“ 2. августа 1946. сва предузећа су подељена на савезна, републичка и локална.³⁰⁸ Овим је одређен њихов значај у југословенском привредном систему, као и ко ће бити оснивач, финансијер и

³⁰⁶ Horvat, B, “Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period”, 88

³⁰⁷ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: memoari, II*, Zagreb: Komunist, 1971, 144

³⁰⁸ СЛ, Август 2, 1946, ПА 437

надлежан за руковођење овим предузећима. Такође, влада је преко чиновничког апарата одређеног за дато предузеће постављала директора предузећа.³⁰⁹

Горепоменути вертикална хијерархија предузећа задржала се релативно дуго, обзиром на оргомне промене које су се одиграле у првих 10 година њеног постојања. До промене долази са доношењем новог петогодишњег плана 1957. године када је надлежност за управљање предузећима прешла на локалне власти. Тиме је вертикална структура замењена хоризонталном у складу са већ утврђеном политиком самоуправљања.

3. 6. Промена положаја директора у југословенском привредном систему

Сада већ можемо да стекнемо слику о положају директора. У првом петогодишњем плану, директор је у зависности од приоритета предузећа био државни чиновник који је постављан на место од стране извршне власти и над ким је извршна власт преко бирократског апарата пратила његов рад и контролисала га. Будући да је први петогодишњи план био врло детаљан, будући да је рађен на основу совјетског искуства и представљао пресликани модел совјетског централно-планског система. Његова улога је била више чиновничка, спровођење и испуњавање претходно донетих одлука на вишем нивоу у оквиру централно-планског система. Од директора се на почетку захтевало поштовање унапред зацртаног плана као и пуно поверење у одлуке донете одозго. Међутим, како ниједан план није сачињен савршено долазило је до честих промена и интервенција. Некада су те промене, неструктурне природе, биле толико честе да се предузећима из центра управљало преко телефона.³¹⁰

Већ поменути сукоб са СССР-ом довео је до крупних промена почетком 1950-их. Доношењем закона о самоуправљању 1950. „Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива“.³¹¹ На основу донетог закона, предузећем није управљао чиновник, већ органи самоуправљања, које су чинили директор са својим тимом од 3-11 људи и раднички савет. Директора је бирао раднички савет, чиме су, барем на папиру, порасла права радника јер су утицали на избор руководиоца предузећа. Ову одлуку треба

³⁰⁹ Svetozar, Pejovich, *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*, Minneapolis: Minnesota University Press 1966, 32

³¹⁰ хорват

³¹¹ СЛ, јун, 1950, бр. 43

посматрати у контексту сукоба Југославије и чланица Коминформа, као и тешке привредне ситуације изазване потпуном блокадом Југославије од стране СССР-а и совјетских сателита, као и убрзане индустријализације која је оставила тешке последице у ионако заосталој пољоприведи. Уколико томе додамо да је неколико година пре тога на просторима Југославије беснео Други светски рат и оставио пустош иза себе, можемо само претпоставити колико су прилике биле тешке и колико је значајна била потреба новој власти у тренутку сукоба са доскорашњим савезницима и заштитником. Изаолована споља, југословенско руководство је било прагматично и у складу са идеологијом марксизма пронашло је врло рафинирано решење како да придобије радноспособно шире народне масе и спречи ерозију свог ауторитета.

Избор директора је по закону из 1950. омогућавао зависио од стране локалних званичника и радника, али су локалне власти имале двотрећинско учешће у доношењу одлуке приликом избора новог директора. Убрзо је уследила даља ерозија радничких гласова, јер су након децембра 1953. на основу нових промена остали само са 25% гласа приликом гласања за избор или реизбор новог директора. Локални званичници су почели све више да добијају на значају, а на уштрб радника. Међутим, нови закон је увео да директори морају имати и одређене квалификације за функцију коју су обављали.³¹² Кидричева одлука још од 1946. године, сада је добила и чврсту правну формулацију. Иако је најгори период у привреди, али и међународном положају Југославије био готов, јасно је било да су квалификовани директори били неопходни. Међутим, самтрамо да је главни разлог формализовања одлуке о проблему који је био врло познат тек 1953. лежао у томе што су до тада били ишколовани нови комунистички кадрови. Другим речима, комунистичка партија Југославије, тада СКЈ, имала је јачу кадровску базу него непосредно пре рата и више није морала да неке ствари решава упутствима, препорукама или одлукама са инстанци нижим од Владе. Пракса је показала да се старе тековине тешко мењају. Нови школовани директори су били врло млади и са мало или нимало ратног искуства које је и даље сматрано као кључна препорука за све високе положаје. Са друге стране СКЈ није хтела одлучно да крене у смену такозваних „црвених директора“ те је пробој школованијих кадрова на највише положаје текао споро.

У погледу запошљавања, директор је имао главну реч првих година.³¹³ Међутим, у складу са променама, али и новим законом „Закон о радним односима“ 1957. који је

³¹² СЛ, Децембар 24, 1953, ПА 424

³¹³ СЛ, Октобар 2, 1948, ПА 711

заменио дотадашњи из 1948. године, као и амандманима на њега 1958. и 1959. директорова одлучујућа улога сведена је на предлагање кандидата, док је на радничком савету било да ли ће запослити предложеног. Тек су се 1958. изједначила права радничког савета и локалне власти у избору директора.³¹⁴

Упркос јачању права радничког савета, а тиме и радника партијска моћ је била неокрњена у одмеравању снага између директора и радничког савета, под условом да је директора подражвао патрон, обично председник општине на локалном нивоу или неко други из виших слојева номенклатуре. Усложњавањем правних односа и јачањем права радника, ослабио је на папиру положај директора. Ово слабљење није значило аутоматски и јачање права радника, већ је било погодно средство за контролу директора, али и чланова синдиката, док је Партија остајала као арбитар у пресуђивању током конфликта унутар колектива који су неминовно избијали. На тај начин партијски званичници су били незаобилазан стуб како решавања проблема, тако и надзора. По потреби могли су створити проблеме за одређене руководиоце и у томе су могли да рачунају на подршку радничког савета.

Приликом спровођења „Велике привредне реформе“ 1965. прописано је да кандидате предложи кадровска комисија предузећа и проследи предлог на избор гласањем чланова радничког савета.³¹⁵ Директор је биран на сваке четири године. Међутим, комуналне власти су могле да оборе избор радничког савета. Извршни одбор је имао 3-11 чланова плус директор. Чланови одбора су бирани сваке године, али никада више од два пута за редом, док положај директора није имао слично ограничење. Закон је прописивао овлашћења унутар предузећа. Директор се бавио унапређењем ефикасности производње и морао је радничком савету да доставља финансијске извештаје, чиме је раднички савет вршио контролу над трошењем средстава. У руковођењу предузећем директор се ослањао на помоћ горепоменутог тима и администрације предузећа.³¹⁶

³¹⁴ Horvat, B, *Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments*. У „American Economic Review“, Vol 61. No. 3, Part 2. Surveys of National Economic Policy Issues and Policy Research (Jun., 1971), 78, 100.

³¹⁵ СЛ, 3. април, 1965

³¹⁶ Svetozar, Pejovich, *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*, Minneapolis: Minnesota University Press 1966, 93.

3. 7. Положај директора у Бугарском привредном систему

Нажалост, доступна грађа нам није била тако великодушна као у југословенском случају, али се као и у свим аспектима ослањао на совјетско искуство. Положај директора у Бугарској није се пуно променио. Он је био административац и сматрало се да је битан шраф у извршавању онога што је планом детаљно било разрађено. Њима је такође положај унутар партијске и државне хијерархије био од огромне важности у руковођењу предузећем, јер је омогућавао решавање одређених проблема који су током рада могли да искрсну, а нису били предвиђени планом. Један чланак у Экономическая газета бр.20 из 1961. године³¹⁷ детаљно је елаборирао положај директора у СССР-у. По њему рад предузећа је и даље био врло детаљно планиран од стране ГОСПЛАН-а. Одређиван је број радника према категоријама, фонд плата, док је административно особље било регистровано у финансијским органима. За сваку већу одлуку у организационом смислу или повећање плате директор је био дужан да тражи дозволу од совнархоза. Решење су били измишљене додатне функције као заобилазни пут до жељеног циља. Директору је било најважније да не прекорачи планом одређене трошкове производње и да обезбеди рентабилност предузећа. У датом систему је био и стимулисан да повећа трошкове само ако би остварио већу добит. Омогућена „иницијатива“ праћена је додатном папирологијом. Ремонт основних средстава могуће је извршити уз дозволу совнархоза само како је планирано по тромесечјима.

3. 8. Порекло моћи директора у Југославији и Бугарској

Бити постављен за директора у готово било ком предузећу је подразумевало једну од две ствари, а нарочито у периоду који обрађује рад. Особа је морала или бити члан партије или имати њен благослов. У већини случајева било је оно прво. Будући да је директор у Југославији најчешће био партијски човек одатле је потицала и његова моћ. Односно, било је од огромног значаја како се неко котира унутар партијске хијерархије и ко су му заштитници у номенклатури. Често је од положаја у Партији зависило на ком месту ће дотични кадар бити постављен за директора. Из наведених разлога сматрамо да су директори били привредни руководиоци и после дуго времена проведених у привреди развијали су и одређени начин размишљања, али су увек били и чланови

³¹⁷ Экономическая газета бр.20 из 1961. године у *Ekonomiska politika*, 1. 1. 1962. бр. 509-510, 14

партије, а често је директорску функцију пратила и нека друштвена. Опису директора би најбоље одговарао партијски кадар у привреди. Он је уз благослов Партије и државе/друштва, па и не био њен члан, управљао предузећем заједно са осталим органима самоуправљања. Међутим, иако је раднички савет требао да контролише директора, његов положај је по правилу био виши како у предузећу, тако и у Партији, а и доступ информација му је био свежији. Такође, директор је онај који је преговарао са другим директорима и имао честе састанке са водећим људима у политици и привреди, те је био и боље повезан и обавештен што је било од великог значаја у одмеравању снага са радничким саветом који често није имао све информације. Па ипак, раднички савет и органи самоуправљања су били моћна полука државних и партијских функционера уколико су желели да ограниче значај дотичног директора или пак да му предоче шта се од њега очекује.

Под притиском локалних власти, а упркос одредбама привредне реформе из 1961. године наставило се у улагање основна средстава за производњу. Ово се тражило од директора, јер је то у „интересу комуне“ по мишљењу локалних комитета. Паркови, игралишта, тргови. У том случају директори или подносе оставке или се повинују овим захтевима локалних моћника³¹⁸ што је противзаконито, али од њих зависи опстанак директора на руководећем месту у предузећу.

Друштвени утицај који је директор имао био је коришћен за обезбеђивање средстава и углед/утицај директора био је веома важан и цењен од стране радника. Док је коришћење друштвеног утицаја омогућавало привредној елити нижег ранга да брже реши постојеће тешкоће у руковођењу предузећем унутар једног младог, новог и посве несавршеног система. Неформалне везе су омогућавале директорима бржи пробој и већи утицај кроз разне секторе унутар привреде и државне администрације која је контролисала привредне активности.

3. 9. Врх привредне елите у спровођењу привредних реформи у Југославији и Бугарској

Док су директорима предузећа неформалне везе биле преко потребне како би били изабрани, а потом и опстали на свом положају. Са друге стране за планере и врх привредне елите који је стајао иза реформи овај неформални утицај био је права ноћна

³¹⁸ *Ekonomiska politika*, 3. 3. 1962, бр 518, 267

мора јер је уносио прегршт променљивих на које творци привредне политике нису могли да рачунају. Другим речима, није постајала савезна одредба којој кадрови на локалу нису успевали да мање или више да изврдају. На једном од састанака Мијалко Тодоровић је резигнирано изнео како ствари функционишу у пракси и како долази до хаоса у привредном систему. У његовом опису стања у привреди стоји туробна слика где је злоупотреба службеног положаја увелико део пословне културе која се у огромној мери заснивао на неформалним везама.

„...управо због такве велике иницијативе и жеље за бржим развијањем, развија се један „вучји систем“ који се огледа у томе „зграби што више можеш више“, „узми где год можеш“...На тој основи, на спекулацијама и разним махинацијама праве се теорије, а не на ефикасном привређивању. Пример за то је свакидашња пракса у бројним предузећима и организацијама. На тим мерилима заснивају се личне врлине појединаца, а не на раду. Хвали се директор када се „снађе“ (прим. аут.) и направи нешто, зграби из фондова и слично. Према тим стварима се оцењују људи.“³¹⁹

Важно је напоменути да нису руководиоци у привреди као део привредне елите били моћни, само зато што су били директори, већ да су они пре свега били део владајуће елите или имали подршку одређених патрона из горњих ешалона номенклатуре. Спрегу политике и директора су како се види ценили и радници који су одмах разумели да је најбољи онај директор који може да обезбеди што више средстава. Без средстава из државних фондова није било могуће ни основати ново предузеће, модернизовати производњу, или се сачувати га од монетарно рестриктивних одредби које су одређени таласи реформи носили са собом, а нарочито они 1961. и 1965. који су се одликовали дефлаторном монетарном политиком. Са друге стране циљеви реформи су увек били да се привреда учини ефикаснијом и да се предузећа која немају будућност угасе како не би оптерећивала здрав(ији) део привредног система.

Мијалко Тодоровић Плавије наследио Светозара Вукмановића Темпа као главни представник привредне елите Југославије до доласка Бориса Крајгера. Тодоровић је сматрао да привредни систем мора да се реформише, јер су југословенске финансије биле у јако лошем стању.

„Слика тровинског биланса је врло забрињавајућа. Ако све прође у најбољем реду, а тешко да ће се десити. Непокривеност остаје око 17 милијарди динара.“³²⁰

³¹⁹ АЈ, КПР 837, III-a-1-a, к.4, 20 О Дискусији и закључцима одбора за привреду СИБ у вези са привредном ситуацијом, 28. фебруара 1962.

³²⁰ АЈ, Ф. 837, КПР, III a-1-a, к. 3, 5 О кретању привреде у 1961. Плитвице 20.9.1961

Тодоровић је на самом крају свог излагања желео да поентира и убеди остатак врха да је промена економске политике неминовна.

„Платни биланс није тренутан већ сталан проблем. Ти проблеми се заоштравају тиме да индустрија заостаје, да је производња дувана знатно подбацила, да нам недостају средства за куповину пшенице, да смо комерцијалне кредите искористили до плафона и да нам је маневарски простор за решавање ових проблема веома мали. Рачунало се са девизном резервом и са повећањем производње за извоз. Међутим, то се ове године није остварило.“³²¹

Лоши резултати у индустрији која је већ увелико требала да замени приходе од пољопривреде и непрестано израбљивање пољопривреде која је сматрана заосталом привредном граном довело је до презадужености југословенске привреде.

Као председник одобра за привреду Тодоровић је стајао иза реформе 1961. године, али је она како је наведено у претходном поглављу кренула по злу. Међутим, упркос свим показатељима он се залагао да се истраје на усвојеној привредној политици 1961. о чему сведоче записи Одбора за привреду при СИВ-у поводом разматрања прегледа кретања привреде. Тодоровић је сматрао да упркос лошим показатељима треба чекати и да се смер реформи не укида већ настави. Па ипак, с обзиром на велике притиске услед привредне рецесије у првој половини године био је принуђен да због спорог прилагођавања привреде новом привредном моделу изађе у сусрет презадуженим предузећима са нагомиланом, а непласираном робом. Реч је била о краткорочној интервенцији у привреди. Омогућавањем нових кредита привреда би имала прилике да се реши залиха. Овај уступак био је делимичан пораз привредне реформе која се у добром делу заснивала на дефлаторној монетарној политици. Уместо ускраћивања инвестиција како би предузећа пословала економичније и ефикасније са мање средстава, економска политика се вратила на упумпавање новца у систем. Нижи привредни руководиоци су успели, сигурно не без помоћи некога из номенклатуре да изнуде уступке од стране Одбора за привреду при СИВу. Једно од питања је каква је била позиција Јосипа Броза у овом случају и зашто је изостала његова енергична подршка.

Уместо да увођење самоуправања ослободи предузећа политичке интервенције и омогући органима самоуправљања (директору и радничком савету) већу иницијативу, више средстава за улагање у модернизацију и побољшање ефикасности предузећа, чим су почеле да лабаве стеге за контролу личних доходака дошло је до експлозије личних

³²¹ АЈ, Ф. 837, КПП, III а-1-а, к. 3, 23. О кретању привреде у 1961. Плитвице 20.9.1961

примања која су и раније успевала да заобиђу ограничења. Тако да је СИБ могао да закључи да је децентрализација средстава резултирала повећавањем личних доходака, а не већем улагању у нове технологије или у повећању обртних фондова без којих предузећа нису могла да оперативно да функционишу.³²² Из овог податка произилази да су се привредни руководиоци на локалу снашли тако да су од зараде предузећа повећали плате и тако хватали корак са инфлацијом и тако ублажавали могуће немире међу радницима, а за модернизацију и пословање су добијени кредити од државе коришћени за ликвидирање непласиране робе у складиштима.

Такође, фалсификовали су извештаје о приходима предузећа. Користили су средства из обртних фондова, тако што су их књиговодствено уписивали као увећане трошкове производње. Текст у магазину, економска политика написан је по исказу једног од директора. Новац се улагао на пројекте које су желели или били сматрани за важне од стране локалних моћника. Директори су били принуђени на то, јер су их управо ти моћници и изабрали. Његово мишељење је било да предузеће треба да има већу самосталност кроз самоуправљање што би га сачувало од политичких утицаја.³²³

У Бугарској неформални утицај чланова партије на институције такође је био велики. Неретко је водио кршењу формалних правила, али и злоупотребама ради личне користи. Након више од деценије на власти систем је испољавао велику присутност клијентелизма и утицаја одређених чланова партије да свој положај у друштву што боље искористе и подреде га личним интресима. Бојан Блгаранов, члан политбироа и секретар ЦК КПБ (1956-1971) је резигнирано изнео на партијском састанку 1959. шта је била тежња и пракса кадрова у привреди.

„...када дођем на власт да се настаним на топлом месту, посебно на тим местима, где се много гради и да после тога наравим стан, да саградим вилу, да набијемо рачун у швајцарској банци. Наша Партија није таква!“³²⁴

Ово разуме се, није био случај са свим кадровима, али је све више постајао правило и велики проблем, јер су минимална средства коришћена у личне сврхе.

Велики проблем је представљао недостатак и лоша распоређеност кадрова у привреди. Један од главних проблема био је недостатак инжењера у провинцији. Сви

³²² АЈ, Ф. 837, КПП, III а-1-а, к. 3, Закључци Одбора за привреду СИБ поводом разматрања прегледа кретања привреде 1961

³²³ *Ekonomska Politika*, 14. 10. 1961, бр. 498, 1279-1980

³²⁴ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 398, 82. 17. Новембар 1959.

школовани су желели да раде у Софији.³²⁵ То је доводило до лоше алокације висококвалификоване радне снаге.

Једно од решења је било да се преко Комсомола изврши притисак на висококвалификоване како би им се, у почетку каријере, поред знања усадило и родољубље и комунистички дух, јер услови града нису могли обезбедити.³²⁶ Јасно је да након боравка у Софији, већина је желела тамо и да остане, што због услова живота, што због могућности напредовања и уласка у номенклатуру, нарочито у периоду када су стручњаци свих профила били врло тражени.

У државном социјализму није само плата ишла уз одређени положај, већ и привилегије. Оне су имале исто толико тежину као и приходи и ишле су уз положај. Привилегије су имале додатну тежину, јер се радило о привреди у којој често новац није могао бити потрошен, јер није било довољно артикала да се купи. Овај случај је везан пре свега за Бугарску, а мање за Југославију. Мада у обе земље роба широке потрошње се најрадије набављала на Западу. Међутим, привилегије су омогућавале доступ до робе која је иначе била ван домашаја обичним радницима. Ово је важно, јер је управо ТЕКСИМ унео промену и омогућио и обичном свету да купује инострану робу за домаћу валуту, али о томе ће бити више речи у наредном поглављу.

Јасно да је омогућавање бољих услова рада висококвалификованим радницима био врло тежак задатак у привреди где је оскудица била свакодневица. Одатле и не чуди да је решење потражено у партијској структури која је имала за циљ да надахне и усади систем вредности који ће надвладати просте људске пориве. Све то уз спознају да је одређени круг људи-номенклатура-био изузет из тога. Једино решење је било попети се уз номенклатуру и прихватити систем патрон-клијент.

Упркос спознаји да је дефицит висококвалификованих кадрова био рак рана привреде. Стање је било драматично и у Софији, где је концентрација моћи и средстава била највећа. Георги Костов, први секретар софијског градског комитета КПБ навео је на партијском састанку 1960. године да у неким предузећима нема ниједног или недовољно инжињера (подаци су из 1959) у димитровградској области било је потребно 747 инжињера. Сва места су попуњена, али само 281 је имало потребну стручну спрему. Нарочито је лоша структура запослених била у текстилној, намештајној, прехрамбеној индустрији, где није било довољно инжињера и техничара. Истовремено много

³²⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 355

³²⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 356

висококвалификованих кадрова радило у канцеларијама и на положајима која нису били њихова специјалност. Костов је сматрао да је једино решење прерасподела кадрова по потребама предузећа.³²⁷

Проф. Ангел Балевски, навео је да инжињери најчешће имају канцеларијски посао у институту, и да мали део ради у индустрији.³²⁸ Навео је такође пример да је у хидроцентрали у Источној Немачкој запослен један инжињер и остатак чини техничко особље, док је у Бугарској случај да у неколико пута мањој хидроцентрали ради 40 инжињера.³²⁹

3. 10. Струје и мишљења поводом реформи и даљег развоја

У хронолошком оквиру који анализира дисертација треба разликовати и два главна правца која су се борила за превласт у ком правцу ће кренути реформа привреде. Оба су сматрала да Југославија треба да пређе са екстензивног на интензивни начин привређивања, али са битном разликом када то урадити.

Заступници једне струје стајали су иза тезе да је Југославија већ исцрпла могућности екстензивног развоја и да мора прећи на нови ступањ развоја и управљања како би се спречио колапс већ озбиљно прегрејане привреде. Он је претпостављао да би стабилизација и нижи, али стабилнији развој био најпогодније решење у датом тренутку. Субвенције и инвестиције требало је смањити, растеретити савезни буџет, укинути друштвене фондове и финасирање пребацити на реформисани банкарски сектор, који би требало да буде главни зајмодавац и проценитељ исплативости улгања у одређене привредне гране и послове. Циљ је био повећати извршење инвестиција кроз модернизацију предузећа новом опремом, чиме би се постојећи производни капацитети и ефикасност унапредили. Требало је раскинути са старим начином производње заснованом на екстензивном развоју, то јест, изградњи капацитета истих технолошких карактеристика ради истог циља, јер су изградње нових фабрика и предузећа драстично скупље него њихова модернизација. Тражили су да се прекине са политиком масовног и сезонског запошљавања неквалификоване радне санге, уместо набавка модерне опреме за предузећа. Јачање тржишних инструмената боље би регулисало понуду и потражњу и решило одређене проблеме ценовне политике. Тржишни инструменти би имали већу

³²⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 169

³²⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 342-343

³²⁹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 345

улогу у регулисању ко, шта, како и за кога да производи. План и тржиште требало је довести у бољи склад, чиме би се искористила преимућства оба регулаторна механизма, а умањиле њихове нежељене последице. Увођење јединственог и реалног девизног курса динара према долару поспешило би извоз и натерало да се привреда развија у оним правцима где није у потпуности зависна од увоза репроматеријала. Све наведене мере требало је да југословенску привреду учине конкурентнијом на светском тржишту. Припадници овепривредне политике у Југославији однели су победу у другој половини 50-их и водили су привреду све до почетка 70-их. Заправо они чине привредну елиту Југославије која је своју моћ користила у јачању предузећа као играча у тржишној утакмици и све већем увођењу тржишних инструмената у регулисању микроекономије. Они нису били против државне интервенције, осим Александра Бајта. Реч је о: Кири Глигорову, Мијалку Тодоровићу, Борису Крајгеру, Јакову Блажевићу, Милентију Поповићу, Јанку Смолеу.

Друга струја је сматрала да екстензивни развој још није исцрпљен и да се висок привредни раст може остварити само уз висок ниво инвестиција. Заговорници приступа, типичног за централно-планску привреду, сматрали су да се ефикасност инвестиција треба повећати и да приликом њиховог одобравања треба увести строже критеријуме и сузбити утицаје политичких интервенција приликом одобравања кредита. Један од основних аргумента био је да је југословенска привреда још неразвијена да би извршила прелаз са екстензивног на интензивни развој привређивања и руковођења привредом. Њима је остало уврежено мишљење да се само екстензивним развојем може остварити почетни узлет. По њима наставио би се процес брзог апсорбовања становништва из села у градове који би запослила индустрија. Коришћењем јефтине и младе радне снаге југословенска привреда би имала могућност да се носи на светском тржишту са много технолошки опремљенијим привредама и њиховим квалификованијим радницима, јер је имала ниску цену рада.

Заговорници овог модела нису спорили значај тржишних инструмената, нити су били у потпуности против њих, али су сматрали да план треба да задржи значајну улогу док се економски систем не развије. То је претпостављало централизовану систему од предлога њихових неистомишљеника. Као доказ да се најбољи резултати могу остварити само уз високе инвестиције, навођен је период 1952–1960. Притом су игнорисане околности под којима се тај развој одвијао, то јест занемаривање значаја бесповратних кредита који се више нису могли добити и даље задуживање у тврдој валути за шта у том тренутку више није било простора. Поред наведених „несличности“ између

Југославије у периоду 50-их и 60-их које су величале златно доба развоја, не треба сметнути са ума ни претходно наведену чињеницу да је за базну годину за израчунавање „златног доба“ привредног раста 50-их узимана 1952. година када је привредна активност 1952. услед блокаде чланица Коминформа била нижа чак и од оне из 1948. године.³³⁰

Оба становишта су у то време деловала уверљиво. Реформе из 1961. и 1965. године биле су дело првог гледишта, али изостанак очекиваног високог раста по спровођењу реформи поколебали су политичку вољу која је стајала иза њих-Јосипа Броза. Реакција је била као што је већ поменуто враћање на стари начин управљања привредом кроз инфлациону политику и екстензивни развој на рачун даљег задуживања, али и изградње нових капацитета које пре тога Југославија није имала.

Другим речима, заступници првог гледишта су се залагали за равномернији развој, да добит буде императив као оцена успешности предузећа и да се средства уложе у повећање продуктивности рада. Са друге стране заступници супротног мишљења сматрали су да у датом тренутку Југославија нема другачији избор што се и поклапало са општим размишљењем у земљама државног социјализма и централно планске привреде, да се висок привредни раст може остварити само великим улагањима и где је удео инвестиција у бруто домаћем производу често био и више него два пута већи, него у развијеним земаљама.

Сучељеност различитих мишљења и неостварена очекивања довела су до одређеног компромиса на који је Мијалко Тодоровић морао да пристане. На његовом месту ће га крајем 1962. наследити Борис Крајгер, али ће Тодоровић и даље остати један од кључних људи у југословенској привреди.

Компромис у другој половини 1961. између две струје и инфлационо финансирање привреде до 1964. деловали су као привреду поново до задужености у којој се нашле као и пред реформу 1961. године.

Међутим, поред сукоба у врху номенклатуре, на мирконивоу децентрализација је уз клијентелистички систем омогућила локалним моћницима да се руководе двојаком политиком да привуку што више средстава не само у републичке, већ у општинске оквире и спрече одлив из исте.

³³⁰ Svetozar Vukmanović, *Osvrt na našu privrednu politiku*, у „*Naša Stvarnost: Časopis za društvena pitanja*“, Београд 1956, 5

„Други узрок за већу потрошњу лежи у изесном затварању у свој уски круг, у своје уске интересе, у интересе предузећа, општинске, локалне и сличне. Постојећи степен децентрализације достигао је такав обим, да онемогућава усмеравање од стране Федерације.“³³¹

Овим речима је Мијалко Тодоровић Плави дао једно од образложења превеликог раста потрошње. Дефлациона политика је имала за циљ да све играче на тржишту присили на већу економичност у трошењу средстава, али се све свело да су предузећа урадила све што је у њиховој моћи да наставе са дотадашњим моделом раста заснованом на великом учешћу инвестиција у производњи. Узимање краткорочних кредита од банака био је један од кључних елемената у наставку дотадашњег привредног модела. С обзиром да су све банке биле државне поставља се питање како је могуће да су предузећа упркос савезним одлукама могле да на тако флагрантан начин изврдају одлуке централне власти. Одговор можда лежи у чињеници да је државни врх покушао да спроведе врло радикалне промене у привредном систему у тренутку када је од почетка децентрализације прошло већ више од деценије. Ниже територијалне инстанце и друштвено-територијалне заједнице су имале више моћи да самостално приступе спровођењу савезних закона. Врх је био фрустриран неспровођењем одлука од врха на доле.

Да је реч о процесу дугог трајања стоји извештај из новембра 1959. године од стране ЦК ССЈ и његове Комисије за привредна кретања и привредни развој. У извештају стоји да предузећа неће да улазе у кооперацију са другим предузећима ван једне општине, већ радије екстензивно проширују своје погоне (чиме вероватно добијају новац за нове инвестиције) и стварају некавалитетну робу.³³²

Комуне које су требале да буду покертач развитка и борбе за повећање продуктивности, су постале кочница целокупног процеса реформи и развоја. Оне нису биле заинтересоване за модернизацију, јер занатским, ручним, начином производње имале су више запослених и већи укупни платни фонд.³³³ Када су се и долучивале за модернизацију производних капацитета то је била тактика да заокруже степен производње и изграде додатне капацитете. Потом би се ишло на раскидање кооперације

³³¹ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к. 5, 18-19. 1962 година. Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962.

³³² АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к-3, 3 Информација од 23.11.1959. ЦК ССЈ, Комисија за привредна кретања и привредни развој

³³³ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к-3, 43 Информација од 23.11.1959. ЦК ССЈ, Комисија за привредна кретања и привредни развој

када би се створили нови капацитети.³³⁴ Овим се стварао парадокс да док је од стране савезне владе спровођена политика децентрализације, руководства у општинама и комунама су пунила вакуум моћи и вршила строгу централизацију унутар својих граница, које више нису строго надзиране. Последица је била да се федерација почела састојати од низа малих аутархичних привреда са локалним моћницима који су љубоморно чували власт.

3. 11. „Жута“ књига, анамнеза југословенског привредног развоја и „Бела књига“

На одговор куда је кренуло по злз током 1961. године коначно је политика питала економску струку. Могло би се рећи и први пут како треба и дала јој слободу изражавања што говори о тежини тренутка.

Након неочекивано лоших резултата током привредне реформе 1961. године, група најпозванијих југословенских економиста, под окриљем завода за план израдила је студију у року од месец дана у другој половини 1962. године како би се утврдило у каквом стању је привредни систем.³³⁵ Главни руководилац пројекта био је истакнути економиста Бранко Хорват, оснивач и директор Института економских наука. На самом почетку те студије које је названа „жута књига“ наводи се да је задатак био да се стање анализира, али да се не доносе никакве одлуке или тумачења куда систем треба да настави. Истовремено ово је прва свеобухватна и темељна анализа југословенског система. Она је требала да послужи у успостављању „дијагнозе“ југословенске привреде и да буде иполазна тачка за даље елаборате.

Један од главних закључака био је да је систем већ био у лошем стању, али да су га мере уведене у систем 1961. додатно погоршале.³³⁶ Заправо највећи део привреде игнорисао је мере у области монетарне политике и остао је без кредита, наставивши по старом уз висок темпо улагања у основна средства, трошећи том приликом обртни капитал намењен за свакодневни рад предузећа.

³³⁴ АЈ, КПР 837, III – А – 1 – а, к-3, 47 Информација од 23.11.1959. ЦК ССЈ, Комисија за привредна кретања и привредни развој

³³⁵ Savezni завод за privredno planiranje, *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini*, I – III.

³³⁶ Čolanović, B i dr, *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godine*, Beograd: Savezni завод за privredno planiranje, 1962, 171.

Други значајан елаборат била је такозвана „Бела књига“ која је састављена углавном под руководством економиста из Загреба, међу којима је део њих учествовао у писању „жуте књиге“. Главни закључак је био да се треба наставити са правцем који је покренут реформом 1961. године. Руководилац овог пројекта била је економиста Савка Дапчевић-Кучар.

Киро Глигоров, тада секретар за опште привредне послове је сматрао да је реформа 1961. пропала из неколико разлога. Главни је био скидање контроле личних примања запослених која је прогутала и појела скоро све фондове предузећа, онемогућивши му да рентабилно послује. То је био највећи ударац на систем. Решење је видео у повећању производње и то за извоз. Том приликом би се у домаћој привреди трошило само оно што се произведе и предлагао је да се уведе начело да свако троши онолико, колико је и зарадио.³³⁷

Словеначки функционер Тоне Боле је заговарао да треба подстаћи потрошњу и да систем има превише компромиса у смислу да је дато превише права, а мало обавеза.³³⁸

Хрватски став изнешен је у савезној влади преко Милутина Балтића, председника одбора за привреду Народне републике Хрватске. Могло се видети поклапање словеначких и хрватских интереса, јер су обе привреде имале до тада најразвијенију прерађивачку индустрију у Југославији, а производе нису могли тако лако да извезу, јер су укинута промелјиви крусеве и субвенционисање извоза по сваку цену, док је куповна моћ југословенског становништва била мала. Њима је била потребна потрошња која би стимулисала производњу.³³⁹ Тиме су се представници обеју република залагали да држава буде та која ће стимулисати агрегатну тражњу, што је иначе одлика кензијанске теорије и у том тренутку распрострањена пракса у развијеним капиталистичким земљама.

Мијалко Тодоровић је заузео средњу линију, јер се и сам залагао за изграђу новог система, али је подвукао да је стање у привреди такво да узети кредити из иностранства нису уродили плодом и да није створена привреда која би била конкурентна на светском тржишту. Он није био против задуживања уколико то омогући бржи развоја, али дотадашња политика задуживања, по њему, није донела резултата.³⁴⁰ Привреда је остала зависна од страних средстава, навикла на њих, на девизну стимулацију, али није враћала

³³⁷ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 12-13

³³⁸ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 13

³³⁹ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 15

³⁴⁰ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 19.

узете дугове који су се гомилали и у датом тренду претили да потопе целокупан привредни систем.

О пословној култури Тодоровић је рекао да је грабеж његова главна карактеристика и да свако гледа своје предузеће, а не привреду у целини.

На тим мерилима заснивају се личне врлине појединачам, а не на раду. Хвали се директор када се снађе и направи нешто, зграби из фондова и слично. Према тим стварима се оцењују људи. А када појединац тако почне да присваја за другог, онда није далек пут до директне крађе за себе.³⁴¹

3. 12. Стварање Бугарске привредне елите

Увек је тешко у бугарском случају разликовати идеје одређених кадрова. То јест, оригиналност идеја. Бугарска је била у совјетској сфери утицаја, имала је младог генсека који се од 1956-1962. године борио да успостави апсолутну власт у земљу и том приликом је користио економију како му је највише одговарала за обрачун са ривалима у КПБ.³⁴² Па ипак можемо закључити да је главни рам развоја привреде давао СССР, одређене локалне нијансе и персонална решења су доношена од стране Тодора Жикова. Међутим, ни Живков није био у могућности, нарочито првих неколико година по доласку на власт да поставља и смењује људе без икакве рачунце и по нахођењу. Све кадровске промене су врло брижљиво припермане. Он је брижљиво балансирао између старих и нових кадрова. Оних који су пали у немилост Червенкова као Бојан Балгаранов и оних које је још Димитров увео у политику као што су Живко Живков и Лчезар Аврамов, као и оне у чију оданост и способност се временом уверио као Станко Тодоров који ће му остати највернији сарадник у номенклатури до 1989. године када ће му отказати послушност. Станко Тодоров постаје један од најближих Живковљевих кадрова у привреди, али и у власти, јер је држао две кључне позиције у привреди: председавајући Државном планском комисијом од краја 1959-септембра 1962. године, привредним суперминистарством и био је представник Бугарске у СЕВ-у 1960-1965. године.³⁴³ Како се може видети по његовим положајима, био је на најодговорнијим положајима у привреди у периоду врло осетљивом по бугарску привреду, али и

³⁴¹ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 5, 20.

³⁴² Марчева, Илияна, *Тодор Живков-пътят към властта: политика и икономика в България 1953–1964*, София, 2000, 189-243

³⁴³ Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999*, София 1990, 467-478

политичке прилике. Тодоров је требао да спаси Живковљев пројекат „Велики скок“ од сигурне пропасти и да ствари у привреди задржи под контролом, као и да га снабде поузданим информацијама зашто привредна политика инаугурисана од стране Живкова 1958. није дала жељене резултате. Са друге стране представништво у СЕВу је служило да Живков има човека од поверења, добро информисаног о стању у привреди који ће Кремљу умети да поручи да је са Бугарском, упркос одређених тешкоћа, ипак, све у реду. То јест, да Живков држи ствари под контролом. У супротоном, неко би овај положај могао искористити за сопствену самопромоцију у циљу стварању тешњих веза са Москвом у тренутку када се бугарско руководство показало потпуно неспособно да реши проблем дугова. Као што је описано у претходном поглављу политика „Великог скока“ била је заснована на кинеском искуству у тренуцима када су односи Кине и СССРа потајали све гори. Уместо да почне да смањује и редовно исплаћује своја задужења, они су распродали своје златне резерве, јер кредите нису могли да врате због катастрофалних резултата у привредној политици 1958-1960. године.

Више пута поменута привредна политика Живкова заснована на пуком форсирању постојећег система додатно показује његово неискуство у привредним питањима и недостатак обавештености и опреза који су одликовали Живкова првих година његове владавине. Разлог у овоме вероватно лежи његовој преокупираности да утврди свој положај и обрачуна се са ривалима. У том процесу велики ослонац су били кадрови које је он постављао и који су њему дуговали захвалност за свој успон. У целокупном процесу ослањања на млађе кадрове, они у привреди који су издигнути на високе положаје у држави и партији у тренутку борбе за власт чинили су привредну елиту Бугарске 60-их.

Можемо да закључимо да је бугарска привредна елита је настала током борби за коначну власт њеног генералног секретара. Своје положаје дуговала је њему и била му је верна у овом раздобљу. Као и у југословенском случају припадници привредне елите су у партију улазили пре свега из идеала, а не из каријеризма. Реч је о првим генерацијама које су приступале и остајале у покрету упркос прогону власти. Међутим, када је реч о Лчезару Аврамову и Живку Живкову, они су пример млађих кадрова који су спремно дочекали и искористили сукобе око власти унутар партије, јер су оставили упражењена места која су потом они попунили. Сви припадници привредне елите су на високе државне функције дошли млади из виших или високих партијских структура којима је владао Тодор Живков. Временом су овладавали кључним привредним министарствима и тако помагали Живкову да овлада и државном структуром и без

велике муке смени Антона Југова. Наравно, све веће смене нису могле бити извршене без благослова Москве

Један од важних кадрова у бугарској привреди био је Младен Стојанов, водио је одсек „Индустија“ у ЦК КПБ (1956). Кандидат-члан Политбироа ЦК КПБ (1957-1962). Члан Бироа (1962-1967) и заменик-председника (1967-1969) Националног савета ОФ.³⁴⁴ Он је на партијском састанку 1960. навео низ проблема који се тичу вишка радне снаге у предузећима, недовољног коришћења опреме која треба да смањи број радника на одређеним пословима у предузећу и неадекватност одређене опреме потребама како преуезћа тако и бугарске привреде. Машиноградња је имала једва 5% машина које су специјализоване за неки посао. Све остале су биле општег типа. *Док код нас на једну машину у машиноградњи ради 6.35 радника у Чехословачкој иде 1.5 радника.* Пошто није било довољно механизације ишло се ка већем запошљавању радника.³⁴⁵

Тадашњи заводи производили су застареле машине и неке се нису могле користити са нискокалоричним угљем (производња котолова у „Г.Криков“ Софија) којима Бугарска иначе обилује. Конструкције су биле тешке што је захтевало већу покретну снагу. Међутим то као што Стојанов наводи уопште није занимало запослене.

*Ти недостаци су познати конструкторима и технолозима „Машинпроект“ и предузећима-произвођачима, руководством централних ресора, који одговарају за те гране, али се не предузимају мере које би биле довољне за побољшавање конструкције и технолошко-економских показатеља тих машина, зато што се усвојило и производи, лакше, са што мање тешкоћа.*³⁴⁶

Због забрињавајућих података о заосталости бугарске привреде. Стојанов се залагао за њену модернизацију у производњи, јер се око 70% конзервне индустрије радило ручно, 65% производња хлеба. Само 10% производње млека се прерађивало у савременим предузећима, а остатак у 1.400 примитивним сеоским млекарама.³⁴⁷

³⁴⁴ Младен Стојанов (17.ИИ.1896-11.ХИ.1969) рођен је у селу Искрец, близу Софије. Члан КПБ (1921).Активан у комунистичкој пропаганди на фронту за време Првог светског рата (1914-1918). Био је санитар у Ловечу и селу Искрец (1918-1922). Учесник је Септембарског устанка 1923. године. По пропасти устанка бежи у Југославију и враћа се у Бугарску 1924. године. Постаје члан озврног бироа ЦК КПБ (1925-1926). Поново је био ухапшен и осуђен на 15 година затвора, али је побегао и емиграо у СССР 1932. године. Службовао је у совјетској контраобавештајној служби (Коми АССР). Учесник је Другог светског рата на страни СССРа (1941-1945) спроводио је пропаганду међу немачким заробљеницима. Враћа се у Бугарску (1948). Постао је члан ЦК КПБ 1954-1969). Младен Стојанов, у Петър Миланов, *Справочник за съставите на Политбюро и Секретариата на Централния комитет на Българската комунистическа партия в периода 1944-1989 г.*, София 2010

³⁴⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 76

³⁴⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 76-77

³⁴⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 80.

Стојанов је саветовао да при садашњем стању технолошки напредак у индустрији треба да се усмери на следеће правце и проблеме је разврстао у неколико категорија. Прво, механизација и аутоматизација производних процеса, да преузме највећи део посла, Друго, да се изврши модернизација и усавршавање постојеће технике. Треће, да се спроведе усавршавање, то јест, увођење нових напредних технологија и хемијска обрада у одређеним производним процесима и четврто би било увођење рационалније организације у производњи³⁴⁸

Бугарска је као и друге привреде тог времена покушавала да створи економију обима али безуспешно те се тадашња производња одликовала са пуно мањих делова који су произвођени у малим серијама и били су 3-10 пута неконкурентнија од стране робе. Иако проблем није био решен Стојанов је знао да се он може решити само кроз уску специјализацију и стандардизацију у производњи.³⁴⁹ Само кроз типизацију и стандардизацију производа која би важила за целу привреду, али и за тржишта на која се извози. Само тако је било могуће изградити економију обима и тиме кроз велике серије смањити трошкове производње по јединици производа. Бугарска је имала тржиште СЕВа, само је требало производни процес довести до тог нивоа да се поштују стандарди који су важили у СЕВу.

У екстрактивној индустрији такође је било проблема око решавања горенаведених проблема. У појединим рудницима упркос уведеној новој опреми задржан је број радника. Од постојећих 12 комбајна 1959. није ниједан коришћен, од 11 галеријских и 20 фронталних подкопачких машина радило је само 7. Од 137 товарних машина радило је само 68. У ДМП „Горубсо“ од 67 товарних машина радило је 40, а свака од тих је имала средњу месечну носивост 200 куб метара скалне масе и руде уместо 700 куб метара. Да невоља буде већа, добар део машина није одговарао бугарској индустрији, а ипак је набављен.³⁵⁰

Иако се у заводу Лењин још од 1955. наложило да направи планове за повећавање производње, ништа није урађено, јер би нове машине по Младену Стојанову донеле само даље проблеме. У свом излагању он је упозорио следеће излагаче да располаже довољном документацијом која може да потврди његове тврдње.³⁵¹

³⁴⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 83

³⁴⁹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 93

³⁵⁰ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 97-98

³⁵¹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 103

Једна од важних промена које су представљале одступање од дотадашње политике била је да радници по хијерархији у предузећу добију већу слободу, односно улогу, али и одговорност. Ово је пре свега требало да важи за начелника одсека, инжињера и других у производњи.³⁵² Ова промена је била насушна за Бугарску привреду којој су, осим кадрова недостајала и одговорност.

Стојанову се на састанцима залагао да улога КПБ у у привреди буде иста као што је тада спровођено у СССР, а више пута нагласио Годор Живков.

Партија је та која треба да предузме мере за рад побољшања рада партијских организација у предузећима, како би се убрзали сви процеси. Она треба да створи атмосферу да се сви залажу и да се непрестано усавршавају и повећавају сопствену квалификацију како би служили у заједничкој изградњи социјализма.

„Саставни задатак сваког оркужног партијског комитета, за сваку партијску организацију при индустријском предузећу при пројектантској организацији, у научно-истраживачком институту, при конструкторским и технолошким бироима, при лабораторијама је да се боре против окоштавања, застоја, технолошког заостајања, бездушном односу према иноваторима и рационализаторима, непрестано да се брину за повећавање продуктивности рада и културе у производњи – за технолошки напредак у индустрији.

Осећај за ново, стремљење ка његовом усвајању, овладавању техничких знања и умећа, као овладавању професије до савршенства – то треба да буде најкарактеристичнија црта комунисте, који са својим личним примером жели да увелича свим радницима.

Право партијских организација да контролишу делатност администрације у предузећима је моћно средство за повећавање њихове улоге у решавању привредних задатака.

Садашња важна улога партијске контроле је да садејствује у решавању проблема технолошког напретка, за побољшање квалитета и разноврсности асортимана продукције, за најстрожији режим економије дефицитарних увозних материјала и сировина и посебно економисања метала, дрва, памука и вуне. Крајње је време да партијска руководства и организације саздају строге параметре против праксе која допушта нискоквалитетну производњу и шкарт, претерану потрошњу материјала и сировина и наноси штету народној привреди и друштву.

³⁵² ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, 133

На време и правилно, Политбиро, проистичући из искуства КПСС-а и нашег сопственог искуства, решио је основе партијске организације у произвођачким и трговачким предузећима и радничко-кооперативним пољопривредним добрима да иазаберу комисије, помоћу којих ће конторлисати делатност администрације.

Нема никакве сумње, да је правилно коришћењенове форме партијске контроле да повећа активност и одговорност партијских организација за успешно решавање задатака социјалистичке изградње, а поготову за технолошки напредак у индустрији.“

Улога партије се сматрала виталном за технолошки напредак, а њено присуство као у потпуности позитивно у научним институцијама.³⁵³ Сматрано је да су намере Партије да унапреди несумњиве и високоморалне те је предлагано да запослени да се надаље раде, усавршавају, како у научном тако и у идејно-политичком погледу.³⁵⁴

*„Само кадрови, наоружани знањем, упорношћу, истицањем, држањем, професионалним фанатизмом и упорним трудољубљем, су способни да успешно решавају проблеме технолошког напретка.”*³⁵⁵

Иако наведене речи делују прилично наивно очигледна је жеља људи који су руководили ресоре привреде да образовани кадрови добију већу пажњу него раније. Да се више не посматрају сви радници исто, већ да се они школовани истакну како би се пронашла решења. Стојанов је на једном састанку чак „дао савет“ Тодору Живкову да се на пленумима и другим местима наглашава важност научно-теоретичке интелигенције, научних радника и специјалиста.³⁵⁶ Христо Таков заменик председавајућег градског народног савета у Пловдиву тражио је да се инжињери, и стручњаци уопште, који су отишли у пензију плаћају као и запослени, због недостатка стручне снаге.³⁵⁷

Несумњиво је да је постојећа оскудица у висококвалификованим кадровима приморавала и да се један крут систем, какав су представљале земље државног социјализма, мења и прилагођава новонасталим проблемима са циљем да преживи.

Иако је постојала политика у врху руководства како би се превазишао проблем недостатка кадрова постојали су и огромни отпори оних запослених које су нови, образовани кадрови угрожавали. У излагању Живка Живкова десетине хиљаде младих завршавали су средње образовање, а стотине техникуме и више економске институте у Софији, Варни и Свиштову. Прва два су имала одсеке за специјалисте за трговину и робу

³⁵³ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, стр. 134-135.

³⁵⁴ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, стр. 136

³⁵⁵ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, стр. 138

³⁵⁶ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, стр. 393

³⁵⁷ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 413, стр. 442-443

широке потрошње. Он је сматрао да је услед оваквих показатеља образовања кадрова и на другој страни младих, проблем кадровској политици коју воде трговачка предузећа. Један од доказа да је након реорганизације трговачких предузећа почетком 1959. године је да је отпуштено 20 службеника са вишим образовањем, али да су након интервенције Партије враћени на места.³⁵⁸

Лчезар Аврамов³⁵⁹ је рођен 1922 у Софији, постао је члан РМС 1936, да би 1938. отишао код оца у СССР. Тамо је завршио средње образовање и Институт за енергетику. Добровољно је приступио 1941. Црвеној армији. Приликом илегалног повратка у Бугарску септембра 1941. заробљен је, али због година је осуђен на доживотну робију. Постао је члан партије 1945. и секретар ЦК РМС. Током 1950. је постао први секретар ЦК ДКМС. Водио је одсек „Пропаганда и агитација“ ЦК КПБ (1959-1960). Међутим, први положај у привреди добио је 1960-1962. као заменик министра спољне трговине за време мандата Антона Југова што је говорило о борби Живкова и Југова око младих и перспективних кадрова. Живков је узвратио постављајући га у том периоду за кандидат члана политбироа 1960. године. По смени Југова, Аврамов је повучен у партијску структуру, као секретар ЦК КПБ (1962-1966). Потом је напредовао до кандидат члана политбироа ЦК КПБ (1966-1971). Међутим, након 1971. смењен је са високих партијских функција и постављен је за генералног директора ДСО „Тешка машиноградња“ (1971-1974). Био је министар спољне трговине 1962, па министар без портфеља (1962-1966), министар спољне трговине (1968-1971), па заменик премијера (1966-1971)

Иван Будинов,³⁶⁰ 1918-1993, је рођен у Пернику. Завршио је агрономију на - Софијском универзитету. Члан РМС од 1933 и КПБ од 1943. од 1949. почео је да ради унутар министарства спољне трговине код ДТП „Булгарплодекспорт“ као трговачки представник у Паризу. Био је министар спољне трговине у два мандата у влади Тодора Живкова 17.11.1962-12.3.1966 и у другој влади Тодора Живкова од 12.3.1966-27.12.1968. након тога је био директор ДСО „Булгарплод“ 1968-1971, а потом је имао дипломатску каријеру ван земље што говори о његовом паду и тихом смењивању. Будинов је био у сукобу са Лчезаром Аврамовим и Живком Живковим око предузећа ТЕКСИМ које је дуго било под његовом надлежношћу и користило заштиту поменуте двојце зарад што веће зараде. Буднов је један од примера како се Тодор Живков обрачунао са већином

³⁵⁸ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, а.е. 434. стр. 32

³⁵⁹ Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 22-23

³⁶⁰ Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 68

дотадашње номенклатуре, без обзира на којој страни су се налази. Са разликом да је Будинов отишао у дипломатију, а Аврамов у предузеће.

Живко Живков³⁶¹ је рођен 1915. у Урбабинцима код Видина. Члан је РМС од 1931. Звршио је право на софијском универзитету 1937. Брзо је постао члан је КПБ већ 1934. године. Такође је као Аврамов био у омладинским структурама РМС-а, гдес у се упознали и потом гајили пријатељство. Био је кандидат члан ЦК КПБ 1948-1954, а пуноправни члан 1954-1990. Од 1949. био је заменик руководица одсека за агитацију и пропаганду ЦК КПБ. Убрзо је у турбулентним годинама постао помоћник министра спољних послова 1950-1951 и 1957-1958. Тодор Живков га је поставио за члана политбироа ЦК КПБ 1962-1976. Био је и Министар спољне трговине 1952-1954 и 1954-1957. Међутим, његова каријера почиње у завршници сукоба Југова и Тодора Живкова када је био заменик премијера 1959-1962. године и био кључан играч у тој борби. На кратко је био и председник државно-планске комисије 27.9.1962-20.11.1962, док ће први заменик премијера постати 27.11.1962-9.7.1971. године у периоду када ће се у Бугарској спроводити привредне реформе у складу са препорукама из СССР-а, и позитивним искуствима из других земаља лагера.

Можемо приметити да су једни од кључних чланова бугарске привредне елите потекли из омладинских структура. Временом су заузимали одговорне положаје у привреди, док је главни протагониста, уз благослове Тодора Жикова, управо био Живко Живков. Ова веза била је кључна у форсирању ДСО експеримента, а нарочито његовог капиталног примерка ТЕКСИМ-а. Везујући се за успон највећег ДСО у Бугарској, Аврамов и Ж. Живков су поделили и његову судбину и смењени су са руководећих положаја почев од 1971. године.

Евгени Матеев³⁶² је рођен у Трговишту 1920. године. Завршио је право на софијском универзитету 1943. Постао је 1939. члан РМС, а КПБ 1944. По доласку комуниста на власт радио је као партијски радник и новинар. Докторирао је 1948, а професор је постао 1950. године на предмету „Планирање народне привреде“ при Вишем економском институту-Софијски универзитет. Био је дописни члан Бугарске академије наука постао је 1951, а академик 1967. године. Био је на више виоких положаја у привреди. Као потпредседник Државне планске комисије 1951-1952. Председник Централне статистичке управе 1953-1959. био је члан ЦК КПБ 1962-1966, заменик

³⁶¹ Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 182-183

³⁶² Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 285.

председника Државног комитета за планирање 19620-1962. Председник президијума Више атестационе комисије при влади 1964-1972. Подпредседник и председник Економске комисије у ОУН за Европу 1968-1971. Члан Државног савета 1974-1981. Руководио је катедром „Управљање и планирање народне привреде“ при Вишем економском институту од 1973. Секретар Одељења за филозофију, економију и правне науке при БАН. Постао је 1976. члан Академије науке СССР. Био је народни посланик у скупштини 1962–1981.

Његово главно дело настало током процеса реформи је „Перспективное планирование и экономическая кибернетика“ 1966. Био је председник Државне планске комисије 28.2.1952-26.12.1952 и Министар без портфеља 27.11.1962-12.3.1966,

Пеко Таков³⁶³ је рођен у Мездри. Члан Комсомола је био од 1925, а Комсомола 1958. завширио је трговачку гимназију у Свиштову. Од 1931. био је секретар РК КПБ Црвени Брег. Ухапшен због политичке активности, а затим ослобођен 1941. године и враћен на пређашњи положај 1941-1944. Био је главни секретар Општог земљорадничког синдиката 1945-1948. Био је председник Централног савеза задруга 1949-1962. и истовремено је био заменик министра унутрашње и спољне трогивне 1959-1960. Кандидат члан ЦК КПБ 1945-1954, а пуноправни члан је постао 1954-1990. Кандидат члан политбироа 1966-1979, а пуноправан члан 1979-1982. Био је заменик председника Државног савета 1971-1986. Био је и народни посланик у народној скупштини 1950-1990. Био је министар унутрашње трговине 1962-1971

Станко Тодоров³⁶⁴ је рођен 1920. у селу Кленовик, данашњи Колош у радомирском округу. Члан РМС је постао 1936, а КПБ 1943. Током Другог светског рата био је члан војног штаба у Софији. Након доласка комуниста на власт радио је у ОК РМС у Софији. 1944-1947. Секретар ЦК СНМ 1947-1949, Секретар ОК КПБ Софије 1950. Секретар ОК КПБ Бургас 1950-1952. Руководилац одеска „Пољопривреда“ при ЦК КПБ 1952. Члан ЦК КПБ 1954-1990. Кандидат члан политбироа ЦК КПБ 1959-1961, Члан политбироа 1961-1988. Стални представник Бугарске при СЕВ 1960-1965. Поново секретар ЦК КПБ 1966-1971. Народни посланик у Народној скупштини 1954-1990. Био је министар пољопривреде 1952-1957. заменик премијера и председник Државне планске комисије 1959-1962. Заменик премијера 1962-1966. Премијер 1971-1981. Постао је министар пољопривреде 1952. када је имао само 31 годину и био је седми по реду од

³⁶³ Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 452

³⁶⁴ Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990, 467-478.

завршетка рата³⁶⁵ што је говорило колико је тај сектор привреде имао тешкоћа и да је Червенков сматрао да треба успоставити јачу партијску контролу над министарством за пољопривреду које је пре Тодорова водио Никола Стоилов, агроном по образовању.³⁶⁶ По самом сведочењу Тодорова он није имао никаквог предзнања из области пољопривреде па се сам образовао учећи из књига након посла у министарству.³⁶⁷ Важан је податак да је Станков заменик био вођа странке БЗНС Георги Трајков чиме можемо делимично да стекнемо увид да ни за 8 година и огромних проблема нико осим кадрова КПБ није могао да буде министар, а БЗНС је био присутан због угледа међу аграрним становништвом и да се систем у потпуности не распадне. Био је највернији сарадник Тодора Жикова, његов повереник према СССР-у након смене Југова. Био је противтежа Абрамову и Ж. Живкову.

Георги Филипов Гриша³⁶⁸ рођен је 1919 у граду Кадиевка, Украјина. По доласку у Бугарску 1936. постаје члан РМС. У Ловечу је завршио гимназију. Студирао је на физичко-математичком факултету у Софији 1938-1940. Хапшен је током Другог светског рата, а након доласка комуниста на власт изабран је за председника ОК ОФ и члана бироа ОК КПБ Ловеч и сарадника ОК КПБ Плевне. Био је начелник одељења „Инспектори управљања национализованим индустријским предузећима“ при министарству индустрије 1948. Завршио је економију индустрије и трговине у Москви 1951. Кандидат је економских наука 1954. Радио је као начелник одељења „Више економско образовање“ у Комитету за науку, уметност и културу. Руководио је катедром „Макрсизам-лењинизам“ у Вишем машинско-електротехничком институту (ВМЕИ) и предавао је политичку економију. Био је заменик председника Државне планске комисије 1957. Руководилац одсека „Планско-финансијско-трговачки“ ЦК КПБ 1958-1964. Био је председник Комисије за нови систем планирања и руковођењем народном привредом при влади 1964-1968. Био је кандидат члан ЦК КПБ 1962-1966, члан ЦК КПБ 1966-1989. Секретар ЦК КПБ 1971-1981 и 1986-1989. Био је и члан политбироа ЦК КПБ 1974-1989. Члан Државног савета НРБ 1971-1981 и 1986-1989. Народни поосланик у Народној скупштини 1966-1989. Био је први заменик председника Државног комитета за планирање са рангом министра 1968-1971. Премијер 1981-1986

³⁶⁵ Станко Тодоров, *До върховете на властта: Политически мемоари*, София: Христо Ботев, 1995, 89-90

³⁶⁶ Станко Тодоров, *До върховете на властта: Политически мемоари*, София: Христо Ботев, 1995, 89

³⁶⁷ Станко Тодоров, *До върховете на властта: Политически мемоари*, София: Христо Ботев, 1995, 90

³⁶⁸ Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999*, Софија 1990, 482-483

3. 13. (не) јединство привредне елите

Већ смо раније напоменули да је привредна елита издвојена из номенкатуре комунистичке партије. Наведено не значи да су били јединствени по свом ставу како развијати привреду. У тој подели у Југославији их можемо поделити на неколико група. Оне који су заиста желели да реформишу систем, јер су сматрали да би даљи развој на основама постојећег привредног модела довео земљу у дужничку кризу. Показатељи да се дефицит платног биланса само повећавао, као и задужења према иностранству, док је ефикасност извршења инвестиција (гранични капитални коефицијент је био висок) у нове објекте непрестано опадала уз слаб пораст продуктивности рада. Други су сматрали да систем мора да се мења тако што би се децентрализовало планирање и постало полицентрично. То су највећим делом захтевала републичка руководства, јер би тада они имали контролу над усмеравањем средстава, а не савезна влада. Мада је законом омогућено да народни одбори могу да оснивају предузећа, а тиме и да потражују средства. Трећи су сматрали да је систем централног планирања добро скројен, али да су у недисциплини и његовом недовољно ревносном спровођењу лежали узроци посустајања система. Они су заговарали висок ниво инвестиција како би променили структуру југословенске привреде. Циљ је био брза индустријализација, а пре свега примарне индустрије која би производила довољно импута за секундарну индустрију. Један од главних заступника ове идеје био је Никола Чобелић и своја виђења је временом синтетисао у књизи.³⁶⁹ Овакав став су заступале мање развијене републике као што су Црна Гора, Босна и Херцеговина и Македонија и у одређеној мери Србија, али су у Србији постојале јаке струје које су сматрале да је систем превазиђен и да се мора коренито променити. Тешко се може рећи да је постојала једна јасна подела и да су чланови привредне елите били од почетка до краја овог периода сврстани за било коју страну. Периоди неслагања и прављења компромиса били су честа појава.

Са друге стране што се ишло хијерархијски ниже интереси су били више локално оријентисани-на општину, комуноу, предузеће. На том нивоу главни циљ је био обезбедити што већу суму новца за даља улагања, политику масовног запошљавања и што веће повластице за постојећи модел развоја. Другим речима, локални руководиоци нису могли бити превише одушевљени реформама које су значиле штедњу, отпуштања,

³⁶⁹ Čobeljčić, N, Rosić, I, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*, Beograd: Savremena administracija, 1992

јер су умањивале њихов утицај у средини. Међутим, са друге стране руководиоцима предузећа је обећана већа самосталност у односу на локалне политичке моћнике, али се она никада није остварила. Случај оснивача и дугогодишњег директора ПИК „Таково“ је један од најбољих примера сукоба и борбе око утицаја у једном малом месту у социјалистичкој Југославији.³⁷⁰ Наведени мемоари су нарочито занимљиви, јер је Томовић био 26 година на челу пољопривредног комбината „Таково“ и однос са готово свим председницима општина је протекао уз одређене трзавице, ривалство, па и сукобе. Један од омиљених начина како су општинске власти могле да „дисциплинују“ превише самосталне директоре било је често слање инспекције у предузеће или позивање на „разговоре“ у општину.³⁷¹

У бугарском случају разуђеност унутар привредне елите је била далеко мања, а потребу за реформама је одобравао ограничавао СССР иако је постојала унутрашња потреба у Бугарској. Због осетљивости питања Тодор Живков је 1963. окупио групу најцењенијих економских стручњака. Прву је водио Евгени Матеев, до тада најутицајнији бугарски економиста. Он је узимајући у обзир околности унутар којих реформа може бити спроведена,³⁷² истрајавао на усавршавању планског механизма, знајући да док план има потпуну доминацију као инструмент регулисања привредног система, ни о каквом социјалистичком тржишту не може бити речи. Друга група чије мишљење је временом преовладало била је вођена Гришом Филиповим. Она је за инспирацију узела реформе у Југославији³⁷³, али је била свесна ограничење која је по речима Георгија Петрова зацртао СССР. О реформама се расправљало читавог дана, а резултати увече предавани шефу кабинета Тодора Живкова, Милку Балеву, који би их редиговао током ноћи и вратио економском активу ујутро. Било је више него јасно да план мора остати доминантан, само би се смањио број утврђених циљева, али и даље би се кључне одлуке доносиле одозго. Како би повећали недостатак хоризонталне интеграције привреде примењен је немачки рецепт из НРД о гранској интегарцији у привреди, чим би једно предузеће обухватило све елементе од производње сировине, њеног допремања, прераде, а потом пласмана унутар једне привредне гране. Тако су настала ДСО (државни стопански обединения–државно-привредне групе/трустови).

³⁷⁰ Томовић, Јован, *Белешке са поуком и истином уместо штита*, Горњи Милановац: Графопринт, 2010, 87-403

³⁷¹ Томовић, Јован, *Белешке са поуком и истином уместо штита*, Горњи Милановац: Графопринт, 2010, 249, 284.

³⁷² Интервју са Иваном Илијевим

³⁷³ Интервју са Георгијем Петровим

Међутим, то је стварало један део предузећа која су имала повлашћени положај унутар бугарског привредног система. Такође, ДСО нису могла бити предузећа из примарне индустрије, већ само из секундарне и терцијарне. Изолован између две групе био је Георги Петров, јер се залагао за веће учешће тржишних инструмената и слободније образовање цена која су до краја постојања биле нерешива енигма за све планере и њихове реформаторе. По речима самог Петрова такав радикалан план је дозвољен да постоји, јер га нико, осим њега самог није заступао те није ни имао изгледа не само да буде спроведен, већ и да га било ко други подржи.³⁷⁴ Једини изазов да Петров буде предмет проблема је представљала његова књига у којој је он дао своје виђење куда систем треба да се развија. На том примеру се најбоље и види однос власти према било чему што може нарушити јединство мишљења, али и сумњичавост Совјета. Рукопис књиге је „прегледао“ пријатељ и колега Борис Првулов. Он је избацио све што је било превише радикално уз сагласност Петрова како би се одобрило штампање књиге, али ту није био крај. Предговор за књигу је писао Првулов у коме стоји „правилна слика“ како привредни систем треба да изгледа у социјалистичкој земљи попут Бугарске и куда треба да се развија са мишљу која лебди у ваздуху да читалац након тог предговора и не мора даље да чита књигу.³⁷⁵

Овај занимљив случај објашњава како сложеност околности под којима је бугарско руководство спроводило реформе, велики утицај СССР и тиме аутоцензура код водећих бугарских економиста, али и прагматичност бугарског руководства и економиста. Наиме, систем је био у кризи, дат је одређени оквир за те реформе, искоришћено је искуство чланица лагера и покушано је да се пронађе одговарајућа формула која би се применила на бугарску привреду. Све то је гарантовало да ће проемне бити врло ограничене и пре полу мере кратког карактера него темељно и трајније решење.

Питање цена, квалитета произведене робе и услуга, мотивације, иницијативе, централизма и утицаја политичких фактора на привреду остаће доминантна црта и постреформског периода. Важно је приметити улогу Тодора Живкова који је подржавао постојање различитих група како би једну подржао, а другу окривио у случају тешкоћа око реформе, али и приска од стране СССР-а. Такође, важно је подцртати да Живков није био пуки извршилац одлука СССР-а, јер је бугарско руководство одлучило да

³⁷⁴ Интервју са Георги Петровим

³⁷⁵ Интервју са Георги Петровим.

дозволи неколико аномалија, а привредна елита их је здушно операционализовала. Реч је управо о ДСО експериментима, који су представљени совјетској високој делегацији³⁷⁶ као успешан експеримент, али далеко мањег обухвата у привредном систему. ТЕКСИМ који је у том тренутку убрзано растао није ни споменут на састанку.

Карактеристично је да је совјетска делегација била сачињена од привредних руководилаца, али вођена Сусловим, главни партијским идеологом. Ова чињеница је од великог значаја, јер одражава на ком нивоу су мере предузимане. С обзиром да је била реч о привредним реформама и да је Тодор Живков вршио и примијерску дужност логична би била посета совјетске делегације на челу са Алексејем Косигином, тадашњим премијером СССР-а и човеком који је лансирао реформу 1965. у СССР-у и тиме покренуо целокупан привредни покушај да централно планске привреде изађу из дужничке и структурне кризе.

Бугарске привредне реформе су совјетској делегацији представљене у најбољем светлу, без икаквих мана и са тенденцијом примене експерименталних мера у виду ДСО-а на друге гране привреде, које су практично већ биле у току.³⁷⁷

Непосредно након делегације СССР-а, Бугарску је посетила висока делегација на челу са Јосипом Брозом.³⁷⁸ Посета се одиграла 23. и 24. септембра 1965. године. Том приликом је Мијалко Тодоровић у документима представљен као главна особа у Југославији за привредна питања, што показује да Тодоровић упркос промени функције у федерацији није био склоњен са положаја дефинисања привредног развоја у Југославији.

О тешкоћама привредних реформи Мијалко Тодоровић се обуршио на ниже кадрове који су требали да спроводе одлуке донете у врху руководства партије. На самом почетку саветовања Плави је оптужио инжењере и навео је да узрок лежи у укорјењеном мишљењу да су за повећање продуктивности довољне машине и нове зграде или да привредни инструменти нису постављени како треба. По њему инжењери и техничари су ти који треба да пронађу оптимална економска, техничка и организациона решења. Тодоровић је позвао да треба да постоји дух прогреса код инжењера и техничара и

³⁷⁶ ЦДА; Ф. 1Б, оп. 34, а.е.8

³⁷⁷ ЦДА; Ф. 1Б, оп. 34, а.е.8, 7-8

³⁷⁸ ЦДА; Ф. 1Б, оп. 34, а.е.13.

стално стремљење за бољим решењима која ће допринети повећању продуктивности рада. Један од проблема које је навео био је систем школовања јер је био застарео.³⁷⁹

Још један сликовит, али на далеко радикалнији начин који је за тешкоће оптуживао потчињене десио се у Босни и Херцеговини. Из документа који је прослеђен Јосипу Брозу се види да је Натронка била предузеће у којем су међу првима уведене мере СИВ-а. Током 1958. и 1959. је уведен систем расподеле по „комплексном учинку“, затим 1961-1963. уведено је формирање дохотка и његове расподеле на нивоу економских јединица. Током увођења оваквих мера долазило је до отпора и сукоба синдиката са партијским руководствомима. Борба се протегла чак до ЦК СК БиХ. Поједини радници су под тим притисцима били принуђени да напусте фабрику. Уочи Кардељевог обиласка Натронке у Маглају, Ђуро Пуцар је дошао у фабрику и изјавио:

„Да је њихов [ЦК СКЈ] курс погрешан, да маса радника није дорасла за самоуправљање, да би многи радници порушили и фабрички димњак и од цигле себи кућу изгардили и да је зато сасвим довољно да фабриком управљају само централни органи. Осим тога, приговори су били да је читав систем кога су створили у фабрици веома компликован и нерационалан.“

Стоји даље да су упутства изречена шокирала руководство Натронке, али да су они ипак наставили да развијају систем врха ЦК СКЈ што их је касније коштало посла, јер су под спољним притисцима били присиљени да напусте Натронку.³⁸⁰

Случај Натронке Маглај је доста упечатљив и јасно је шта се дешавало уколико се органи самоуправљања супротставе републичком политичком ауторитету и што је још важније да Ђуро Пуцар, а сигурно није био усамљен, није био кажњен због флагрантног кршења савезних одредби.

Овај документ има додатну, методолошку важност, јер је на документу име Ђура Пуцара прецртано и написано је „неки функционери“. Из овога можемо закључити да су иначе у информацијама, говорима, упутствима, постојала имена кадрова, институција, организација, али да се због поверљивости и спречавања ширења гласина сваки документ „чистио“.

Овакво стање је било врло слично је Бугарској. Једно од могућих објашњења може бити да у идеологији марксизма лежи одговор. Сама грађа садржи врло критичке

³⁷⁹ АЈ, Ф. КПР 837, к. 16, 5-6 Информација о кретању продуктивности рада 7. март 1959. Савет друштва инжењера и техничара је у Београду организовао је 2-4 марта саветовање на тему повећања продуктивности рада. Изнето је 36 реферата и кореферата.

³⁸⁰ АЈ, Ф. КПР, к. 5, 1 Интервенција партијског руководства у „Натронци“ Маглај.

осврте на стање у привреди и друштву, као и о самом карактеру привредних руководиоца, политичким интервенцијама у привреди, злоупотребама положаја привредних кадрова, па и њиховој недисциплини и незнању. Потребна је била непрестана контрола и слање изасланика министарства индустрије како би се ствари у привреди кретале по плану.³⁸¹ У случају да се предузећа не обилазе у њума влада општа запуштеност.³⁸² Постојали су и случајеви да су одређени директори у предузећима имали врло јаке политичке везе и били су у стању да се супротставе и надређеним министрима.³⁸³

Једино решење које су чланови политбироа КПБ имали за све преступе у привреди био била је максимална употреба партијског апарата који је имао задатак да исправља све преступе и пропусте у сфери привреде.³⁸⁴

Као и у Југославији и у Бугарској није било первелике воље да се саслушају предлози из нижих слојева номенклатуре. Постојали су и изузеци, али принцип „старешинства“, то јест, да су кадрови на вишим положајима односили победу у сукобима са нижим био је готово 100%. У својим мемоарима Георги Караманев, први секретар ГК КПБ града Пловдива сукобио се са старијим и утицајнијим кадром КПБа Костадином Гјауровим, првим секретаром ОК КПБ Пловдива. Упркос детаљним преступима Гјаурова (по казивању Караманева) које је усмено изнео Тодору Живкову, био је недуго потом смењен са положаја уз следеће брутално образложење Живкова:

„Види нешто, младићу, Када се за гушу ухвате двојца, онај слабији страда. Разумеш?“³⁸⁵

Овај механизам очувања хијерархије несумњиво је служио да се спрече млади и абициозни људи у партији да смене старије кадрове. Тодор Живков, је најбољи пример како се генерације старијих кадрова могу сменити у одређеном тренутку.

Сличан изазов ауторитету чланови партије су добили из неочекиваног извора-синдиката. Наиме, Марија Кирилова, председник синдиката стала је у одбрану синдиката једном приликом и подржала захтев синдиката да се повећају цене

³⁸¹ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, ае. 317, 7, саветовање ЦК КПБ са члановима владе од 28. јануара 1958.

³⁸² ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, ае. 317, 10, саветовање ЦК КПБ са члановима владе од 28. јануара 1958.

³⁸³ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, ае. 317, 119-120, саветовање ЦК КПБ са члановима владе од 28. јануара 1958.

³⁸⁴ ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, ае. 317, 145, саветовање ЦК КПБ са члановима владе од 28. јануара 1958.

³⁸⁵ Георги Караманев, *Животът ми в три еохи*, София 2006, 106-107

пољопривредних и прехранбених производа. Због чега је на себе навукла бес ПБ и чланова Владе. Живков је бесно питао на седници: *Чији интерес бране синдикати?!³⁸⁶*

Међутим, као црвена нит провлачи се „исправност“ новодонешених мера у привреди али и партијске линије, док су стара решења описана као дефектна. Приметна је непоколебљива вера да се на прошлим грешкама учи и да су нове мере савршенији и обухватније него пређашње, те ће и тиме резултати бити бољи. Вера у напредак је свеприсутна, као и убеђеност у неумитни развој на бази марксистичких закона што доказује огроман идеолошки утицај на доношење одлука, да само даљим развојем постојећег привредног система, кроз већ зацртану трајекторију, може се досегнути циљ-комунистичко друштво. Важност индивидуе готово не постоји, осим доприноса вође, иако се понашања и дела појединаца који крше систем жестоко осуђују, па и кажњавају. Насупрот томе, очита је наглашеност структурних процеса у којима се појединци посматрају искључиво као скупина-кадрови често кроз негативне примере у пракси. Ови појединачни примери наводе се као изузеци у свеукупном систему, али понекад и као општи тренд против кога се треба борити свим средствима, а најчешће политичким.

Постојало је веровање да један, па чак и више лоших кадрова, не могу осујетити покренуте процесе које је покренула комунистичка партија. Овакав начин размишљања уз пријатељске (нарочито из револуционарних-времена илегалне делатности и Другог светског рата) и родбинске везе чиниле су да систем са импулсом дестаљинизације добије једну нову димензију где је „незамерање“ главни вредносни путоказ у унутарпартијским односима. Последице по дисциплину унутар Партије биле су толико алармантне када се кренуло у радикалније реформе политичког система начето и питање дисциплине и дисциплиновања кадрова да се крајем 50-их, а пре свега 60-их појавиле идеје да се Партија врати старим вредностима, које су је одликовале током револуционарне борбе у илегалном и ратном периоду. У Југославији је овакав тренд кренуо као и у случају дестаљинизације, раније него ли у Бугарској и тиме изазвао реакцију дела партијске номенклатуре која се огорчено борила за што већу институционалну аутономију територијалних заједница, како би створила и јаче, шире законске оквире да онемогући евентуални покушај поновне централизације. Ова струја предвођена Едвардом Кардељем и Владимиром Бакарићем, али у свом мишљењу подржана од стране оних снага унутар СКЈ које су виделе у самоуправљању снажну

³⁸⁶ЦДА, Ф. 1Б, оп. 5, ае. 449, 10-11 Протокол са седнице ПБ ЦК КПБ са првим секретарима окружних комитета Партије, председницима окружних народних савета, министрима, председницима комитета итд од 24. Марта 1961

брану против централизма и бирократизма. Особе попут Кира Глигорова, Милентија Поповића, Мијалка Тодоровића, Бориса Крајгера, Николе Миљанића, Јакова Блажевића, Милоша Минића (потоња тројца од 1963) временом су увиделе нужност да се отклоне могућности непрестане и чисто бруталне политичке интервенције у привреди. Како је цео систем био изграђен на идеолошкој основи, самоуправљање као нови део идеологије давало је могућност да самосталност предузећа кроз органе самоуправљања-директора и раднички савет-се еманципује од политике. Циљ је био смањивање утицаја територијалних заједница на самосталност предузећа. Међутим, са напредовањем процеса децентрализације у Југославији, притисак на самосталност предузећа бивао је све већи. У Бугарској само изванредан број предузећа ће у једном кратком периоду од средине 60-их добити самосталност од централно-планског система.

У дискусијама СИВа након искуства из претходних година Тодоровић је забринуто истакао да се систем развијао брзо уз високу инфлацију. Реч је имао и Јаков Блажевић, председник Извршног већа Хрватске. У свом сажетку је пренео да и хрватска привреда има велике проблеме, јер не користи средства за модернизацију и што се одражава на стандард радника па се прелива у политику.

Кардељ је додао да се недовољно обезбеђују страна средства и да се међународне околности које се тичу трговине неповољно одражавају на југословенску привреду. У овоме је мислио на формирање ЕЕЗ.

Мијалко Тодоровић је навео да је 1958. примљена америчка помоћ у вредности од 120 милиона долара која је била неопходна за развој југословенске привреде. Наводи се проблем хроничног недостатка средстава за покривање трговинског дефицита. Потрошени су кредити, СССР-а, ММФ-а и на реду је остала резерва, а све у циљу одржавања високог темпа развоја. пре свега због увоза репроматеријала. По њему је решење изградња сировинске основе за привреду, како би се смањио увоз сировина и репроматеријала.

Из овог говора се може видети да је било несугласица око развоја привреде. Тодоровић је на седници СИВ-а заступао мишљење да се југословенски развој одвија уз високу инфлацију и брзо задуживање. Да су потрошени кредити, СССР-а, ММФ-а да је на реду била буџетска резерва, а све у циљу одржавања високог темпа развоја. пре свега због увоза репроматеријала. По њему је решење изградња сировинске основе за привреду, како би се смањио увоз сировина и репроматеријала.³⁸⁷ Иначе Тодоровићевио

³⁸⁷ АЈ, ф. 837, КПР, III- А-1-а, к. 3, 2-6, Дискусија на седници СИВа 25. фебруара 1959.

мишљење није било изоловано, већ део нечега што су заступали економисти мање развијених република, а имало је упоришта у струци. Југословенска привреда као што је раније наведено развијала се у периодима који су се разликовали једни од другог до потпуне крајности као последица спољнополитичких околности. Током 50-их југословенска привреда је за свој развој црпла огромна средства из иностранства, али је услед њеног поновног зближавања према СССР-у у истом периоду било све теже доћи до бесповратних средстава од, пре свега, САД који су покривали спољнотрговински дефицит у трговини. Као што је претходно наведено та средства су коришћена, у почетку, изградњу објеката капиталне изградње, базичну индустрију, ублажавање глади и амортизацију пада стандарда. Потом су страна средства, у другој половини 50-их, преоријентисана на прерађивачку привреду која је захваљујући подстицајима постала у потпуности зависна од овакве врсте помоћи.

Ниједан до наведених модела није омогућио да југословенска привреда редовно сервисира страна средства која је немилице гутала у свом експанзивном развоју након Другог светског рата. Како се може видети борба за средства одиграла се на највишим партијским и државним инстанцама. Она је била аргументована и за свако преусмеравање средстава било је потребно поткрепити своје захтеве одређеним елаборатом за који су коришћене информације са терена и из одређених институција повезаних у привреди или повезаних са њом. Из тога је проистицало да је било врло важно имати приступ осетљивим информацијама. Припадници привредне елите су поред положаја у партијским и државним структурама из којих су имале формални, али и неформални утицај на друге захваљујући доступним информацијама могле боље и темељније да заступају одређену врсту инвестиционе политике.

Са друге стране, постојао је непрестан и снажан притисак из сфере привреде за новим инвестицијама, јер су социјалистичке привреде биле навикле на велики прилив новца из центра. У Југославији процес децентрализације створио је друштвене инвестиционе фондове, али је федерација задржала највећи део средстава и тако контролисала кредитну политику. У Бугарској Државна комисија за план је и даље контролисала све привредне токове. Борба за средства прерасла је у борбу република и из привредног прерасла у политички сукоб унутар врха власти. Привредна елита је у том сукобу играла кључну улогу, јер су кадрови задужени за привреду у републикама тежили преко својих колега на савезном нивоу, од којих је свако потицао из одређене републике да подржи овај или онај инвестициони план, а притом блокира нечији други план.

Случајеви су многобројни, али један од њих је превођење вода дринског слива зарад изградње хидроцентрале у Црној Гори, која је требала да снабдева алуминијумски комбинат који би се такође ту изградио, јер за производњу алуминијума је потребна огромна количина електричне енергије, а Црна Гора није имала хидроцентралу. Годинама је овај пројекат био централна тема црногорских кадрова чији најважнији заступник је био Светозар Вукмановић Темпо и који је на све могуће начине користио свој утицај да прогура ову идеју.³⁸⁸ Ствари су отишле толико далеко да је Црна Гора условила изградњу хидроцентрале Бук-Бијела о које би и она имала корист, ако се одобри изградња хидроцентрале и алуминијумског комбината на њеној територији. Из разговора са Душаном Чкребићем, који је тада био председник привредне коморе Србије³⁸⁹ Пеко Дапчевић је користио свој углед и утицај како би добио средства од разних институција за поменуте пројекте.

3. 14. Децентрализација као препрека спровођењу привредних реформи

Овај феномен је јединствен за Југославију и није постојао у Бугарској, али је од огромне важности, јер је у великој мери утицао на планирање, спровођење и ефекат реформи. У Бугарској су такође постојали отпори у извршавању одлука и тиме су се саботирале реформе, али то је проузилазило у многоме због снажних неформалних веза којима су се чланови номенклатуре штитили. У Југославији уз клијентелизам постојала су системске одлуке којом је донета децентрализација Шестим конгресом и годину дана потом уставом из 1953. године. Све ове мере слабиле су моћ центра, а тиме и привредне елите, ограничавајући њене капацитете да спроведе зацртане циљеве. Ово не значи да аутор сматра да је децентрализација као идеја у Југославији била лоша, већ на начин како је спроведена и како је подржавана, ради очувања сцоијалног мира, али и као технологија власти Јосипа Броза да ослаби републичка руководства, онемогућавајући им без икаквих тешкоћа мобилизују све снаге унутар својих федералних јединица. Будући да обичан човек није имао никакву економску независност, јер приватне своје није било привредна елита није могла да рачуна ни на кога другог, осим на државни и партијски апарат који је делом и био извор проблема зашто привредне мере нису могле бити адекватно спроведене.

³⁸⁸ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: memoari, II*, Zagreb: Komunist, 1971, 247-249

³⁸⁹ Интервју аутора са Душаном Чкребићем 8. 10. 2011.

Стога, можемо условно рећи да главни проблем и препреку интеграције југословенског тржишта у јединствену целину није представљао сукоб на линији федерација-републике, већ су ту огромну улогу имали локални политички моћници. У градовима то је ишло до општинског нивоа.³⁹⁰ Што је показивало да се систем са савезног нивоа репликовао до најниже могуће целине, попут општине и комуне.

Један од начина да се створе нова предузећа и заобиђу одредбе о модернизацији за коју се залагала привредна елита био је да се узме опрема из старих која су се модернизовала новом опремом, а онда због нерентабилности начина производње са том старом опремом да се траже кредите како би се набавила нова опрема. Пример су из текстилне индустрије у ткачнице у Сежани, Бихаћу, Козју, али било их је и у областима трикотаже. Децентрализација у улагањима довела је до потпуног хаоса у изградњи нових капацитета, јер нема механизма попут банкрота и укидања субвенција који би спречио да се улази у посао изградње оних погона за којима којима је домаће тржиште презасићено, не постоје сировине у земљи, а извоз је скоро немогућ³⁹¹

Једна од највећих невоља код надоградње постојећих капацитета лежала је у малом броју стручњака који су били способни за израду пројеката. Недовољно стручни људи су радили пројекте. Они би на брзину и нестручно направили документацију како би добили кредит. Ово је рађено свесно и у случајевима и када су предузећа већ била закупљена реализацијом постојећих пројеката.³⁹² Међутим, несумњиво да су и ови слаби пројекти пролазили захваљујући политичким притисцима чиме су се поново кршила усановљена правила и систем остајао исти упркос непрестаном доношењу нових закона.

„У питању инвестиција највише до изражаја долази локализам и партикуларизам, што се каткада испољава отворено, а каткада покрива разним принципијелним разлозима.

Често се „на кантар“ мере инвестиције у другим срезовима, а што је још горе, и инвестиције између појединих република и на тој основи развијају локалистичке и шовинистичке тенденције... Такве појаве испољиле су се и код припрема петогодишњег плана.

У којој мери ово све долази до изражаја показује и појава, да се и програм седница Инвестиционе банке мери са гледишта колико је на њему предлога за одобравање

³⁹⁰ Rusinow, D, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, 146.

³⁹¹ Архив Југославије, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 27

³⁹² Архив Југославије, Ф. 837. КПП, К2, 1958 28

зајмова са територија појединих република. У таквим условима и апарат Банке у републичким централама налази се под јаким утицајем републичких органа. Из тих разлога Главна централа Инвестиционе банке често се не може ослонити на предлоге републичких централа и због тога се у знатној мери врши централизовано одобравање зајмова.“³⁹³

Органи радничког самоуправљања су се најчешће бавили употребом фондова и завршним рачуном како би сви папири били у реду и прикрила прекорачења инвестиција, а трошкови стављани на производњу. Последица је било потпуно занемаривање праћења у анализе кретањем трошкова промета, продуктивности рада, образовањем цена и положајем предузећа на тржишту, итд.

У намери да се скрене пажња на проблеме злоупотребе положаја и кршења закона „комунист“ је објавио 17. и 24. јануара 1958. да од 1.105 општина у Југославији само у 423 постоји служба тржишне инспекције, али да и у тим општинама она није развијена и није довољно ефикасна.³⁹⁴ Можемо само претпоставити да је и овде утицај имала политика да се инспекције које су прописане никада не заживе, па онда није ни било референтне институције да анализира стање у једној области и благовремено упозорава централу о стању на локалу.

Народни одбори су недовољно улагали у трговину, чак се дешавало да намењена средства унутрашњој трговини улажу и комуналне објекте. Ово ненаменско трошење средстава било је један од узрока катастрофалног извршења инвестиција које су биле предвиђене плановима.

„Пословање у трговини одвија се на принципу, да она само одређује цене производа према сопственој оцени и могућностима које пружа тржиште. Изузетак од тога представљају извесни производи чије су цене утврђене.“

Занимљиво је каква је структура прихода предузећа. Марже велетрговина њих 810 у 1957 су биле 6,9%, док су марже малих трговина њих 3.553 биле 9,2%. Од те зараде предузећа су издвајала за: трошкове пословања 37, 7%, за општедруштвене потребе 14,5%, за резервни фонд 2,7%, а за личне дохотке 45%.³⁹⁵

Још једна од децијација била је да је број кажњавања био мањи из године у годину, а узрок по речима инспектората реч је заправо била због,

³⁹³ Архив Југославије, Ф. 837. КПП, К2, 1958 29

³⁹⁴ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 30

³⁹⁵ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 31

„...често директне или индиректне интервенције од стране неких локалних руководилица, да се против одређених предузећа и њихових руководилица не предузимају мере... често се у такви моментима ради баш о предузећима чији су руководиоци у руководствама друштвених и политичких органа, па се инспектори и због те околности опортунистички односе у предузимању мера.“³⁹⁶

Локални органи који су спречавали писање казни у извештају су најчешће били: председник и подпредсеник среза и општине, а политички руководиоци: секретари среских и општинских комитета, чланови савета за привреду, итд.³⁹⁷ Поменути функционерска структура нам говорио ко је имао моћ на локалу да спречи спровођење савезних одлука. Међутим, обичан локални функционер није могао да тек тако флагрантно да крши савезне одлуке, већ је вероватно имао читаву мрежу познаника или довољно јаког патрона у највишим републичким или савезним структурама који би га штитио од концеквенци спречавања рада савезних органа. Са друге стране веровано је била и кардинална грешка припадника привредне елите што у појединим случајевима нису покушали да истрају и почну да ломе ову паукову мрежу, јер је у супротном за последицу остала мрежа неформалних утицаја на релацији патрон-клијент која је ишла од дна до врха и обратно.

Сам инспекторат сматра да су разлози протекционизма двојаки. 1. локални разлог, ако предузеће пропадне због казни, цела општина или комуна ће имати проблема због пада прихода, 2. робдински и пријатељски односи руководилица предузећа са руководиоцима политичким и државним.³⁹⁸

Даље се у извештају ређају случајеви где су високи локални функционери спречавали доношења казни. У Осјеку је био занимљив случај. Прекршај је начинио директор предузећа који је истовремено био и потпредседник општинске тржишне инспекције.³⁹⁹

На крају извештаја стајао је надасве занимљив закључак о негативним појавама који је почињао од премисе да је привредни систем несумњиво правилно постављен.

Узрок негативних појава по састављачима извештаја био је:

1. Неразумевању на локалу суштине система и одлукама које се доносе, као и недовољне припреме за њихово спровођење.

³⁹⁶ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 33

³⁹⁷ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 33

³⁹⁸ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 33

³⁹⁹ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 36

2. Недовољно јединство у спровођењу одлука, већ расцепканост интереса на локалу, апарат који би требао да спроводи те мере није имао довољно контроле и није био ефикасан, већ спор у реговању.⁴⁰⁰

Ову информацију коју је добио Тито писац је ефектно завршио у складу са постојећим размишљањима како се готово сви проблеми решавају. У духу марксизма и лењинизма. Наиме, управо због недостатка свести и кршења мера, партија је потребно да реагује.

„Наведене негативне појаве делом произилазе и из неразумевања улоге и значаја друштвеног утицаја и регулација привредних кретања и појава у привредном животу. Наиме, постаје раширено схватање по коме се тежиште у нашем развоју ставља на слободно дејство економских законитости, на слободно дејство закона робне производње (закон вредности прим. прев.) и тржишта са уверењем да је то у стању да реши основне проблеме развоја.

*...Међутим, већ сама чињеница, да се сада привредним организацијама остављају знатно већа средства на самостално располагање него раније истичу потребу појачаног друштвеног утицаја и појачаног политичког-васпитног рада, како основни циљеви наше економске политике не би били доведени у питање слободним односима у расподели дохотка који се спроводи системом.*⁴⁰¹

Поред сугерисања решења које Тито треба да заузме, али и остали, занимљиво је непризнавање индивидуалних интереса одређених људи, а нарочито оних на положају, као и наслеђених друштвених односа које су упркос радикалној промени друштва опстале у једном ауторитарном окружењу. Можда је и континуитет ауторитарних односа и учинио да ствари остану онакве какве јесу, али са другим играчима, другим моћницима.

Привредни систем је до те мере био уситњен и разједињен погрешним начином децентрализације да се свако предузеће оријентисало на своје уже територијалне оквире.

*„...мора се констатовати да је та мрежа још увек оријентисана на снабдевање уског, локалног подручја, а мало се иде на стварање организација које ће деловати на ширим подручјима /отварање мреже продавница од стране појединих трговинских предузећа у разним местима, ширење мреже индустријских продавница и слично.*⁴⁰²

⁴⁰⁰ АЈ, Ф. 837. КПП, К2, 1958, 38

⁴⁰¹ Архив Југославије, Ф. 837. КПП, к. 2, 1958, 39-40.

⁴⁰² АЈ, Ф.837, КПП, к. 3, 1960, Извештај државног секретаријата за послове робног пословања, 7.

Главну препреку у ширењу и развоју тржишта у било којој привредној грани представљали су неформални утицаји које су користили високи партијски функционери у спречи са члановима партије на локалу.

„Мада се квалитет рада тржишне инспекције побољшао, њена ефикасност је умањена недозвољеним мешањем од стране појединих народних одбора у рад органа тржишне инспекције, због заштите уско – локалних интереса.“⁴⁰³

Неспособност, намера или недовољна свест о потреби стварања снажних институција које би се одупрле неформалним утицајима и спроводиле системске законе донете на нивоу савезне владе, осудиле су Југославију на процват клинетелизма. Док се раније у феудализму локални моћник морао утврдити у замку, у овом периоду су за његову самосталност биле довољне добре клијентелистичке везе. Бити повезан било је од огромног значаја у решавању својих уских интереса на уштрб оних који нису могли да обезбеде довољно јаку „залеђину.“

Лична примања су такође доживела деформацију и у систему је било најважније не шта радиш, већ где радиш, па је било и битних одступања. Наводи да у Прибоју лекар опште праксе има већу плату од директора ФАП-а и то за 65.000 дин при том обојца имају завршен факултет.⁴⁰⁴

Тема је била отпор локалних власти-општина-које су се позивале на самоуправање и децентрализацију како би заштитиле свој положај и одбраниле се од покушаја централних власти да их доведу под контролу савезне владе и Партије. Такве околности онемогућавале су привреди и привредницима да остваре јединство југословенског привредног простора због локалних моћника који су користили сва преимућства самоуправљања како би скројили своје парче неба у одређеној општини или комуни. Такође, сви системски закони били су унапред осуђени на неуспех, јер како су погађали повластице одређених предузећа, њихови директори су збијали редове са локалном бирократијом и тако из изврдавали.⁴⁰⁵ Нејединство највишег државног врха било је још једно преимућство које је погодновало локалним властодршцима и они су нудили своју подршку онима који су били спремни да им стечено очувају. Услед њихове бројности, локални комунистички моћници били су значајан инструмент у политичким сукобима врха, а њихове повластице кочиле су било какву озбиљнију трансформацију

⁴⁰³ АЈ, Ф.837, КПР, к. 3, 1960, Извештај државног секретаријата за послове робног пословања, 10.

⁴⁰⁴ АЈ, Ф.837, КПР, к. 5, 1962, Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962, 8

⁴⁰⁵ *Ekonomska politika*, 30. мај, 1964, бр. 635, 818-820

система који је запао у кризу. За њих свет ван њиховог места-општине-није постојао, а њихова вера у југословенски самоуправни социјализам почивала је на преимућствима која су добили кроз процес децентрализације. Међутим, тај исти процес они нису били вољни да наставе на нижим инстанцама од себе, јер би тиме поткопали своју власт.

3. 15. Привредна елита и тешкоће и отпори према реформама

У таквом систему, реформатори су могли са очајем и фрустрацијом да посматрају како се сви њихови планови деформишу како се одлуке спуштају на ниже партијске и државне инстанце. Све је подсећало на дечју игру глувих телефона, где онај ко први прима информацију у потпуности је упознат са инструкцијом, док на нижим нивоима остаје да влада инерција стихије. Мијалко Тодоровић који је већ пет година био на челу водећег руководиоца у привреди само је немоћно могао да опише оно што се дешавало у југословенској привреди. Он је запаљивим и оштрим језиком описао стање су систему након Мале привредне реформе и позвао да се то стање хитно промени. Важно је што Тодоровић језгровито објашњава да фактори раста из златног доба више не постоје и да се стари начин развоја привреде не може више примњивати.

„... да се нису остварила многа очекивања у вези са привредним системом почев о поправке положаја неких грана па до банкарског система. Спонтана кретања под дејством аутоматизма нису дала очекиване резултате...

...Дајући одређену одговорност систему он не пребацује сву одговорност на њега. Он му даје одговорност пре свега зато, што је он по своје дејству првенствено оријентисан на стандард и потрошњу. У сиситему је све направљено тако да се слободно троши..... На тај начин дали смо нашем систему једну потрошачку оријентацију. Отуда дошло је до тога да се потрошња развија изнад наших могућности. То је очигледно, и потврђује се свим подацима. До сада смо из године у годину могли да убацујемо стотине милиона долара из иностранства да би покрили ту повећану потрошњу. Сада смо у ситуацији да то више не можемо. Преостаје нам, или да тражимо нове стотине милиона долара за овакву потрошњу, или да је ограничавамо и да је доведемо на меру, без обзира шта ми желели. Систем ове ствари не може да реши, јер се не поклапају средства и задаци, тако да се Федерација налази

у ситуацији да ове ствари решава кредитима, страним средствима које улива у нашу привреду и дефицитарним финансирањем.⁴⁰⁶

Целокупно излагање подкрепљено је подацима како би се остатак руководства приволео на престанак дотадашњег развоја и вратио размишљањима која су сачинила пивредну реформу 1961. године.

„Истичући констатације о претераном трошењу, друг Тодоровић напомиње да тиме не жели да каже да ми не треба да се задужујемо. Ми треба да тражимо инострана средства, само се поставља питање шта њима желимо да постигнемо; треба да их искористимо за бржи економски и друштвени развој. Ми то нисмо постигли.“⁴⁰⁷

У погледу развоја трговине и пласирања индустријских готових производа за Југославију СЕВ је био главно тржиште.

„Што се тиче извоза смара да не треба кочити извоз на Исток, него треба отклањати тешкоће које коче увоз. Кочење извоза на Исток има за последицу кочење производње јер оно што извозимо на Исток не можемо пласирати на Запад.“⁴⁰⁸

Последња препорука првог човека југословенске привреде је битна, јер иако реформа из 1961. није донела оно чему су се њени творци надали ово је јасан показатељ позиционирања југословенске привреде у међународној привреди. Тренд извоза сировина на Запад се наставио, док су индустријски производи извожени у земље СЕВ-а. Тржиште Источног Блока било је од кључног значаја за развој југословенске привреде, јер није имало тако високе стандарде квалитета као ЕЕЗ. Привредна елита је то добро разумела и није желела да спречава овакав развој, иако је такав развој трговине доводио до спољнотрговинског баланса због превеликог извоза за Исток, а превеликог увоза са Запада: Прекидање овог тренда би у крајњој линији угрозио сопствени индустријски развој, који је остао императив и дубоко усађен у комунистичку идеологију, а није био стран ни режимима са ових простора још у деветнаестом веку.

У циљу разумевања ефеката Мале привредне реформе, сазван је састанак СИБ-а у октобру 1961. године. На њему је неколико истакнутих привредних и политичких

⁴⁰⁶ АЈ, Ф.837, КПР, к. 5, 2-5, 1962, Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962,

⁴⁰⁷ АЈ, Ф.837, КПР, к. 5, 19, 1962, Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962

⁴⁰⁸ АЈ, Ф.837, КПР, к. 5, 7, 1962, Информација о дискусији и закључцима одбора за привреду СИВа у вези са привредном ситуацијом. 1. Март 1962

кадрова претресало стање у привреди. На самом почетку Никола Минчев,⁴⁰⁹ члан СИБ-а изнео је следеће забрињавајуће податке који су показивали да је систем наставио са инерцијом на микронивоу, навикао на протекционизам и субвенције уз слободу самосталног формирања личних доходака.

„...лични дохоци су ове године... повећани за око 67% и то све у условима кад сва ова предузећа имају тешкоћа у пласману. Ова предузећа (производња пољопривредних машина и камиона прим, аут.) истичу, да не могу проблеме решити без помоћи друштва. Међутим, не поставља се питање цене производње, висине акумулације, продуктивности рада. ...већ се инсистира на већој акумулацији и на решавању проблема путем савезних дотација и извозних премија.“⁴¹⁰

Јаков Блежевић је подцртао да је због привредне реформе систем почео да *„показује јасније и чистије односе него раније. ..он сматра да треба устрајати у примени система јер је његова примена показала и позитивна искуства и открила слабости које се раније нису довољно јасно виделе.“⁴¹¹*

Са њим је био сложан Едвард Кардељ

„Читав привредни механизам почео је да делује по економским законитостима и то је почело да изазива тешкоће, а то су тешкоће у позитивном правцу, и оне доприносе да се ствари боље сагледавају.“ Наводи како аутомобилска и индустрија трактора, пољопривредних и грађевинских машина производи скупо и не може да извезе робу. *Потребна је већа оријентација на серијску, масовну производњу, на снижавање производни трошкова, на извоз. Зато треба развијати само ону индустрију која може да рентабилно производи и да се у већој мери извози. Ако у томе процесу нека предузећа нестану или се преоријентацију у раду то није ништа негативно.“⁴¹²*

Глиготров се залагао за задржавање курса реформи и за још радикалнији приступ у правцу укидања повластица за низ привредних грана и одређених *предузећа.*⁴¹³

Тодоровић је са друге стране имао мекши став и док се противио одустајању курса од привредне реформе 1961. био је спреман да размотри одређене мере које би олакшале стање у привреди.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Никола Минчев је рођен 1915. године у Кавадарцима. Био је истакнути македонски политички и привредни кадар. Био је од 1962-1965. генерални директор Савезног завода за привредно планирање. Рајковић, Р, *Ко је ко у Југославији: југословенски савременци*, Београд: Нронометар, 1970, 672; Бошњак, М, *Савезни завод за развој и економску политику: 55 година планирања: 1946–2000*, Београд 2000, 75.

⁴¹⁰ АЈ, Ф. КПП, 837, 3ст Из дискусије о кретању привреде на седници СИБ од 3. 10. 1961,

⁴¹¹ АЈ, Ф. КПП, 837, 4ст Из дискусије о кретању привреде на седници СИБ од 3. 10. 1961,

⁴¹² АЈ, Ф. КПП, 837, 5-6ст Из дискусије о кретању привреде на седници СИБ од 3. 10. 1961.

⁴¹³ АЈ, Ф. КПП, 837, 7ст Из дискусије о кретању привреде на седници СИБ од 3. 10. 1961.

⁴¹⁴ АЈ, Ф. КПП, 837, 8 Из дискусије о кретању привреде на седници СИБ од 3. 10. 1961.

Даље је: „Говорећи о проблемима спољне трговине и платног биланса он је указао на тешкоће које настају за нашу земљу у вези са привредним интеграцијама ус вету. ... уколико све земље стварају јединствена шира тржишта утолико се нама повећавају проблеми, не само за пољопривреду него и за индустрију.“ Као примере навео је ЕЕЗ и СЕВ.⁴¹⁵

Међутим, упркос тешкоћама југословенска привреда је за мање од две деценије од потпуно порушене земље успела да буде конкурентија у прерађивачкој индустрији од већине земаља Источног Блока.

У Брозовом подсетнику из фебруар 1966. Стоји да донете мере о избору и реизбору директора нису уродиле плодом. Главни разлози су што су конкурси скрајани и критеријуми за директорско место утврђивани по мери особе која је већ виђена да буде директор одређеног предузећа.⁴¹⁶

Расправе о могућем новом директору углавном су се водиле на нивоу општинских форума и политичких актива. Одређене привредне коморе (примери су дати за Загреб и Добој) давале су потврде о квалификацијама и способностима директора или оцене о раду како би те особе испуниле услове конкурса. Радници предузећа никада нису били обавештени о вођеним разговорима, а камоли да су учествовали у одлукама која особа ће бити одабрана или реизабрана за директора.⁴¹⁷

Обзиром на сложеност прилика у биографијама чланова привредне елите индикативно је да су скоро сви имали завршене факултете. Ово није зачуђујуће узимајући у обзир да је само спровођење реформи током 60-их постављено на један виши научни ниво у који су били укључени готово сви најпозванији економисти у земљи. Праћење, ове, врло сложене проблематике захтевало је људе вишег академског звања од пуких „партизанских кадрова“ из најранијег периода.

На самом почекту покушано је у Југославији да се поменути „партизански кадрови“ образују и њихов ниво занања подигне како би могли да учествују у руковођењу привредом која се изграђивала на сложеним основама радничког самоуправљања које иако није давало право радницима, ипак је доносило један вид децентрализације и тиме усложњавало инструменте управљања који су до тада били пуки спроводиоци одлука центра.

⁴¹⁵ АЈ, Ф. КПР, 837, 9 Из дискусије о кретању привреде на седници СИБ од 3. 10. 1961.

⁴¹⁶ АЈ, Ф.837, КПР, III-а-1-а, к.5, 4. Информације о ЦК ССЈ о расподели дохотка, кршењу самоуправних права

⁴¹⁷ АЈ, Ф.837, КПР, III-а-1-а, к.5, стр 4. Информације о ЦК ССЈ о расподели дохотка, кршењу самоуправних права

3. 16. Југословенска привредна елита пред „Велику привредну реформу“ 1965. године

Као што се може видети, период од 1961-1965. представљао је борбу различитих коценпата и различитих струја. Мијалко Тодоровић је од 1957-1963. године упорно био на челу југословенске привреде и није успео у свом науму. Сматрамо да је један од разлога за неуспех довођења југословенског привредног система у равнотежу, способног да остварује високе стопе привредног раста била смена Мијалка Тодоровића Плавог са места првог човека југословенске привреде и постављање Бориса Крајгера на његово место. Тодоровић је и даље остао као један од највиших партијских функционера и његова подршка реформи 1965. године била је од великог значаја.

Међутим, његова смена има за последицу једну врло важну чињеницу. Тодоровић је био последњи у низу, од тројце, чланова привредне елите који су на привредну функцију број један дошли из федералних структура. Исти је био случај са Кидричем и Вукмановићем. Долазак Крајгера на дати положај означило је промену у приступу реформисања привреде, гледајући из кадровског угла. Можемо сматрати и да је овакав исход било и признање да савезни кадрови и савезна власт нису имали довољно утицаја да спроведу привредне реформе, јер им је недостајао ауторитет над федералним јединицама. Управо су Крајгер, Минић и Блажевић требали ово да реше.

Исмаил Бајра, високи функционер Савеза комуниста Србије са Косова и Метохије, на XXII седници ЦК СКС дао је своје виђење дугогодишњег искуства односа унутар привредног система од увођења самоуправљања до 1966. када је седница одржана.

„Данас су колективи и радни људи у њима још увек доста удаљени од одлучивања о вишку рада о инвестицијама, о интеграцији. А ова суштинска питања су узурпирана од етатизма почевши од централног радничког савета па до органа и организација федерације. Разуме се да сви немају исту моћ политичку и друштвену моћ од истанци од радничког савета до федерације, да сваки у том џапању узима зависно од политичке моћи на том путу а тај пут је далек, република, покрајина, општина, итд. Али је за

*човека све исто да ли ће његова права узурпирати његов раднички савет или федерација. Мислим суштински ту се много ништа не мења. Суштина остаје иста.*⁴¹⁸

Речи Исмаила Бајре говоре да идеја да радници управљају предузећем, преко радничког савета, а заједно са управом предузећа кроз органе самоуправљања доживела неуспех. Систем је био строго централизован, а особе на функцијама су од предузећа до федерације и даље одређивале смер којим ће се дотично предузеће кретати. Притом, стварајући сложену мрежу конатаката и расподељујући моћ између себе, а на основу положаја у партијској хијерархији и чиновничком апарату. Важно је приметити да су трвења на републичком и савезном нивоу представљала борбу за боље позиционирање одређених појединаца унутар једнопартијског система уз само декларативно подржавање идеје и вредности самоуправљања, док је обичан свет то могао само да прати 16 година од прокламовања самоуправљања.

Још један ниво опструкције постојао је у сфери реекспортних предузећа. С обзиром да су она имала повлашћени положај, али ограничене ресурсе између њих је беснео парви рат и ова сфера је деловала као етапа почетног стадијума дивљег капитализма, без готово икаквих регулација. Извозничка предузећа су конкурисала међусобно једна другом, како би продала робу, често и испод цене. Такође, од огромног значаја је да су заједнички сви слали нереалне цене и молбе за што повољније коефицијенте који су служили као државни подстрек лакшем извозу и на тај начин су себи обезбеђивали сигурну државну подршку. Занимљиво је да један део људи у управном одбору предузећа ни не зна о чему се ради и догађа у предузећу. Сурењивост између извозника је толика да намерно склапају уговоре на сопствену штету само како друго Југословенско предузеће не бу добило посао. Они су направили договор са одређеним произвођачима који се баве производњом да увезу делове тих производа који би иначе требали да се производе у Југославији као репроматеријал, јер су коефицијенти били врло повољни, а затим су их само склапали и продавали, не купујући исте делове на домаћем тржишту. Савезни фондови су на тај начин изгубили 1.5 милијарду динара кроз субвенционисање увоза „репроматеријала“

Биланси представништва реекспортних предузећа нису улазила у биланс матичних предузећа и нико није имао увид шта су они радили, осим што су представништва повремено слала извештаје који се нису могли проверити.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Архив Србије, Ф. Ђ-2, ЦК Савез комуниста Србије, XXII седница ЦК СКС, 178-179

⁴¹⁹ Архив Југославије, Ф. 837. КПР, К2, 1958, 22-24

Са великом привредном реформом случај је био готово исти као и са оном из 1961. године што се тиче очекивања која су ишла у правцу повратка у златно доба привредног раста 1956-1960. године. Међутим, доктор економских наука Никола Миљанић, члан ЦК СКХ је у дугом излагању истакао неколико ствари. По њему југословенска привереда још увек користила врло застарелу технологију у привреди и да се то мора променити. Врло је оштар био према стању саме индустрије која је, неоспорно, била кичма југословенског развоја..

„Нема развоја без индустријализације, али индустрија са садашњом продуктивношћу, немогућа је база. Већ сада има много притисака који су против овога па ће бити потребан врло јасан политички став да омогући ово спровођење, а то је сада на вама. Ту дилема нема: или остати на овоме или сагледати те ствари и у односу снага и свега тога наћи оно што је најприхватљивије и најрационалније у датом моменту.

Ја сам хтио предложити, али ме нису схватили, да се читава ова акција крсти другим именом, да јој се да назив који јој најбоље одговара, а то је програм стабилизације, и да се под том фирмом проводе све те акције, а не под фирмом девизне реформе. Јер то је један склоп мјера и на томе би требало инсистирати. То није реформа, па дијелим мишљење другова када кажу какво то реформа може бити, ако се не дира и све остало.“⁴²⁰

Овакав критички говор могао се схватити и као упозорење да многи кадрови који су требали да спроведу привредну реформу 1965. нису добро разумели њену суштину, а можда ни шта је циљ – равномеран привредни развој.

Треће поглавље ове дисертације сигурно је уз четврто и најважније јер говори управо о људима, односно, кадровима које смо назвали привредном елитом и који су били у епицентру збивања током врло динамичког периода у Југославији и Бугарској. Међутим, испреплетаност интереса, али идеја тек ће бити подробније приказана у наредном, последњем поглављу. У њему ће више простора добити бугарски дискурс, који је у одређеној мери што запостављен у овом поглављу, што због бугарских одлика привредног развоја, што због доступне архивске грађе. О самим донетима привредне елите биће речено у закључку кроз одговор на хипотезе којима се аутор руководио током истраживања.

⁴²⁰ HR-HDA, 497/1228, Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija; 40, 82-86 стенографски записник са састанка о мјерама које ће се подузети у вези са стабилизацијом привреде, одржаног 18.5.1965. Савка Дапчевић је председавала комисијом за привредно-друштвене односе.

4. РЕЕКСПОРТНА ПРЕДУЗЕЋА У ПРИВРЕДНИМ РЕФОРМАМА 1958-1965 – ДВЕ СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА „ТЕКСИМ“ И „ГЕНЕКС“

У наслову поменути предузећа ТЕКСИМ и ГЕНЕКС свакако не представљају преузећа која нас у првих мах асоцирају на дати период. Велики металуршки комплекси, пољопривредни комбинати или неки други „дивови“ привреде из сфере индустрије чине се погоднијим, него ли трговинска предузећа. Па ипак, циљ тезе је да уз анализу привредног система испитамо и врх привредних руководилаца, а нарочито директоре који су били блиско повезани са члановима номенклатуре и који су имали велике користи од уведених промена или су били у стању да се њима прилагоде боље него други. Аутор не пориче да би анализа других великих предузећа била плодноснија, свеобухватнија у односу на привредне промене уколико би се анализи подвргла предузећа попут: Железаре Смедерево, Сисак, ИНА, Рафинерије Панчево, Кремиковаца, итд. Међутим, због доступности извора, односно недоступности, као и захтевима компаративног приступа, али средствима потребним да би се та истраживања спровела, одабрали смо два реекспортна предузећа која су умала огроман утицај у скоро свим сегментима привреде и која била блиска владајућој номенклатури, без којих не би била што и јесу.

Због специфичности војне индустрије и саме војске, пре свега због њихове затоврености, нисмо били у могућности да анализирамо кадрове који су обављали привредне послове у војној индустрији. У обе земље због Хладног рата, војска је имала посебан положај и посебна правила, ригорознија, него ли у цивилном сектору. Услед посебности и обима посла, сматрамо да би изучавање војне компоненте привреде земаља државног социјализма требало да буде посебан рад, а вероватније и више радова.

Сматрамо да су изабрана предузећа имала највеће користи током обрађиваног периода, јер се систем кретао у правцу већег увођења тржишних механизма и све веће оријентације привреде ка извозу из већ наведених разлога у првом поглављу. Такође, доступна грађа нам је омогућила да детаљно анализирамо сродна предузећа и њихове везе између руководства преузећа и чланова номенклатуре од самог почетка. Такође, њихов утицај је растао током реформског периода с краја 50-их и током 60-их, чиме је само јачала повезаност директора реекспортног предузећа и чланова номенклатуре који су их подржавали. Успех предузећа означавао је правилност одлуке и политике коју су промовисали одређени чланови привредне елите, а са утицајем који се увећавао они су

помагали дотична предузећа. Цео процес није био једнолинијски и без отпора. Под отпором пре свега подразумевамо на оне чланове номенклатуре који су сматрали да трпе штету због дотичне привредне политике и конкретно од реекспортних предузећа која су користила добијене повластице и сутројство система које је у подређени положај постављало произвођаче, наспрам реекспортера.

Од велике важности је анализирати положај директора у оба система. Ова област је врло слабо или никако истражена како у бугарској, тако у и у српској историографији. Ни историографије бивших југословенских република не стоје боље, изузев Словеније, а прецизније Јожа Принчича који се једини бавио улогом директора унутар југословенске привреде.⁴²¹ Циљ дисертације није само да анализира опште место и положај директора у привредном систему, већ и његову улогу на појединачним, али конкретним примерима. Циљ је да се утврди карактер односа између директора као припадника привредне елита са другим деловима номенклатуре, а нарочито онима који су такође припадали вишим ешалонима привредне елите у тој номенклатури.

Наиме, на самом почетку успостављања централно-планског система положај директора у југословенском и бугарском случају је био истоветан. Они су били делови великог бирократског апарата који је покушавао да управља целокупном привредом као јединственим предузећем.⁴²² Њихов задатак је био да спроводе одлуке донесене на вишој инстанци и пошаљу повратну информацију о учинку. О слободној иницијативи, аутономији није могло бити говора, па и стручне квалификације нису биле на цени, већ приврженост партијској линији. Брзо је уочено да такав приступ није одговарајућ, али мало или нимало није учињено да се он промени. Заправо, промене су се дешавале врло споро.

Политичке интервенције у раду предузећа и функционисање система имале су некада кључну улогу. Сваки директор, иако члан Партије, морао је имати „додатну“ политичку подршку од стране неког од високих партијских руководилица или водећих месних руководилица. Без ове подршке директор не би био у стању да чврсто контролише предузеће, често без икакве сагласности радничког савета, чиме се руководећи орган самоуправљања сводио само на директора и његов тим који је он бирао.

⁴²¹ Jože Prinčič, *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2008.

⁴²² Joseph Bombelles, 15, 68.

Југославија је увела самоуправљање 1952. године кроз Шести конгрес СКЈ, а потом је то усвојено у новом уставу из 1953. У таквом односу снага директор је заједно са делом одабраних радника који су чинили раднички савет чинио огране самоуправљања. Директор је бирао своје најуже сараднике у одбор који је био нека врста извршне власти, која је решавала текуће проблеме, али је питања стратегије предузећа и све крупније одлуке у које спада и одређивање висине и намене великих средстава морао да донесе у оквиру органа самоуправљања. На први поглед ово је ограничавало положај директора, јер више није самостално доносио одлуке. Међутим, он ни раније није доносио самостално одлуке, јер је био притиснут одредбама са виших инстанци. У новонасталој ситуацији он је могао да се ослони на оне снаге које су га поставиле на дато место и тако изврши притисак на остали део органа радничког самоуправљања. У датом периоду у свим кључним предузећима руководеће положаје заузимали су истакнутији чланови компартије. Савез директора са савезним, републичким, локалним члановима Партије омогућавао је његову супремацију у руковођењу датим предузћем. Са друге стране директор је за подрчку био обавезан да чини услуге својим патронима, творећи патрон-клијент однос иако су сви потицали из исте партије.

4. 1. Значај експеримента „Тексим“

Прво предузеће у Бугарској које је било државно, али изузето из механизма планске економије (изузев новчаног доприноса које је плаћало држави), и деловало по начелу да је крајњи циљ предузећа само зарада, био је „Булет“ Косте Јанкова основан још крајем 1957. године. Предузеће је основано уз подршку тадашњег министра спољне трговине Живка Живкова.⁴²³ ДСП⁴²⁴ „Тексим“ је након оснивања крајем 1960. прерасло у прави привредни концерн⁴²⁵ који је постојао у централизованој и планираној економији и заједно је с предузећима „Булет“ и „Родопа“ успео да покаже да је такав начин пословања врло успешан што је допринело да се током средине 1965, а нарочито

⁴²³ Живко Митов Живков (1915–2000) се родио у селу Урбабинци код Видина. Био је члан РМС-а од 1931, а БКП од 1935. Завршио је право у Софији 1937. Био је члан ЦР БОНСС (Бугарски обшт народен студентски сјюз) од 1935–1937. Члан ЦК РМС (1940–1942). Осуђен на 7 и по година зазора (1942). Након 9. септембра 1944. био је секретар ЦК СНМ (сјюз на народната младеж) од 1947–1949, министар спољне трговине (1952–1957); први заменик председавајућег МС (1959–1962 и 1971–1976). Кандидат члан Политбироа (1948–1954) и члан (1954–1986) ЦК БКП; члан Политбироа ЦК БКП од (1962–1976). Т. Ташев, *Министрите на Бугарија 1879-1999: енциклопедичен справочник*, Софија 1999, 182–183.

⁴²⁴ Државно стопанско предприятие – Државно привредно предузеће.

⁴²⁵ Ж. Живков, *нав. дело*, 105.

током 1966. донесе неколико врло важних одлука Министарског савета (МС) за проширивање броја предузећа и завода којима су дате исте повластице као поменути предузећима. Поменути закони су изричито одређивали да и остала предузећа која се баве спољном трговином и производњом за извоз, користе исте начине рада као „Тексим“, „Булет“ и „Родопа“. Циљ је био повећавање ефикасности привреде, развој и примена нових технологија и повећан извоз ради добијање девиза за измиривање обавеза према страним сарадницима, јер се бугарска држава налазила у тешком финансијском положају. Овакав ток нове економске политике⁴²⁶ био је нешто више од реформи које су постојале у СССР-у и другим земљама „народне демократије“. Захваљујући одобрењу Москве вршени експерименти нису сматрани за секташење.⁴²⁷ Важно је напоменути да је од свог оснивања па до краја „Тексим“ био део нове економске политике, лансиране од стране руководства СССР-а, која је полако почињала да се рађа у Источном блоку након Стаљинове смрти.⁴²⁸ Тиме је био и део нове економске политике Бугарске и уживао подршку једног дела највиших државних функционера, међу којима и Тодора Живкова.

Као поражена страна у Другом светском рату Бугарска се нашла под снажном контролом Совјетског Савеза. Свака промена политике СССР-а, смена руководства или нов програм већ постојећег кадра, одражавао се на све сателитске државе.

Након Стаљинове смрти, у СССР-у, а онда и у сателитским земљама отпочео је такозвани процес „дестаљинизације“. Процес „одмрзавања“ био је праћен борбом за власт, с тим што је од решавања борбе у најмоћнијој земљи социјализма зависио и исход у сателитима. На економском плану постојала је одређена сагласност Политбироа КПСС да је требало смањити улагања у тешку и ратну индустрију и више се посветити развоју лаке индустрије и побољшању живота грађана.⁴²⁹ Хрушчов је такође подржавао овај курс али је у одређеном тренутку у борби за власт дао предност тешкој и ратној индустрији, зарад подршке војних кругова и тако се обрачунао с Маљенковим.⁴³⁰

⁴²⁶ Од 28. фебруара до 3. марта 1954. одржан је 6 конгрес БКП на којем је извршена либерализација режима и ревидиран други петогодишњи план (1953–1957) у складу с променама које су наступиле у СССР-у након Стаљинове смрти. Е. Калинова, И. Баева, *Бугарските преходи 1939–2005*, Софија 2006, 128–129; Нова економска политика, након Стаљинове смрти започета у СССР-у, називала се *нови курс*. Ове крилатица приписивана је Маљенкову. И. Марчева, *Тодор Живков пътят към властта: политика и икономика в България*, Софија 2000, 36, 66–67.

⁴²⁷ М. Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономия на България комунизъм 1963–1989 г.*, Софија 2008, 18.

⁴²⁸ И. Марчева, *нав. дело*, 66.

⁴²⁹ М. Гелер, А. Некрич, *Утопија на власти: историја Совјетског савеза*, Подгорица 2000, 480–482.

⁴³⁰ И. Марчева, *нав. дело*, 122

Највећи проблем за бугарску економију био је велики спољнотрговински дефицит. Њени преамбициозни петогодишњи планови захтевали су огромна улагања за која она није имала средства,⁴³¹ а СССР више није жело да одобри велике кредите⁴³² земљи која их није могла вратити.⁴³³ Бугарска је чак била приморана да маја 1960. да у залог 20.1t својих златних резерви СССР-у како би се погасила дуговања у иностранству.⁴³⁴ Додатни проблем Бугарске била је сиромашност у сировинама, те је готово све морала да увози, а заузврат морала је да плаћа девизама у којима је такође оскудевала. У таквим околностима само повећаним извозом могла су се добавити средства потребна за развитак економије.⁴³⁵ Поред тога квалитет бугарске робе био је врло низак, те извоз на капиталистичка тржишта није био могућ. Сам Лчезар Аврамов⁴³⁶ је изјавио да је СССР био једини вољан да купује такву робу иако је знао да је лоша, што је за бугарску економију био спас.⁴³⁷ У исто време Бугарска је желела да се што пре индустријализује како не би заостајала за другим социјалистичким, али и капиталистичким земљама. Намера је била прелазак с екстензивне на интензивну привреду, за шта је била потребна технолошка потпора, али и снажна индустријска основа. У те сврхе почело је обнављање постојећих и изградња и опремања нових научних института и лабораторија као и огромна улагања у индустријски развој. Како би унапредио привреду земаља чланица, у СЕВ-у је донесена одлука да се унутар ове економске организације напусти економска политика изоловане и самодовољне (аутархична) привреде и да се пређе на политку компаративне предности у производњи.⁴³⁸ Уз овај предлог ишао је и предлог о промени дотадашњег система цена

⁴³¹ Такође мемерка је била превелико улагање у индустријализацију, а не у пољопривреду што је тада била приведна политика у СССР-у. И. Марчева, *нав. дело*, 76.

⁴³² И. Марчева, *нав. дело*, 79.

⁴³³ Х. Христов, *Тайните фалити на комунизма*, Софија 2007, 52.

⁴³⁴ Ова одлука спроведена је у строгој тајности под окриљем одабраних људи из ДБ-а. Само је најужи круг руководиоца био упознат са њом. Х. Христов, *нав. дело*, 54; Бугарска се нашла у истом положају 1962. и 1964. године. Тада је прво Мађарској банци дато у залог 5.878кг злата, а потом 5.849кг Московској банци у Лондону. Оба пута је злато продато као 1960, како би се погасили узети зајмови. Исто, 57.

⁴³⁵ Л. Аврамов, *Петдесет оспорвани години*, Софија 1993, 206.

⁴³⁶ Аврамов, Лчезар (Стојанов) (1922–2003) рођен је у Софији. Био је члан РМС од 1936, а БКП од 1945. године. Политички емигрант у СССР-у од 1938–1941. године. Вратио се незаконито у Бугарску и добио смртну пресуду; Политички затвореник од 1941–1944. године. После 9. септембра 1944. је секретар ЦК на ДСНМ (Димитровски комунистически младежки сјюз), секретар ГК при БКП – Софија; руководиоца одељења ЦК БКП; заменик премијера у МС; посланик. Кандидат – члан (1954–1962) и члан (1962–1971; 1976–1989) ЦК, БКП. Т. Ташев, *Министрите на Бугарија 1879–1999: енциклопедичен справочник*, Софија 1999, 22–23.

⁴³⁷ Л. Аврамов, *нав. дело*, 207.

⁴³⁸ Све земље чланице су прихватиле ову одлуку изузев Румуније. Ф. Лонгворт, *Стварање Источне Европе*, Београд 2002, 68, 80.

у СЕВ-у, које би биле једнаке ценама на светском тржишту. Бугарска је подржала први, али не и други предлог, јер би тиме била доведена у лош економски положај, купујући скупу опрему, а продајући јефтину храну и сировине. Из тог разлога желела је што пре да превазиђе своју индустријску заосталост.⁴³⁹

Како би остварио препород бугарске привреде, али и обезбедио темељ своје власти, на чело привреде Т. Живков је довео младе људе,⁴⁴⁰ који су већином као и он своје комунистичко искуство стекли у Бугарској и били чланови РМС-а.⁴⁴¹ Њихов успон поклапао се са Живковљевим. Сам Т. Живков доносио је са собом слику промене.⁴⁴² Његов однос према људима у партији и бирократији битно се разликовао од Червенкова, који је називан „бугарским Стаљином“.⁴⁴³

4. 1. 1 Стварање „Тексима“: искоришћена прилика унутар нове конјунктуре

Почетком 1960, ради куповине оружја и ратног материјала, Бугарску је посетило посланство алжирског покрета за национално ослобођење (ФНЛ), које се борило у Алжиру против француске власти. Алжирску страну су представљали чланови револуционарне владе министар одбране Абделхафид Бусуф и министар финансија Ахмед Франсес.⁴⁴⁴ Алжирци су били спремни да плате робу у конвертибилној валути, за шта је Бугарска била веома заинтересована.⁴⁴⁵ Посао је био деликатан с обзиром да је Бугарска желела да задржи добре односе с Француском, али и истовремено да одговори на молбе алжирских представника. Поред идеолошког начела помагања антиколонијалних покрета постојала је и чиста пословна рачуница. Тадашњи први заменик председавајућег МС Живко Живков, који је примио алжирску делегацију, упитао је за помоћ свог пријатеља и колегу Лчезара Аврамова, тада министра спољне трговине. Аврамов га је упутио на једног од својих службеника који се тада вратио из Турске где је радио у бугарском трговачком представништву у Цариграду. Реч је била о

⁴³⁹ И. Марчева, *нав. дело*, 104–105.

⁴⁴⁰ И. Марчева, *нав. дело*, 130.

⁴⁴¹ РМС - Скраћеница од Работнически младежки съюз. Организација слична СКОЈ-у код нас.

⁴⁴² И. Марчева, *нав. дело*, 133.

⁴⁴³ И. Марчева, *нав. дело*, 19, 71, 97.

⁴⁴⁴ Сведочење Григора Крчмарског бишег председника бугарско – алжирског пријатељства и бугарског посланика у Алжиру. Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов – Гето, София 2004, 126.

⁴⁴⁵ Ж. Живков, *нав. дело*, 106.

Георги Најденову,⁴⁴⁶ официру⁴⁴⁷ Државне безбедности (Државна сигурност – ДС), који је радио као заменик начелника Инжењеријске управе у Министарству спољне трговине (МВТ).⁴⁴⁸ Задатак овог одељења у МВТ био је извоз и увоз оружја и високих технологија (нуклеарних као и нуклеарног материјала), као и обезбеђивање сировина за производњу оружја. Живко Живков је поверио задатак испоруке Најденову.⁴⁴⁹ Затим је Најденова и цео план операције предложио Т. Живкову који је одобрио подухват.

Бродом „Бреза“ извршена је тајна испорука од 2.000 тона оружја алжирским борцима. Брод је успео да пробије француску поморску блокаду и у мају 1960. испоручио је робу у Триполију одакле је пребачена на ратишта у источном Алжиру.⁴⁵⁰ Након тога извршена је још већа испорука од неколико хиљада тона наоружања и ратног материјала бродом „България“.⁴⁵¹ Брод је приспео 19. новембра 1960. у мароканску луку Тангер⁴⁵² где је истоварен, а потом су оружје и ратни материјал пребачени у Алжир. Краљ Марока⁴⁵³ био је упознат и подржао је читав подухват.⁴⁵⁴ Након учвршћених веза, Георги Најденов је успео да организује Ж. Живкову тајни долазак у Тунис, где се први

⁴⁴⁶ Георги Најденов је рођен 19. јула 1927. (умро 3. октобра 1998. године) у селу Стрелча у централном Средњегорју. Ту је завршио основну школу и рану гимназију, а старије разреде је завршио у Пловдиву. Пре него што је напунио 15 година приступио је РМС (Работнически младежки сјюз). Убрзо је постао члан бироа РМС-а. Током Другог светског рата прикључио се партизанима. По повратку из рата био је у војно – физкултурном одељењу ЦК одакле је на препоруку Л. Аврамова, тада је био секретар ЦК ДСНМ, примљен у МВР (Министарство унутрашњих послова), а потом у ДБ на обуку за обавештајни рад. Радећи у омладинским организацијама, а касније у ДБ упознао је и спријатељио се Ангелом Солаковим. Најденов је отишао у Југославију 1947. где је у Карловцу похађао курс војног инструктора с још неколицином Бугара. Вратио се у Бугарску оптужујући Југословене за шовинизам, због чега је против њега у Бугарској покренут кривични процес. Међутим, по избијању кризе Комунистичког информационог бироа ослобођен је без образложења. Није искључено да се у Југославији бавио обавештајним радом с обзиром да је за то био обучен. Током 1952. запослио се у Министарству спољне трговине. Од 1952–56. радио је у бугарском трговачком представништву у Египту, а потом је у истом својству био у Цариграду од 1958–1960. године.

⁴⁴⁷ Нажалост чин Г. Најденова нам је познат тек када је против њега покренут судски процес. Тада је имао чин пуковника обавештајне службе. Овај податак који нам доноси судија Илија Бајчев, иако из 1971, доказује да је Најденов напредовао врло високо у служби ДБ-а. *"Аферата" Тексим в сведителства и документи*, Софија 1994, 37; Потврду о високом положају даје и његов колега у служби Димитар Иванов, чији је задатак био да прати Г. Најденова након ослобађања из затвора. Иванов је извадио документе Г. Најденова за пензију, том приликом каже да је Најденов био пуковник, заменик начелника Прве главне управе обавештајне службе у ДБ. Д. Иванов, *Шести оддел*, Софија 2004, 151.

⁴⁴⁸ Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Најденов – Гето, Софија 2004, 226.

⁴⁴⁹ Ж. Живков, *нав. дело*, 106. стр; „Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, Софија 1994, 234.

⁴⁵⁰ Податак наводи Григор Крџмарски, Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Најденов – Гето, Софија 2004, 126; Податак потврђује капетан брода „Бреза“ Васил Вълчанов. Исто, 134.

⁴⁵¹ Л. Аврамов наводи да је број имао 10.000 тона носивости. Човекът..., 110; Григор Крџмарски каже да је реч о броду од 6.500 тона носивости. Исто, 127. С њим се слаже капетан брода „Бреза“ који најподробније описује ову операцију. Исто 135/6; Ж. Живков наводи да је поменути брод имао 10.000 тона. Ж. Живков, *нав. дело*, 107; Ж. Живкова и Л. Аврамова подржава А. Солаков. „Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, Софија 1994, 234.

⁴⁵² Човекът..., 127.

⁴⁵³ Мухамед V (султан од 1927–1953, и од 1955–1961) активно се борио против француске власти и 1957. извојевао независност Марока када је узео титулу краља, наследио га је син Хасан II (рођен 1929. и владао од 1961–1999).

⁴⁵⁴ Ж. Живков, *нав. дело*, 107.

заменик председавајућег МС сусрео с тадашњим премијером Алжира Јусуфом бен Хедом. На састанку је утврђено да се настави помоћ Алжиру у борби против Француза.⁴⁵⁵

Захваљујући успесима и уз велику подршку Живка Живкова и Лчезара Аврамова 3. децембра 1960. образовано је предузеће за трговину, извоз и увоз, Trade – export – import, „ТЕХИМ“.⁴⁵⁶ Иницијатор и творац предузећа, по Ж. Живкову и другима, био је Георги Најденов.⁴⁵⁷ Предузеће је радило по новом принципу чији је први лед пробио поменути „Булет“, а касније и предузеће „Родоба“ које се бавило производњом, увозом и извозом прехранбених производа. Као и у претходном случају добијено је одобрење Т. Живкова.⁴⁵⁸ Предузеће је било потчињено Инжињеријској управи при министарству спољне трговине, што говори о карактеру посла којим се „Тексим“ бавио.⁴⁵⁹ У овом предузећу би се развијале могућности службеника, награде за ефективан рад (за разлику од Југославије у Бугарској се ово није примењивало), у циљу смањивања злоупотреба система с централним планирањем створена је нова веза с буџетом. Једна од обавеза „Тексима“ била је продаја зарађених девиза Бугарској спољнотрговинској банци (БВБ) по тачно утврђеном курсу.⁴⁶⁰ Иста банка је имала задатак да даје кредите предузећа која су радила по *новом курсу*.⁴⁶¹ Како би се испоруке Алжиру лакше достављале 5. децембра 1961. регистрована је у Вадуцу у Лихтенштајну⁴⁶² мешовита бугарско – алжирска фирма

⁴⁵⁵ Човекът..., 127, 128.

⁴⁵⁶ Човекът..., 110. стр; Л. Аврамов 212.

⁴⁵⁷ Ж. Живков, *нав. дело*, 105; Бивши инжињер „Тексима“ Димитар Филипов, врло подробно наводећи податке, каже да је Најденов радио у војноинжињеријској управи при Министарству спољне трговине и да је 3. децембра 1960. на Најденову иницијативу, а одлуком МС основано спољно – трговачко предузеће „Тексим“ зарад извоза посебних производа, тј. оружја. Међутим, нигде не помиње друге учеснике у том подухвату. Даље наводи да је Најденов све време док је радио за „Тексим“ упоредо деловао као бугарски обавештајни агент коме је област деловања била заштита и крађа технологија. Човекът..., 171, 173.

⁴⁵⁸ Л. Аврамов, *нав. дело*, 212.

⁴⁵⁹ Документ из 25. јуна 1962. године означава „Тексим“ као самостално, спољно – трговачко предузеће с привредном оријентацијом са седиштем у Софији које је било потчињено Инжињеријској управи за трговину са слабо развијеним економским државама. Предузеће је имало за циљ продају војне имовине и специјалне технике. ЦДА (Централен државен архив, Софија), Ф. 613 (ДСП „Тексим“), оп. 1с, а. е. 3, л. 271 – 273.

⁴⁶⁰ Одредбу је донео Министарски савет 25. септембра 1963. године и тада је износила 2.000.000 валутних лева. Курс лев – долар био је 1:1. Комисија за девизна питања и трговинске балансе при МС је почетком сваке године утврђивала годишњу суму коју је „Тексим“ продавао БВБ. У овој комисији при МС од децембра 1962, налазио се Лчезар Аврамов. ЦДА, Ф. 613 (ДСП „Тексим“), оп. 1, а. е. 3, л. 206 - 207.

⁴⁶¹ Ово решење Министарског савета донето је 20. фебруара 1965. године, како би се извршила утврђена исплата. Одредба о давању кредита повлашћеним предузећима донео је МС 28. јула 1964. године. ЦДА, Ф. 528 (ДСО „Родоба“), оп. 1, а. е. 3, л. 152.

⁴⁶² У својим споменима Ж. Живков и Л. Аврамов наводе да је „Имекстраком“ основан у Вадуцу, главном граду Лихтенштајна, 106. стр. Васил Вълчанов се слаже са тим 138, Димитър Филипов инжињер „Тексима“ се слаже са тим 172/3. Али Харун такође наводи Лихтенштајн као место оснивања. 196-197. Док у истим споменима на 229. налази да је „Имекстраком“ основан у Берну.

„Имекстраком“.⁴⁶³ С бугарске стране потписник је био Г. Најденов с учешћем од 50%, а алжирски опуномоћеник је био др Хашеми (право име Мабет Шареф) с истим уделом. „Имекстраком“ није била ћерка „Тексима“ нити било које друге фирме, али је уговором од 15. септембра 1963. договорено да „Имекстраком“ представља ДСП „Тексим“ у Швајцарској, а тиме и иностранству, док је ДСП „Тексим“ представљао „Имекстраком“ у Бугарској.⁴⁶⁴ Међутим, компанија је углавном вођена од бугарске стране.⁴⁶⁵ Једна од користи која је Бугарска добила, помажући алжирску ослободилачку борбу (победа је званично проглашена 5. јула 1962), било је добијање 200.000 тона годишње (почев од 1963. године) гвоздене руде која је слата у металуршки завод „Кремиковци“.⁴⁶⁶ Овај посао допремања руде склопила је фирма „Имекстраком“.⁴⁶⁷

Оружје и ратни материјал је продаван Ираку, Сирији, Индији, Пакистану, Афганистану, Бурми, и разним афричким земљама. „Тексим“ је обучавао припаднике антиколонијалних покрета у обавештајном и безбедоносним пословима. Наведене земље трећег света називане су слабо капиталистички развијеним. Из назива и садржаја није јасно зашто се користио овај назив.⁴⁶⁸ С обзиром да се и у другим документима налази исти назив, могуће да је назив за земље трећег света имао намеру да нагласи под каквим се условима обавља трговина.⁴⁶⁹

Како би били сигурни да ће предузеће „Тексим“ добро радити и неће злоупотребити добијене повластице успостављен је строги надзор Министарства унутрашњих послова (МВР). Надзор су вршили агенти МВР при Министарству спољне трговине (МВТ).⁴⁷⁰ „Тексим“-у је наређено да прави финансијске и планске извештаје на сваких шест месеци који би били прослеђивани МВР и МВТ.⁴⁷¹

⁴⁶³ „Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, Софија 1994, 292.

⁴⁶⁴ Исто.

⁴⁶⁵ Ж. Живков, 108. стр.

⁴⁶⁶ *Човекът...*, 138.

⁴⁶⁷ *Човекът...*, 173.

⁴⁶⁸ ЦДА, Ф. 613, оп. 1с, а. е. 2, л. 90 – 100.

⁴⁶⁹ Почетком 60–тих у министарству спољне трговине уведени су термини: прва, друга и трећа линија или правац (буг. направление). Први правац означаво је земље унутар СЕВ-а и размена је вршена клирингом, други – капиталистички развијене земље са којима се размена обављала само у конвертибилној валути, док је трећи вероватно представљао трговину са земљама трећег света, али трећи израз се ретко користио у документима. Ж. Живков, 73.

⁴⁷⁰ Кирил Панчов Маџаров из МВР-а – из одељења за чување и старање о тајним документима. Извршио је 10. август 1962. проверу за израђивање, коришћење, документа о трошковима о чувању строго поверљивих докумената ДСП „Тексима“ при министарству спољне трговине с још двојцом колега. ЦДА, Ф. 613, оп. 1с, а. е. 1, л. 6 – 10.

⁴⁷¹ ЦДА, Ф. 613, оп. 1с, а. е. 1, л. 6 – 10, 18 – 19.

Подршку „Тексим“-у и другим сличним предузећима пружала је група чији су најважнији представници били Ж. Живков, Л. Аврамов и генерал ДБ-а Ангел Солаков.⁴⁷² Највећи противници овог начина пословања били су у почетку Тано Цолов⁴⁷³ и Гриша Филипов.⁴⁷⁴ Међутим, како се „Тексим“ развијао, тако је његова делатност погађала и друга министарства и предузећа.

4. 1. 2. Посета делегације „Тексима“ Југославији

Заменик главног директора ДТП „Тексим“-а Лазар Михаилов Лазов посетио је Југославију од 9 – 15. фебруара 1964. године. Пратила су га двојица архитеката и један инжињер. Циљ посете био је да се проуче одлике најновије и најсавременије архитектуре и начина градње као и могућност за увоз неких грађевинских материјала. План је да очигледно био да се направи нова пословна зграда „Тексима“, која би имала модеран социјалистички изглед. У ту сврху посећено је неколико градова у Југославији. У Љубљани су посетиоци видели нову зграду трговинског предузећа, „Металка“, гастрономски и синдикални дом. Сва три објекта су направљена од стакла и алуминијумске фасаде произведена од фирме „Импол“ из Марибора. У Загребу најинтересантнија зграда је била трговинског предузећа „Желпокс“, направљена у истом стилу. Стакла за прозоре су била увезена из Белгије, али га је направила исто фирма „Импол“. У Београду најјачи утисак је оставила зграда „Славија“ такође грађена од стране фирме „Импол“. У Нишу је виђена градска банка, профиле је радио нишки завод

⁴⁷² Ангел Иванов Солаков рођен је у Софији (1922 – 1994). Био је члан РМС од 1938, а БКП од 1941. Ухапшен је и осуђен на 15 година затвора 1942. год. Након ослобођења се налази на разним функцијама као функционер комсомола. Од 1958-1962. Био је први заменик секретара ГК БКП Софије. Први заменик министра унутрашњих послова од 1962-1965, а од 1965–1966. Председник комитета ДС. Био је члан ЦК БКП од 1962–1971. године. Т. Ташев, *нав. дело*, 412–413; Солаков каже да је познавао Најденова још од како је радио у ЦК Комсомола. „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, Софија 1994, 234.

⁴⁷³ Тано Димитров Цолов (1918–1990) је рођен у селу Чомаковци у Белослатинску. Био је члан РМС од 1934, а БКП 1940. године. Студирао је у свиштовском институту и вишу школу за финансијске и административне науке у Софији. Ухапшен 1942, али пуштен 1944. Био је партизан у одреду Бенковски где и Г. Најденов. Водио је машинско – транспортно дељење при ЦК БКП (1950–1952). Био је члан ЦК БКП од 1957–1981. Кандидат члан Политбироа 1962–1966. пуноправни члан од 1966-1981. године. Т. Ташев, *нав. дело*, 510–511.

⁴⁷⁴ Георги Станчев Филипов (1914–1994) рођен је у граду Кадијевки у данашњој Украјини. Породица му се враћа у Бугарску и завршава гимназију у Ловечу. Постао је члан РМС 1936, а БКП од 1940. год. Уписао је Физичко–математички факултет у Софији, али је као активиста ухапшен 1942. и осуђен на 12. година. Завршио је економију индустрије и трговине у Москви 1951. год. Био је заменик председавајућег Државне планске привреде 1957. год, заменик одељења планско–финансијско–трговинског ЦК БКП од 1958-1964. год. Председник Комисије за ново системско планирање и руковођење народне привреде при МС од 1964-1968. год. Кандидат члан ЦК БКП 1962–1966, пун члан ЦК БКП од 1966–1989. године. Т. Ташев, *нав. дело*, 482–483.

но она још није била завршена, а и одликовала се неквалитетном монтажом. Лазов је предложио да се за узор узму зграде „Металка“ и „Желпокс“. Алуминијум, мат и катедралана стакла, и лифтове требало је купити у Југославији, а прозоре набавити у Белгији.⁴⁷⁵

4. 1. 3. Развој и ширење „Тексима“

Доношењем наредбе 124, МС 14. априла 1965. године, ДСП „Тексим“ стиче већу самосталност у пословању. Оно и даље остаје државна фирма која се самостално издржава, делује као засебни правни субјект, чији је једини циљ стицање зараде. Међутим, новом одлуком прелази из надлежности Министарства спољне трговине у надлежност Министарства унутрашње трговине и проширена му је делатност.⁴⁷⁶ Као последица ове одлуке „Тексим“ је почео све више да се бави инвестирањем у бугарску привреду и изградњу производних капацитета, од којих неки нису били само за извоз, већ и за унутрашњу потрошњу.

Ради проширења транспортне делатности и повећавања ефикасности одлуком Министарског савета од 26. марта 1965. године основан је завод ДСО „Корабостроене и Корабоплавене“.⁴⁷⁷ Завод се бавио поморском трговином што је било важан корак ка стварању огромне трговачке флоте коју је имао „Тексим“.⁴⁷⁸ Проширивање транспортне делатности проширено је и на ваздушни саобраћај. „Тексим“ је склопио договор, уз одобрење Владе, са државном авио компанијом ТАБСО о куповини и изнајмљивању авиона Иљушин 18.⁴⁷⁹

Због све већег обима пословања с арапским земљама, основана је 23. новембра 1965. банка „Литекс“ у Бејруту у Либану. Оснивачи су били завод „Родоба“, Бугарска спољнотрговинска банка (БВБ), „Имекстраком“ из Лихтенштајна, иза кога је стајао „Тексим“, и либански грађанин Сами ал Марун. За ову своју услугу Маруну је БВБ уплаћивала 1.000 долара месечно на његов рачун у „Литекс“ банци.⁴⁸⁰

Један од највећих подухвата „Тексима“ 1965. године био је склапање уговора о правима да производи и пуни „Кока–Колу“ и „Фанту“ у Бугарској. Контакт са „Кока–

⁴⁷⁵ ЦДА, Ф. 613, оп. 2, а. е. 36, л. 1–13.

⁴⁷⁶ „Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, Софија 1994, 132.

⁴⁷⁷ ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 3, л. 115–122.

⁴⁷⁸ На врхунцу фирме она је износила нешто више од милион тона носивости, што је било више од државне морнарице. Ж. Живков, 109.

⁴⁷⁹ ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 3, л. 143–144.

⁴⁸⁰ ЦДА, Ф. 528 (ДСО „Родоба“), оп. 1, а. е. 1, л. 45–46.

Колом“ успоставио је ненадано Тончо Михајлов, службеник „Тексима“, док је боравио у Француској 1964. у потрази за куповином лиценце оранжаде.⁴⁸¹ Пошто је у Бугарској постојала велика кампања против „Кока–Коле“, која је представљана као алкохолно пиће од чега подивљају амерички војници, Михајлов се са правом уплашио за свој живот⁴⁸² јер је, не видевши пре тога рекламу, преговарао с „Кока–Колом“. Међутим, Г. Најденов је умирио Михајлова и позвао телефоном лично Т. Живкова да уговори сусрет ради производње новог пића у Бугарској. На састанку коме су присуствовали Т. Живков и П. Кубадински,⁴⁸³ Најденову и Михајлову дато је одобрење да се склопи договор,⁴⁸⁴ који ће омогућити Бугарској да буде прва земља која ће у Источном блоку производити „Кока–Колу“. Дато је одобрење и изграђено је пет великих фабрика за производњу безалкохолних напитака у Софији, Варни, Пловдиву,⁴⁸⁵ Бургасу и Русама.⁴⁸⁶ У поменутих фабрикама произвођена је и пуњена „Кока–Кола“, „Фанта“, „Швепс“ и друга безалкохолна пића. Одлуком Министарског савета од 10. маја 1966. основано је предузеће „Мода и Лукс“ при ДСП „Тексим“. Ово предузеће производило је и увозило робу везану за моду и раскош. Оно што није могло бити произведено у Бугарској увожено је из иностранства средствима „Тексима“.⁴⁸⁷

Увидевши да предузећа која су радила по новом систему дају резултате 2. фебруара 1966. МС одлучује да преузме и заводи „Балканкар“, „Фармахим“, „Пирининпекс“ и „Булгарплод“ пређу на начин рада који већ користе „Тексим“, „Родоба“, „Булет“, „Кореком“, „Корабостроене и Корабоплавене“ и др.⁴⁸⁸ Како би се повећао извоз донесена је одлука 5. августа 1966. да сва предузећа и задруге које се баве спољном трговином и производњом добара за извоз пређу на пословање по *новом систему*. Сваком предузећу и заводу БВБ је отворила посебан девизни рачун.⁴⁸⁹ У својим успоменама Л. Аврамов наводи да је МС за девет година донео 54 одлуке које су се тичале „Тексима“,⁴⁹⁰ што је показивало нераскидиву везу државе и привреде и строгу

⁴⁸¹ Човекът..., 79; Тончо Михайлов, *Да устоиш на времето*, София, 2007р 40

⁴⁸² *Една студена кока кола през студената война*. БНТ, 2005. филм на Дамян Пеш.

⁴⁸³ Пенчо Пенев Кубадински рођен је 1918–1995 у граду Лозница. Члан РМС је постао 1934, а БКП 1940/1934, а БКП 1939. год. Кандидат члан ЦК БКП од 1954–1957, а пуноправан члан од 1957–1990. Секретар ЦК БКП 1962, а кандидат члан Политбироа ЦК БКП од 1962–1966, а пун члан од од 1966–1989. Године. Т. Ташев, *нав. дело*, 250–251.

⁴⁸⁴ Човекът..., 81.

⁴⁸⁵ ЦДА, Ф. 613, оп. 2, а. е. 3, л. 3; ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 7, л. 3–4.

⁴⁸⁶ Човекът..., 229.

⁴⁸⁷ „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, София 1994, 290.

⁴⁸⁸ ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 5, л. 12–16.

⁴⁸⁹ ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 5, л. 244–248.

⁴⁹⁰ Л. Аврамов, *нав. дело*, 112.

контролу над њом. Нарочито пошто је доношење одлуке МС било врло сложен посао и није могао протећи без знања највиших функционера.⁴⁹¹

4. 1. 4. Врхунац експеримента: прерастање у економски концерн

Упркос реформама, мало шта се суштински изменило у бугарској економији. Она је и даље остала планска, строго централизована, а трговински дефицит је све више растао. Морало је да се предузму мере које би омогућиле већи извоз, пре свега на западна тржишта, како би се отплатила, за девизе, купљена опрема.⁴⁹² Услед тешких економских прилика експеримент „Тексим“, је ушао, како ће се показати, у своју последњу фазу. Одлуком МС бр. 13, 5. марта 1968. основан је конзорцијум Икономическа групировка „Български търговски флот“ (ИГ БТФ), која је требала да ради по начелима „Тексима“, а Најденов је постављен за председавајућег конзорцијума.⁴⁹³ Ова економска група била је под надзором министарства транспорта, а њен председник имао је статус првог заменика министра.⁴⁹⁴ Те године од француске фирме Берлие купљено је 1.000 теретних камиона и хладњача.⁴⁹⁵ Број запослених радника достигао је број од 45.000, а главно руководство чинило је 17 чланова.⁴⁹⁶

Упркос успешном пословању (боље рећи због начина пословања), Генерал Ангел Солаков наводи да је Т. Живков имао непријатне разговоре са Совјетима током 1967. године и да нису благонаклоно гледали на економске промене у Бугарској.⁴⁹⁷ Очигледно да је, упркос притиску и питањима Совјета, Т. Живков не само оставио у животу „Тексим“ него су реформе настављене. Међутим, сумње нису јењавале. Совјетски посланик у Бугарској Пузанов је лично тражио објашњење од Л. Аврамова о начинима рада „Тексима“. На шта се Аврамов бранио да „Тексим“ ни милиметар не одступа од социјалистичких оквира и циљева. По њему „Тексим“ је представљао експеримент у

⁴⁹¹ „Да се прво редактира и онда да се усклади са правницима, па надаље да се усклади и да се узму потписи од свих одговорних министара са којима та одлука има везе. Након тога се узимао потпис од заменика председавајућег МС и потом се носило на увид и потпис код Т. Живкова. Л. Аврамов, *нав. дело*“, 112 – 113.

⁴⁹² За тај подухват били су задужени Лчезар Аврамов, Апостол Пашев, Иван Будинов, Димитар Попов и Нишо Царевски као и руководиоци одговарајућих ресурса. Колика је била криза поред осталих тачака најупечатљивија је последња девета. Ова неопозива одлука (донета је 8. октобра 1966) преиначава сва решења и прописе МС и његових органа, који јој противрече. Одлуку је потписао лично Т. Живков. ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 4, л. 76-78.

⁴⁹³ Конзорцијум су чинили „Тексим“, „Корабостроене и Корабоплаване“ и Дирекција „Балкантранс“,

⁴⁹⁴ „Аферата“ Тексим в свидетелства и документи, София 1994, 291.

⁴⁹⁵ Човекът..., 151.

⁴⁹⁶ Ж. Живков, 109.

⁴⁹⁷ исто, 233–234.

тражењу нових облика економског развитка, наравно у оквирима социјализма.⁴⁹⁸ Сам Најденов се касније присећао да су из СССР-а постојале оштре критике на манипулисање „Тексима“ курсом рубље.⁴⁹⁹ Међутим, упркос претњама ништа се није десило, јер је „Тексим“ имао подршку Т. Живкова, а он је био веран СССР-у.

Јулски конгрес БКП 1968, девети по реду, потврдио је претходне извршене реформе, што је значило победу групе око Ж. Живкова. На јулском пленуму 1968. дошло је до сукоба када Ж. Живков није дозволио да Гриша Филипов буде изабран за секретара Комитета за економску координацију којим је председавао Ж. Живков.⁵⁰⁰ Након двочасовне расправе Т. Живков је попустио и за секретара тог комитета изабрао Станиша Бонева, док је Гриша Филипов изабран за првог заменика Државног комитета за планирање с рангом министра. У том комитету налазио се и Тано Цолов.⁵⁰¹ Поред одређених унутрашњих сукоба ништа није наговештавало каснији окршај. У Москву 17. децембра 1968. отпутовала је висока бугарска делегација. С бугарске стране учествовали су Тодор Живков, Живко Живков и Станко Тодоров, а с руске Леонид Брежњев, Николај Подгорни и Алексеј Косигин. Предмет расправе била су бугарска задужења у конвертибилној валути и њихова тражња за допунским сировинама и материјалом. Бугарска делегација показала је листу својих задужења према западним банкама уз образложење да је купована само опрема која се не може набавити у оквирима СЕВ-а.⁵⁰² Споразум је предвиђао да за 1969. бугарска добије сировина и материјала у висини од 40 милиона рубаља.⁵⁰³ Из приложеног се види да је Ж. Живков задржао високо место у номенклатури БКП.

Међутим, догађаји прво у Пољској, па у Чехословачкој 1968, уздрмали су Источни блок.⁵⁰⁴ Не треба заборавити да су догађаји 1968. само врхунац процеса који су се одвијали након XX конгреса КПСС-а. Реформе које су спроведене на нивоу целе државе до тада, претиле су да измене саму суштину социјалистичког система и отргну се од СССР-а. У тој кризи Бугарска се чинила готово недодирнута, чак је и верно послала

⁴⁹⁸ Л. Аврамов, *нав. дело*, 213. Нажалост Аврамов не наводи када се збио овај догађај, нити наводи неки догађај којим би смо могли да закључимо када је био сусрет са совјетским послаником. Пратећи ток излагања може се само наслућивати да се то догодило након оснивања економског концерна БТФ 5. марта 1968, али то је само нагађање, јер у оваквом типу историјских извора хронологија излагања није императив.

⁴⁹⁹ „Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, София 1994, 260.

⁵⁰⁰ Поменути комитет је радио до средине 1971. године, када је и укинут након пада Ж. Живкова. Ж. Живков, *нав. дело*, 83.

⁵⁰¹ Ж. Живков, *нав. дело*, 83.

⁵⁰² Ж. Живков, *нав. дело*, 89; ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 2, л. 47

⁵⁰³ Ж. Живков, *нав. дело*, 90.

⁵⁰⁴ Ф. Лонгворт, *Стварање Источне Европе*, Београд 2002, 83–86.

део војника У Чехословачку као потписница Варшавског уговора. Међутим, показало се да је криза у Бугарској због њене верности била само одложена. Доступни документи указују да је совјетски чинилац био је одлучујући за заустављање реформи *новог курса*. Поставља се питање зашто се на интервенцију у Бугарској чекало? Да ли је разлог био да се смире ствари у земљи како би цео процес прошао незапажено и онда се, упркос бугарској лојалности, приступило под девизом боље спречити, него лечити? Међутим, док је у Чехословачкој државни врх је био смењен у Бугарској је Т. Живков остао на челу државе до 1989. године. Такође, за разлику од других сателита у Бугарској није постојала мржња према руском народу, који је често поистовећиван са Совјетским Савезом. Можда је поред догађаја у 1968. био потребан додатни стимуланс да Москва заустави даљи ток реформи, јер Бугарска није показивала нестабилност која би запретила променом режима? Друго питање тражи сложенији одговор, јер налаже потрагу за чиниоцем изнутра који би стимулисао да Кремљ интервенише у Бугарској иако је она била њен највернији сателит.⁵⁰⁵ Свака смена кадрова унутар Бугарске од стране Т. Живкова само би ојачала његово место, али ако би она била извршена споља уз део унутрашњих снага то би га ослабило. За такву тезу имамо доказ, јер се 20. априла 1971. на X конгресу БКП, Т. Живков одрекао функције председавајућег Владе и то место поставио Станка Тодорова. Уколико притом додамо чињеницу да је процес против „Тексима“ заказан након конгреса, иако је процес могао почети и пре, видимо да је Т. Живков осетио да постоји опасност за њега, а престижно место је дао једном од својих најоданијих сарадника.⁵⁰⁶ Овим је Т. Живков купио његову подршку, и наградивши га и истовремено га везао за себе. Како не би изгубио апсолутну власт Т. Живков је увео нову функцију уставом из 1971. године – председавајући Државног савета и на њој је остао до 1989. године.⁵⁰⁷

Уколико погледамо кога су реформе унутар Бугарске највише погодиле, одговор ћемо наћи међу онима који су руководили планском економијом и предузећа која нису пребачена на *нови курс*. Временом су из њихове надлежности изузета многа предузећа, а друга предузећа су добила конкуренцију. Гашење „Тексима“ и сличних предузећа нанело би Бугарској економији огромне губитке, иако су изузети од планске економије

⁵⁰⁵ Чак штавише, Никита Хрушчов је морао да одбије предлог Т. Живкова 1963. да се Бугарска припоји СССР-у и гада су јединице Црвене армије напустиле њено тло, а Бугарска добила економску помоћ.

⁵⁰⁶ Станко Тодоров био је уз Т. Живкова у борбама против Червенкова и Југова и заузимао је место бугарског представика СЕВ-а, што је омогућавало, поред амбасадора у Москви, непосредну везу са Совјетима.

⁵⁰⁷ Е. Калинова, И. Баева, *нав. дело*, 161–162.

приходи ових предузећа уврштени су 1966. у петогодишњи план за 1967–1971. годину.⁵⁰⁸ Л. Аврамов наводи три разлога за пропаст „Тексима“. Опште место је да многи нису одобравали такав начин рада. Први су сматрали да „Тексим“ пресађује капиталистички начин рада, други навикли на постојеће стање и стереотипе, нису могли и умели да се адаптирају на нов начин рада у економији, а трећи су напросто завидели успесима „Тексима“. ⁵⁰⁹ Сам Најденов сматра да је разлог гашења „Тексима“ био страх од промене система.⁵¹⁰ Судија на првом процесу против „Тексима“, Илија Бајчев, каже да су из његовог угла гледања постојале две стране на суђењу: прва Тодор Живков, Станко Тодоров, Живко Живков, Димитар Попов, Лчезар Аврамов, Ангел Солаков, Кирил Зарев⁵¹¹ и друга: Пенчо Кубадински, Сава Длбоков, Иван Палијски, Марин Вачков и др (занимљиво је да не наводи Гришу Филипова). Бајчев износи закључак да ће од целог процеса бити више штете него користи и да је то у интересу непријатеља бугарског народа и Партије.⁵¹²

Из појединих докумената можемо видети зашто су поједине особе биле против „Тексима“. Важно је знати да док су се неки противили „Тексиму“ од самог почетка као Т. Цолов и Г. Филипов, неки попут Пенча Кубадинског успротивили су се када их је Тексим својим пословањем непосредно угрозио. Против „Тексима“ П. Кубадински се окренуо када је он прерастао у концерн ИГ БТФ.⁵¹³ Овим је уништен државни монопол на транспорт. Од тада, како сам Најденов каже, Кубадински му је постао од пријатеља смртни непријатељ.⁵¹⁴ Мирчо Спасов, заменик министра МВР је имао сина који је радио код Г. Најденова.⁵¹⁵ Међутим, касније се ипоставило да је М. Спасов или од почетка, али засигурно на крају, учествовао у гашењу „Тексима“. Сава Длбоков је водио планско–економско одељење ЦК и тиме био велики противник „Тексима“. Његови подређени су

⁵⁰⁸ ЦДА, Ф. 528, оп. 1, а. е. 5, л. 99–108.

⁵⁰⁹ Л. Аврамов, *нав. дело*, 212.

⁵¹⁰ „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, София 1994, 260.

⁵¹¹ Кирил зарев је рођен 1926. у Малом селу код Ћустендила. Члан РМС је постао 1942. прикључио се бугарској војсци у завршним борбама у Другом светском рату. У 1947. години је примљен за члана КПБ. Завршио је економско-статистички факултет у Москви 1953. Био је инструктор у ЦК КПБ 1958-1960. Начелник управе у Државној планској комисији 1961-1964. Био је заменик председника од 1964-1967 и први заменик председника 1967-1969 Државног комитета за планирање. Био је председник Бугарске народне банке (БНБ) 1969-1974, кандидат-члан ЦК КПБ 1966-1976 и члан ЦК КПБ 1976-1990, а затим секретар ЦК КПБ 1982-1986. Трајни представник Бугарске при СЕВ 1986-1989. Ташо Ташев, *Министрите на Българија 1879-1999*, София 1990, 189

⁵¹² исто 41.

⁵¹³ исто, 236, 260.

⁵¹⁴ исто, 260.

⁵¹⁵ исто, 237.

били Иван Палијски (вођа финансијске комисије) и Власковски.⁵¹⁶ Уз подршку министра народне одбране Ивана Михајлова, ово је представљало велику снагу унутар БКП против дела који је подржавао „Тексим“ и друга слична предузећа. Међутим, подршка СССР-а, како је од почетка наглашено, имала је одлучујућу улогу. Занимљиво је само да су се жалбе Совјета односиле само на „Тексим“, а на крају се оптужница за штету државе сручила на све фирме које су пословале по новом економском систему.

Вероватно бојећи се за свој положај и да би се показао верним Москви, Т. Живков је наредио Министарству финансија – групи на чијем је челу био Иван Палијски да 17. фебруара 1969. изврши финансијску ревизију.⁵¹⁷ Међутим, упркос томе што група ништа није нашла Најденов је био ухапшен. Важно је напоменути да је тадашњи министар финансија Димитар Попов био неутралан током целог процеса и избегавао је да се приклони, барем отворено, било којој страни. С таквим вестима Т. Живков је отишао у Москву, октобра 1969. године. Сматрамо да је тамо добио директиву од стране врха совјетског руководства да се „Тексим“ и слична предузећа угасе, али је, како се видело, до тог тренутка протекло је доста времена. Поставља се и питање да ли су можда постојале наде и самог Т. Живкова да ће Совјети допустити да „Тексим“ и друга предузећа наставе да раде по своме док бура не прође?

По повратку Т. Живкова из Москве деонета је одлука Владе из 10. новембра 1969. о распуштању економског удружења „Бугарски трговски флот“. Одлука се звала *реорганизација* ИГ БТФ.⁵¹⁸ При том ДСО „Корабоплаване и Корабостроене“ и ДСО „Пристаништа“ и ДСП „Балкантранс“ да се прикључе министарству транспорта и предузећу ДСО „Воден Транспорт“, АД „Морска трговска банка“ припојена је АД БВБ.⁵¹⁹

4. 1. 5. Суђење Георги Најденову творцу Тексима

Судски процес против руководства ДСО „Тексим“ отпочео је 3. маја 1971. године. Процес је водио судија Илија Бајчев, председник Софијског градског суда, што је била ниска инстанца за тако крупан процес. Оптужени су окривљени да су нанели штету држави од 112.427.791 лева. Предмет је био веома обиман, па ипак одређен је само један

⁵¹⁶ исто, 251.

⁵¹⁷ „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, София 1994, 129; Л. Аврамов, *нав. дело*, 116.

⁵¹⁸ „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, София 1994, 25. стр; Л. Аврамов, *нав. дело*, 213.

⁵¹⁹ „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, 29; Текст о гашењу делатности „Тексима“ и разрешавању дужности његовог руководства. Исто, 36.

судија са два поротника, који нису били правници. Како сам Илија Бајчев наводи, у СССР-у и другим социјалистичким земљама најтеже процесе раде заједно тројица судија с четворицом поротника како би могао да се прегледа толики материјал.⁵²⁰ Тешко да је узрок овога био недостатак судија у Бугарској. Пре ће бити да су се многи бојали, јер су у процес биле уплетене две најутицајније групе у КПБ и није се још увек знало која ће да превагне. Погрешан избор могао у овом сврставању могао је скупо да кошта не само појединца, већ целу групу људи око њега. Постојали су огромни проблеми приликом почињања, јер многи поротници нису желели да учествују у процесу, нарочито у случају Г. Најденова и М. Ганев се изговарао да је болестан и да не може да учествује у процесу, али је на то приморан под притиском ЦК. Бургарски је желео да оде у иностранство, али га је задржао лично његов министар.⁵²¹

Бајчев је водио свој дневник током суђења „Тексиму“. Он каже да је био позван у Административно одељење ЦК БКП у вези с процесом. Тамо су га дочекала само тројица саветника, а њихов надређени Иван Драгоев није био присутан. Бајчев је касније сазнао да је Драгоев отишао, јер није желео да има никаквог учешћа у процесу. Поменути су Бајчеву рекли да постоји решење ЦК како да се приступи процесу. Онда су му показали неке материјале и нагласили да се искључиво држи слова закона и да буде објективан. Ту се Бајчев нашао у недоумици јер су му до тада стизале непрестане сугестије које су говориле да постоји решење Политбироа ЦК БКП које сматра да су поменути у процесу тешки криминалци. То га је довело у велику недоумицу.⁵²²

Пре почињања суђења, 20. маја 1971. Најденов и још петорица оптужених су из 6. одељења софијског затвора, где је постојао лак режим према затвореницима, пребачени у 7. одељење у коме су се налазила лица која су починила најтежи злочин и чија претходна истрага још није завршена и немају осуђујућу пресуду.⁵²³ У разговорима ван суда коментарисало се да у то одељење шаљу осуђене особе, а не оне којима је процес у току. Заправо ту су лежали они за које режим није имао све доказе, а желео је да их осуди. Због сурових услова многи су у том одељењу нашли своју смрт.⁵²⁴ Ово је био више но јасан знак какав је став режима. Тодор Живков је одабрао страну! Председник Врховног суда Ангел Велев и главни тужилац Иван Вачков непрекидно су позивали Бајчева и испитивали га за слабости одбране у процесу, на шта је овај

⁵²⁰ „Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, София 1994, 39.

⁵²¹ исто, 40.

⁵²² исто, 38 – 40.

⁵²³ исто, 47.

⁵²⁴ исто, 68.

одговорао ћутањем.⁵²⁵ Ускоро су се А. Велев и И. Вачков оборили на Ж. Живкова који је бранио Најденова од оптужби износећи опширну документацију.⁵²⁶ Оно што је збуњивало Бајчева је став поменутих према Ж. Живкову који је пре мање од месец дана изабран у састав Политбироа на наредне четири године.⁵²⁷ Процес је установио да је делатност „Тексима“ била руковођена лично од Т. Живкова који је био сагласан са свим његовим делатностима и одобравао све подухвате и законе донете у његову корист.⁵²⁸ Сам Вачков наводи да је Т. Живков био свестан да уколико се процес покрене биће откривено да је он лично стајао иза свих одлука МС у корист „Тексима“.⁵²⁹ У једном разговору са Бајчевим, Иван Вачков је рекао да је Т. Живков био против процеса, али да га је он успео убедити. Нажалост, не наводе се подробности које би одговориле на који начин је Вачков успео да убеди Т. Живкова да промени мишљење. Ово нас наводи на закључак да иако је Т. Живков одлучио да прекине са реформама није ту одлуку лако донео и да се дуго око ње колебао.

Судија Бајчев је упркос притисцима донео ослобађајућу одлуку за Г. Најденова и друге оптужене. Међутим, притисци нису престајали. У свом дневнику Бајчев је написао: *„Убеђивали су ме да кажем да су ми Живко Живков, Лчезар Аврамов и Солаков наредили да издам такву пресуду, то јест, да скинемо кривицу. Али да будем убедљивији, рекли су ми, да је Солаков неправилно отпустио Токмакчиева, а да је Живко Живков био гад. Након неколико часова ми смо са Токмакчиевим ушли у његова кола, фактички сам био принудно задржан. Целу ноћ су ме возили колима и испитивали. Оставио је пиштољ напред и рекао ми да интереси партије налажу да кажем да су Живко Живков, Лчезар Аврамов и Солаков утицали да издам ту пресуду, независно да ли је то тако или не. Једва сам сутра ујутру био ослобођен.“*⁵³⁰

Упркос донетој одлуци Т. Живков је наредио да Врховни суд преиспита случај. За нови случај су били постављени главни тужилац Иван Вачков и председник Врховног суда Ангел Велев. Њима је наређено да донесу осуђујућу одлуку! Речено, учињено, нови процес је вођен од 7. фебруара 1972. и завршен је осуђујућом пресудом 20. јула 1972.

⁵²⁵ исто, 69.

⁵²⁶ исто, 69.

⁵²⁷ исто, 70.

⁵²⁸ исто, 70.

⁵²⁹ исто, 86.

⁵³⁰ исто, 100–101; Л. Аврамов, *нав. дело*, 113–114.

године.⁵³¹ Г. Најденов је као главни кривац добио 20 година затвора, а његови сарадници су такође осуђени затвором али на мањи број година.⁵³²

Очигледно да је Т. Живков покушао да цела афера прође тихо како би се показало да држи све konce у рукама и да Совјети немају да страхују од немира у Бугарској, јер иначе би то довело у питање његов опстанак на власти.

Поставља се питање зашто су блиски сарадници Т. Живкова: Ж. Живков, Л. Аврамов и генерал А. Солаков одлучили да стану у одбрану „Тексима“ и других предузећа? Да ли су знали или мислили да је Т. Живков намеравао да их смени с положаја и прекине реформе за које се ова струја залагала? Пре свега то није била борба за судбину једног преузећа, макар оно било и највеће, него око економске политике. Такође, поменути су, уз подршку Т. Живкова, били творци политике новог *курса* у Бугарској. Могуће, да се разлог који им је давао наду налазио у претходних скоро десет година у којима је Т. Живков одобравао законе чији су Ж. Живков, Л. Аврамов, Г. Најденов и други били архитекте. Ипак „Тексим“ је био најуспешнија бугарска фирма иза које је стајао један део највиших функционера бугарске комунистичке партије.

Чувши шта се десило у Бугарској, алжирски преставник фирме „Имекстраком“ др Хашеми је дошао да утврди шта се тачно збива. На залагање Ж. Живкова, Т. Живков је наредио да се Најденов на кратко ослободи како би се извршило гашење фирме „Имекстраком“ и новац пребацио у бугарску државну касу, а Хашемија исплатио.⁵³³ Из излагања Ж. Живкова стиче се утисак да је пребацивање новца фирме „Имекстраком“ био чист родољубиви чин. Мада, пре би се рекло да Г. Најденов није имао другог избора, будући да више није имао подршку режима и да је вероватно имао на уму безбедност своје породице. Овим је завршена прерасподела.

Због супротставља гашењу „Тексима“ и других предузећа и ометања у истрази са својих положаја смењени су и Ж. Живков, Лчезар Аврамов и Ангел Солаков.⁵³⁴ Наравно, изговори за смењивање су попут Ангела Солакова, тада министра МВР, били оптужбе за антисовјетизам и рад против СССР-а. Ни судија Илија Бајчев није прошао боље. Он је 19. децембра 1972. пензионисан с образложењем да је грубо повредио устав и закон. На његово место председника софијског градског суда, дошао је Михаил Манев, судија

⁵³¹ „Аферат“ *Тексим в свидетелства и документи*, София 1994, 187.

⁵³² Ж. Живков, *нав. дело*, 117.

⁵³³ *Човекът...*, 117.

⁵³⁴ „Аферата“ *Тексим в свидетелства и документи*, София 1994, 261–262.

Врховног суда који је поднео извештај у Врховном суду на чијој основи је изграђена осуђујућа пресуда у другом процесу против „Тексима“.⁵³⁵

Т. Живкова је наставио суверено да влада Бугарском. Према причама на једној седници уског састава у Варни изјавио је: *„Шта да вам кажем за вашег Најденова!? Георги је наш момак, частан комуниста, чак анархокомуниста, истински иноватор. Направили смо му што не треба! Али ви знате, да у неким приликама не зависи само од нас, и ми имамо претпостављене тамо горе, но... нема везе!? Ускоро ћу да решим и исправим тај проблем!“*⁵³⁶

Да ли су речи Димитра Филипова аутентичне или је атмосфера фингирана, па ипак Најденов је у затвору у Старој Загори био до 1. децембра 1975. где је провео 5 година и 4 месеца, иако је требао да издржи 20 година. Пуштен је захваљујући помиловању Т. Живкова. Да ли је Живков заиста рекао у Варни горепоменуте речи или не, да ли је имао тако добро мишљење о Најденову, никада нећемо сазнати, али Живков се поново показао као вешт и хладнокрван политичар. Врховни вођа је свима дао до знања да ниједан војник на табли није био толико непроцењив да Живков не може да га жртвује за очување свог положаја када за то дође тренутак. Поменути Димитар Иванов, који је имао задатак да прати Најденова до краја живота, извадио је документацију за пензију пуковнику Г. Најденову која је износила 370 лева, док је плата Ивановљева, као активног агента Државне безбедности у датом тренутку износила је 250 лева.⁵³⁷ Нема сумње да је и у овој одлуци пресудан утицај имао Т. Живков.

Случај експеримента „Тексим“ показује да је током шездесетих година у Бугарској постојао један веома смели покушај да се изврши озбиљна реформа бугарског привредног система. Разлог његовог неуспеха није био економске, већ политичке природе. Конјунктура *одмрзавања* која је омогућила да се он полако започне током шездесетих, променила се крајем деценије у виду *прашких збивања* 1968. који су показали какви могу бити резултати либерализације по СССР. Ти догађаји помешани с локалним чиниоцима успоравали су, а потом и довели до гашења експеримента и утапања у постојећи систем строго централизоване планске економије. Иако је постојао отпор одлуци да се експеримент угаси, покушаји су били слаби. Узрок томе је прагматичност Т. Живкова који није био спреман да изгуби власт опирајући се совјетском

⁵³⁵ исто, 106.

⁵³⁶ Ове речи наводи бивши инжењер Тексима Димитар Филипов, но не наводи одакле их је чуо или преузео. Човекът..., 176.

⁵³⁷ Д. Иванов, *Шести отдел*, София 2004, 151.

притиску и истовремено делу бугарске номенклатуре, коју је овај експеримент непрекидно угрожавао.

4. 2. 1. ГЕНЕКС

За разлику од Бугарске, Југославија је своја реекспортна предузећа основала рано. Потреба је проистекла из преке потребе за тврдом валутом током блокаде чланица Коминформа. Прво такво предузеће је основано у Словенији, а затим и у другим републикама. Сва слична предузећа су настала 1952. ради коришћења рупа у међународној трговини, са циљем стицања девиза за потребе Девизног фонда. *Због тога им је дат повлашћен положај у нашем девизном режиму.* Временом су предузећа развила по савезну инстанцу нежељен ток.⁵³⁸

У Србији на иницијативу Слободана Пенезића Крцуна оснива се пројекат Морава из којег ће израсти „Generalexport” у пролеће 1952. године када је југословенска привреда дотакла најнижу тачку од 1945. године услед блокаде СССР. Србија и Македонија су претрпеле највећу штету током блокаде, јер је сматрало да су те земље прве на удару у случају рата. Генекс се показао успешним и марта 1955. године. Почео је да се води као „предузеће за међународно трговинско посредовање и заступништво иностраних фирми“ са седиштем у Београду⁵³⁹. Ова информација је први писмени траг званичној регистрацији делатности Генекса, јер нажалост статут предузећа аутор није добио од архиве Генекса. Сасвим је вероватно да је Генекс радио одмах по свом оснивању лета 1952. године, а да су касније одређене ствари формализоване, или су та прва документа изгубљена за јавност.

Први директор Генекса је био заправо Драгутин Брандајс који је примљен на рад у Генекс септембра 1952. године.⁵⁴⁰ Некадашњи банкарски чиновник у краљевини Југославији, за време Другог светског рата био је припадник Југословенске војске у отаџбини, да би пред крај рата променио страну, захваљујући Боси Цветић чланице КПЈ,⁵⁴¹ а потом и члана ЦК Савеза комуниста Србије. Познавање правне материје и бирократских процедура у међународној арбитражи, односно, реекспорту уз моћне

⁵³⁸ АЈ, Ф.837, КПР, к. 71, III-13-1-с, 1953-1968, 2 Извод из анализе о раду реекспортних предузећа, 10. септембар 1958.

⁵³⁹ Агенција за привредне регистре, Fi. Sl. 194/64

⁵⁴⁰ На овој информацији се захваљујем колеги Александру Рафаиловићу. Архива Генекса, кадровска служба. Досије: Драгутин Брандајс

⁵⁴¹ Интервју са Милорадом Савићевићем

политичке везе донеле су му важно место у фирми са повластицама у југословенском привредном систему. Међутим, Брандајс није дуго био број један у новом предузећу. Његово место као директор фирме преузео је Владимир Влада Вишњић 1953. године⁵⁴², члан КПЈ пре рата који је Други светски рат провео у Србији без запаженог учешћа. Међутим, Вишњић је имао добре односе унутар структура безбедности и без сумње је уживао поверење Слободана Пенезића који је иницирао стварање Генекса по угледу на словеначка предузећа. Такође, Вишњић је на положај директора дошао из секретеријата за привреду Србије. По Вишњићевом доласку Драгутин Брандајс је постао директор сектора међународне трговине-реекспорта⁵⁴³, главног извора зараде и главне сврхе његовог оснивања. Главни задатак Генекса као и других сличних предузећа у Југославији и унутар совјетске сфере утицаја састојао се у повећању прилива тврде валуте ради пеглања негативног спољнотрговинског дефицита.

У почетку је Генекс био мала фирма са непуних 20 так радника.⁵⁴⁴ Вишњић је иако постављен политичком одлуком брзо показао да разуме како да развије поверено му предузеће користећи претходни положај. У Генексу је доводио службенике из разних делова савезне и републичке администрације, а касније и чиновнике из земаља СССРа и других социјалистичких држава. Идеја му је била да са њима доноси и контакте у дотичним администрацијама чиме би имао бољи пролаз и добијао послове. Један од примера такве политике је и запошљавање Милорада, сина Косте Савићевића, службеника Савезног секретеријата за финансије. Коста Савићевић је био финансијски стручњак за девизно законодавство⁵⁴⁵ и тиме особа од интересовања за новог директора Генекса.

Иако створен под утицајем Слободана Пенезића и тиме везан за Службу државне безбедности Србије, Владимир Вишњић је за човека од поверења из службе по тврдњи бившег директора Генекса, Савићевића, добио Ратка Дражевића.⁵⁴⁶

Вишњић је био пореклом из Славонског Брода, али је гимназију завршио у Сарајеву.⁵⁴⁷ У Сарајеву је постао члан СКОЈа, током рата првоборац у илегалу, носилац споменице. Након рата није наставио школовање, вероватно јер је већ дуже времена радио у министарству, а потом секретаријату за робни промет и потом у Генексу. Млад

⁵⁴² Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁴³ Агенција за привредне регистре, Fi, br 1156/57.

⁵⁴⁴ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁴⁵ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁴⁶ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁴⁷ Интервју са Милорадом Савићевићем

и надарен за финансијске операције. По сведочењу М. Савићевића Владимир Вишњић је био... чак и мало лично, циција, није био ни расипник, ...један веома заслужан човек. Требао је да подиже устанак у источној Србији, али колико знам провео је јако дуго у илегалу и добар део тог периода под земљом, у земуницама. Што се на изврстан начин одразило на извесне неке психичке сметње касније у животу, па и на крају живота. Он није волео никакве скупове. Он је све решавао у четири ока, евентуално са још 2 особе. Никакви састанци. Он није ни долазио на партијске састанке, раднички савет. Он је то игнорисао...⁵⁴⁸ О његовом начину рада сведочи да Никад, никакву политичку функцију није хтео. Само је једном био члан привредног већа у савезној скуштини на који никада није отишао. Њему је најважније било да уђе у администрацију да сазна на време кога мучи какав проблем, а затим сам или са директорима Генекса да осмисли пословну формулу која би тај проблем решила. Онда се то напише, предлог, пројекат. Он је то носио, ишао, агитовао, код једног, другог, трећег. Пројекат се одобри и креће се на посао.⁵⁴⁹

У првим послератним данима питање кадровске структуре био је горући проблем свих предузећа. Добити повластице у привреди је био тек један корак у успешном пословању строго регулисаног система, али трговина са иностранством је ипак захтевала знања из међународне трговине и девизног пословања. Из тог разлога не чуди да је Брандајс постављен за првог директора и да је Вишњић наставио ту идеју која можда припада Слободану Пенезићу или је Пенезић само операционализовао нечији предлог. У решавању поменутог проблема Вишњић је у Генексу запослио старе предратне кадрове јеврејског порекла из Хрватске, Војводине и Београда и поставио их за главне људе сектора за који су били стручаци. Њихов мотив је сигурно био, прилика да побољшају свој материјални и друштвени положај кроз рад у својој струци. Иако су сви сматрани народним непријатељима с озбиром да су припадали грађанском слоју због тежине прилика инкорпорирани су у југословенски привредни систем који је био у хроничној несташици кадрова. Вишњић их је из разних делова администрације довео у Генекс и они су постали темељ његове потоње моћи. Сви наведени су били рођени крајем прве или почетком друге декаде XX века.⁵⁵⁰ Драгутин Брандајс из Чалме код Сремске Митровице, Иштван Леви из Беле Цркве, Звонимир Фукс из Осјека, Орбан Карло из

⁵⁴⁸ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁴⁹ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁵⁰ Архива Генекса, кадровска служба

Сомбора.⁵⁵¹ Поменути службеници у реекспортној дирекцији Драгутина Брандајса, Паул Фурт, Рот Иван из Загреба, и др. Временом су добили намештења у иностранству као награду за године успешне службе, оданост компанији и јер су знали стране језике, пре свега немачки.

Још једном имамо случај да је прагматичност превладала идеологију у тешком тренутку по привреду.

Генекс је стасавао као предузеће способно да, захваљујући, већом слободом одлучивања и спровођења сложених финансијских операција искористи слабост система у своју корист и представи се као незаменљиво у трговини са иностранством.

Клиринг је био преовлађујућ начин плаћања у свим земљама, па чак и у Западној Европи. Из клириншких аранжмана су увек остајала неискоришћена салда, де факто новац који не постоји, али постоји као потраживање и били су лимитирани за утрошак сваког од партнера. Генекс је био вешт у реекспортним трансакцијама да од салда добије тврду валуту. Посредством Генекса се извозила храна у СССР, а за клириншки новац су куповане најчешће и најрадије сировине које су потом препродаване у иностранству за тврду валуту⁵⁵²

Једна од првих кључних трансакција била је са Турском. Настала је јер се створио велики салдо у трговини са том државом. Вишњић се изборио да искористи тај салдо и успео је да донесе велику добит за Генекс.⁵⁵³ Тако је у Турској једна од брилијантних операција била закуп старе турске трговачке флоте. Прастари бродови од пре Првог светског рата, мали, носивости око 500-1000 тона. Сва та флота је била ангажована од стране Генекса да вуче угаљ из СССР-а за Европу. Генекс је слао капетане у Одесу да се товари угаљ. Угаљ је купован од Совјета и превожен малим турским бродовима, јефтиније него италијанским, француским. Купац угља није водио рачуна ко то ради, него да му буде јефтиније. На тај начин Генекс је био конкурентнији и наплатио је своје услуге СССР, а ликвидирао салдо са Турском. Бродове су плаћани у клириншким доларима, Турцима, а добијна је слободна, тврда, валута од СССР. У салду са Бразилом се куповала кафа, мада не увек и потом продавала за тврду валуту.⁵⁵⁴

Италија која је била већ велики произвођач јабука, крушака и другог воћа није могла да извезе више од тадашњих прописаних квота па је Југославија продавала своје

⁵⁵¹ Архива Генекса, кадровска служба

⁵⁵² Интервју аутора са Милорадом Савићевићем

⁵⁵³ Интервју аутора са Милорадом Савићевићем

⁵⁵⁴ Интервју аутора са Милорадом Савићевићем

квоте, а Генекс је спроводио операцију продаје италијанског воћа кроз југословенску квоту. Роба је купована од приватних произвођача за девизе и продавана кроз југословенску квоту за девизе.⁵⁵⁵

У трци за зарадом Генекс је куповао борску земљу, руду из које се добија елемент бор, који је коришћен како у индустрији израде посуђа, тако и у ракетној технологији. Ова роба је била забрањена од стране САД, јер се сматрала стратешки важном. Генекс је борску руду куповао од Турске, а потом је препродавао Совјетима. Исти посао је рађен приликом куповине борне киселине од САД која је потом препродавана СССР-у.⁵⁵⁶

Питање контроле реекспортних предузећа почело је да се јавља већ крајем 1950-их када је закључено да нико нема контролу над њима.⁵⁵⁷ По речима Савићевића и писању економске политике, савезни секретар за спољну трговину, Никола Џуверовић је био највећи противник оваквих предузећа. Заправо, Џуверовић је увек давао предност производњи над трговином и стално је био у скобу са трговинским предузећима која су пословала са иностранством.⁵⁵⁸

Генекс је решавао југословенске проблеме у међународној трговини које су југословенске власти потписале са другим државама, али нису биле у стању да испоштују потписане уговоре што је Југославију стављало у незгодан положај земље која не испуњава своје обавезе.⁵⁵⁹ Генекс је попуњавао ову рупу и обављао сложене и осетљиве трговинско-финансијске трансакције. То је било решење које је изузимало директно југословенску државу из поменутих послова. Њих је обављало повлашћено предузеће не увек регистровано у Југославији.

Због скромне структуре југословенске привреде, Генекс је највише сарађивао и улагао у хрватску привреду.⁵⁶⁰ Вишњић је кредитирао девизним резервама Генекса извоз хрватске привреде користећи своје капацитете и инфраструктуру да извезе робу што је наплаћивао.⁵⁶¹

Као што се из горенаведеног види, реекспортно одељење на челу са Брандајсом и његовим помоћником Орбаном било је најпрофитабилније. Ово одељење било је кичма Генексовог успеха. Брандајс и Орбан су руководили директорима у пословницама који су били задужени за реекспорт. Предузеће је улагало у индустрију када су средства

⁵⁵⁵ Интервју аутора са Милорадом Савићевићем

⁵⁵⁶ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁵⁷ АЈ, Ф.837, КПП, к. 71, III-13-1-с, 1953-1968, 2

⁵⁵⁸ *Ekonomika politika*, бр. 702, 18. 9. 1965, 1242-1244

⁵⁵⁹ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁶⁰ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁶¹ Интервју са Милорадом Савићевићем

одлазила за модернизацију ради повећања извоза датих предузећа, што је била званична државна политика почетком 60-их када су предузећа попут Генекса добила назив предузећа за побољшање извоза.⁵⁶² Стицајем наведених околности од Генекса је настао један од главних кредитора модернизације југословенске привреде. Владимир Вишњић је организовао сличне послове са словеначким Словином. Преко свог пријатеља у Словину одрадио је откуп лиценце Туборг у Подравки у Копривници. То је била прва Генексова лиценца.⁵⁶³

Чак је и Хрватска подржавала ову политику, јер су кредити од Генекса били лакши за доступ, а тиме и сигурнији око пројектовања пословања.

На седници Политичке групе за привредни систем Хрватске од 30 јуна 1965. Један од кадрова Рајка Зечевић је говорила о проблему који постоји између хрватских предузећа и Југобанке око обијања девиза за извоз. Све је ишло из НБЈ, а Југобанка је била само посредник. Занимљиво је да се Југобанка ограђивала и тиме доводила у неугодан положај привредне организације што се тиче склопљеног уговора о девизној позајмици. Проблем је био што је Југобанка требовала девизе од Народне банке. Рајка се залагала да је боље склопити уговор са Генексом или Прогресом, јер су они имали девизе и могли су са њима лакше да располажу. Овим се ова реекспортна предузећа појављују као кредитори девизних средстава на домаћем тржишту! *Сигурно је када привредници буду уговарали да њима је боље и сигурније уговарати са „Генералекспортом“, Прогресом, или овим предузећима, јер када уговара зна чим располаже, он се може и задужити јер има свој фонд девиза обртних средстава и према томе он представља за наше радне организације стварног партнера.*⁵⁶⁴

Нажалост не знамо какав је био исход, али ово није био први пут да хрватска предузећа самоиницијативно траже девизе од реекспортних предузећа. Међутим, овде је реч о препоруци на нивоу државног органа да се, практично, легализује постојећа пракса и да партијски благослов на ту одлуку што и говори о великој оскудици у девизама, али потреби да се роба извезе и паре обрну уз провизију реекспортера.

Даља улагања су била везана за сектор туризма, јер су доносила додатне девизне прихода и Генекс је уложио огромна средства у изградњу хотелских и других смештајних капацитета на јадранском пирморју, пре свега у Хрватској⁵⁶⁵ која је била

⁵⁶² Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁶³ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁶⁴ HR-HAD, 497/1228, Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija, 7, Стенографски записник са састанка Политичке групе за привредни систем, одржаног 12. 6. 1965.

⁵⁶⁵ Интервју са Милорадом Савићевићем

омиљено летовалиште немачких туриста. Вишњић је ради стимулације улагао у хотеле (у динарима) али је мотивација увек била повећање промета хотела што је за узврат доносило девизе. По речима Милорада Савићевића: „Сви хотели су били искључиво експортно оријентисани. Генекс је подигао цео хотелски комплекс у Примоштају код Сплита, па цео цавтатски комплекс, па цео хварски комплекс. Све је то подигао Генекс кредитима, нешто са сплитском банком, и тако даље.⁵⁶⁶

Индустријска роба је углавном извожена у земље СЕВа, а одатле су увожене тешке машине из области тешке металургије и енергетике.⁵⁶⁷

У циљу привлачења што већег броја туриста Вишњић је 1957. основао „Југотурс“ и на његово чело је поставио Бранислава Марковића из Свилајнца. Заправо идејни творац је био Марковић.⁵⁶⁸ Захваљујући високим профитима од извоза пољопривредних и потрошачких производа у СССР (где је ишла шунка у конзервама, кукурз, смрзнуто месо, итд., и једна количина вина, сувих шљива и вињака), Генекс је био у могућности да кроз накупљени совјетски клириншки дуг купи совјетске путничке авионе, марке Тупољев (најверованије Ту-104). Њихова унутрашњост је била темељно преуређена у складу са укусом и захтевима западноевропских гостију који су летовали у Југославији.⁵⁶⁹ Куповина авиона била је део шире замисли Генексовог туристичког подухвата да се оснује предузеће „Авиогенекс“ како би се увели чартер летови до Јадранског приморја из западноевропских држава и тиме је била решена нефлексибилност „Југословенског аеротранспорта“ (ЈАТ). Карте су продаване у оквиру хотелских аранжмана Југотурса по ниским ценама. Ово је говорило о врло иновативном приступу Бранислава Марковића, али и могућностима које су биле могуће код предузећа као што је био Генекс. У интервјуу Милорад Савићевић је навео да: „слобода у одлучивању је срж ове приче“, а у вези је са високом профитабилности коју је имао Авиогенекс наспрам ЈАТа.

На иницијативу Бранислава Марковића основан је 1960. „Anglo-Yugoslav Travel Service“ са седиштем у Лондону са циљем да доведе британске туристе на јадранско приморје. Марковић је дошао на идеју захваљујући познанству извесног Словенца који је био шеф Туристичког савеза Југославије у Лондону.⁵⁷⁰ Авиогенекс је вршио летове са малих аеродрома из већих британских градова право до Пуле и других јадранских

⁵⁶⁶ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁶⁷ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁶⁸ Агенција за привредне регистре, Fi. Вр. 1156/57

⁵⁶⁹ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷⁰ Интервју са Милорадом Савићевићем

градова. При крају Југославије 1980-их „Југотурс“ је током летње сезоне доводио на јадранско приморје око 400.000 британских држављана.⁵⁷¹

О једној од важних пословних стратегија којом је Југотурс успео да оствари и задржи туристичку доминацију на јадранском приморју сведоче и речи бившег директора Генекса, Милорада Савићевића о кадровима у Генексу из Хрватске и уопште о генексовој кадровској политици

...Они нису били способни, немају кичму, нема кадрова. Сви су радили у Генексу, сви су прешли у Југотурс. Раде неколико година добро, упознају се са југотурсовцима и онда ради стимулације... иностранство је било велики стимулациони фактор, материјални, то је рађено да би људи гравитирали ка Генексу. То је један од патената. Кадрове узимаш, да не кажем врбујеш, врло легално, за рад у иностранство и то је било плаћано десет пута боље него у земљи.⁵⁷²

Што се тиче распореда квалитета генексових кадрова најбољи професионалци су слани у Западне земље и на Блиски исток где се радио посао. Кадрови слани у земље СЕВа су били пре чиновници, јер ту су још увек биле државне фирме као партнери.⁵⁷³ Са државним фирмама је увек лакше радио чиновник ако је био вредан, стручан, савестан, итд. Такви кадрови у СЕВу су могли да прођу, јер су партнери са друге стране, најчешће били мање вешти и незаинтересовани чиновници, склони корупцији.

...Које смо врло мало... то корумпирање је било, не знам... храна, вино, виски, парфери, чаше, ситнице, никад нисмо... ја, ми никад нисмо исплаћивали паре, ми нисмо исплаћивали паре никома, ми смо само Арапима исплаћивали чисте паре.⁵⁷⁴ Нећу, није ред да помињем имена, ми смо плаћали министре арапске, али тада мораш да се лично увериш да нема грешке. Није то било тако често, али је било. Неки пут смо то превалили на грађевинара који је добио посао преко нас. Па смо ми онда свој део зараде узели, а њега повезали са принчевима и шецима, па ће он тада исплатити. После су они сами исплаћивали. И хрватске фирме, Помград, Конструктор из Сплита, не сећам се ко је још био од великих грађевинара, Хидроградња/Хидротехника из Сарајева, не знам како се звала, словеначке куће... Све је радило онда. Требало је направити посао, да ти (Генекс, прим. аут) једну седмину свег југословенског извоза држиш у руци, велика је била та земља.⁵⁷⁵

⁵⁷¹ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷² Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷³ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷⁴ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷⁵ Интервју са Милорадом Савићевићем

Број запослених у Генексу се кретао од неколико људи на самом почетку до 241 радника на измаку 1963. и крајем 1965. било је 216 радника у земљи и 59 у иностранству.⁵⁷⁶

По сведочењу Милорада Савићевића Партија је била апсолутно ван Генекса.⁵⁷⁷ Ово је било вероватно могуће само захваљујући специфичности посла који је Генекс обављао и да би га обављао боље од других реекспортних предузећа у Југосалији. Са друге старне Вишњић је на самом почетку имао моћног заштитника Слободана Пенезића Крцуна, а до Пенезићеве смрти 1964, већ је био израстао у моћно предузеће које је кредитирањем југословенске привреде и контролисањем великог дела југословенског увоза и извоза и несумњиво је пронашао нове патроне који су наставили да му омогућавају повлашћени положај у земљи.

На примерима Тексима и Генекса можемо видети само један сегмент социјалистичких привреда. Чак ови примери можда нису ни најрепрезентативнији за привреде у којима су оперисали, али су ова предузећа била довољно велика и моћна да у потпуности један ригидан привредни систем окрену у своју апсолутну корист користећи формално добијене повластице и неформални утицај који је растао са сваком трансакцијом. Међутим, Дамоклов мач ових предузећа представљали су управо њихови патрони. Када би они пали у немилост, а у бугарском случају начин на који је предузеће пословало последице су биле катастрофалне и муњевите. У случају Генекса, Владимир Вишњић је смењен након обрачуна Јосипа Броза са српским партијским руководством⁵⁷⁸ 1972. године на чијем челу је тада био Марко Никезић. Међутим, због своје величине и утицаја, али и политичке подршке предузећу, оно је опстало, само је жртвован његов генерални директор, а на његово место постављен је Милорад Мики Савићевић.⁵⁷⁹

На основу компаративног поређења ове две студије можемо закључити да упркос сукобима унутар номенклатуре у коју су често уплитани и одређени привредни субјекти, последице никада нису биле тако разорне, јер се водило рачуна о значају датог предузећа за цео привредни систем. Међутим, у случају спољне интервенције коју је Бугарска искусила, последице су биле потпуно прекомпоновање привредне ситуације и поништавање дотадашњих привредних односа на основу којих су пословала дотадашња

⁵⁷⁶ Архив Генекса, кадровска служба

⁵⁷⁷ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷⁸ Интервју са Милорадом Савићевићем

⁵⁷⁹ Интервју са Милорадом Савићевићем

повлашћена предузећа. Резултат је био поништавање дотадашње привредне политике која је вођена од 1963-1968. године и нестанак једног од највећих предузећа.

ЗАКЉУЧАК

На самом почетку се могло видети да потпуно идентични примери не постоје, међутим сличност не само почетне позиције, већ и развоја су нешто што је са сазнајне стране било од огромне важности како би разумели природу привредних система под јаднопартијском влашћу и њихових руководилица у светлу чланова номенклатуре који су чинили привредну елиту

Анализом два привредна система, слоја привредних руководилица и предузећа дошли смо до следећих закључака: у оба привредна система са реформама се отпочело у оном тренутку када је привредни систем почео да показује знаке озбиљне слабости и постао политички проблем. Немогућност сервисирања спољног дуга била је озбиљан знак да се текући модел модернизације не може наставити, а да земља не заврши банкротирана. У тренутку отпочињања реформи, привредни систем у обе земље се већ налазио у кризи и шансе да се из ње извуче су опадале са све већим продубљивањем те кризе и инерцијом постојећег система који се споро мењао. У бугарском случају фактор притиска је превасходно био слабост привредног система који се нашао у положају немогућности измиривања својих обавеза према страним кредиторима. Овако касна спознаја била је условљена борбом за превласт у политици између Тодора Живкова и његових супарника. У југословенском случају неефикасност система је постојала, али је она била додатно појачана од 1958. када је Југославија због изградње привредних савеза ЕЕЗ-а и СЕВ-а почела имати тешкоће у пласирању својих производа, а убрзана индустријализација достигла је ниво протекционизма који није био одржив за државни буџет на дуже стазе.

Хаотичан реформски пут је још једна од заједничких црта обе државе. Постојећи систем је критикован готово хорски на затвореним састанцима ЦК и владе, реформа у правцу рестаурације капитализма или приватног власништва није долазила у обзир и практично се у документима и не помиње. Остајао је пут у непознато што је постојало само у економској теорији—спој тржишне и планске привреде. Југославија је прва од земаља са централно планским системом која се одважила на овај смели пут и почела га безмало деценију пре Бугарске. Упркос раном „почетном старту“ Југославија није успела да створи ефикасан привредни систем који ће ликвидирати њене дугове и уравнотежити спољнотрговински биланс. Другим речима, реформе нису донеле жељени резултат, већ напротив, повећање задужености земље, а све негативне стране

некомплетних реформи су пратиле старе стабилизационе мере, попут појачаног убризгавања новца у систем чије порекло је било примарна емисија (штампање новца) или ново задуживање као и строга увозна политика која је додатно распиривала међурепубличке сукобе. Бугарски привредни систем на самом почетку није имао превелики маневарски простор. Његови реформатори су били принуђени да брижљиво мотре и примењују опробана решења из СССРа или других земаља СЕВа, пре свега из Чехословачке, НДР и Мађарске. Изузев источно немачког изума о гранској интеграцији привреде Бугарска (а и цео источни блок) није одмакла даље од система који су југословенски руководиоци напустили 1960. године.

Такође велика разлика између југословенског и бугарског случаја је етничка хетерогеност Југославије која је компликовала међурепубличке односе у савезној држави. Такође, процеси децентрализације су се ослањали на моћне неформалне односе и омогућили додатно цветање клијентелизма. Тиме је пропуштена прилика изградње независних институција које би гарантовале једнака правила игре за све играче у привредном систему и биле важан ослонац током периода привредних реформи. Овакав вид децентрализације као што се видело додатно је кочио покушаје привредне елите да спроведу планиране реформе. Поставља се питање да ли је изградња независних институција уопште била могућа у систему који се одликовао тако великом концентрацијом моћи и постојања партијске структуре која је била упоредна у односу на државну и истој надређена?

Једно од кључних питања реформе било је и питање реформе политичког система. У Југославији оно је било врло актуелно, док се у бугарским изворима нигде не помиње. Па ипак, резултат је био практично исти, иако је у југословенском случају локална власт децентрализацијом добијала све више на значају. Врх политичке елите, који је доносио одлуке о карактеру реформе није претрпео никакве битне измене. Партијска структура као таква сматрана је нужном као инструмент који ће спровести преко потребне реформе. Она је критиковала систем са намером да га промени, побољша, учини ефикаснијим. Међутим, оптерећена кадровским решењима које је време прегазило и са строго вертикално устројеним системом и сама је била на хоризонталном нивоу слабо повезана и стога је непрестано споро реаговала на промене које су се дешавала и одлуке доносила на основу информација које су дуго путовале и већ неколико пута филтриране док су до ње дошле. Привредни проблеми решавани су у оном тренутку или фази када су постајали политички и тада су најчешће решавани политичком логиком иако је у обе државе почетком 60-их политички врх наложио

израду првих економских анализа привредног система постављених на научној основи, чији циљ није имао пропагандну сврху и на аналитичан начин је приказано како се дошло до датог стања.

У Југославији притисак на тржишне реформе није лежао само у чињеници за потребом гипкијег и ефикаснијег привредног система који би југословенску привреду учинио конкурентнујом у међународној трговинској размени. Међурепублички и међунационални сукоби су били један од кључних фактора, раме уз раме са економским као мотив за реформисање југословенске привреде. Тржиште се чинило као спасоносно решење, јер је сматрано безличним алокатором ресурса око којих су избијали, све жешћи међурепублички сукоби. Невидљива рука тржишта требало је да елиминише проблем на позивање на прераспodelу средстава по националној припаданости, за шта је администрирање у привреди оптуживано, и уведе правичнију, мање субјективну, прераспodelу средстава.

Као последица привредне кризе уложена су већа средства у економску науку, оснивање инситута, изградњу кадровске базе и све елементе који би требало да створе бољу анализу постојећег система и изградне концепт који ће бити ефикасан, поштујући одређене вредности марксистичке мисли, а у бугарском случају и политичких околности.

Једна од кључних сличности јесте да су у обе државе најмоћнији људи-Јосип Броз и Тодор Живков-препуштали израду плана реформи другим људима, јер сами, а ни најближи сарадници, нису имали знања из економије. Први је послове делегирао припадницима привредне елите који су се већ неколико година носили са питањем привредних реформи и имали су и политичку тежину због свог високог положаја у партији. Они су организовали радне групе и разрађивали планове за реформу привреде. У Бугарској, Живков је почетком 60-их, питање реформи додељивао економским стручњацима који нису имали политичку тежину те су били погодни да се лако одстране у случају потребе.

Портрет припадника привредне елите временом се мењао. Почетком 60-их због привредних реформи, припадници привредне елите су били млађи кадрови са, углавном, факултетском дипломом. Кадровска решења у рангу министара у Бугарској, односно државних секретара у Југославији, у области привреде била су стара, али сада већ искусна лица која су се потврдила као особе од знања и поверења у својим областима. Нова лица на најодговорнијим положајима у администрацији су такође били чланови партије, са вишегодишњим стажом на важним положајима, а који су показали умешност

у руковођењу привредним пословима у тренутку када су привредне тешкоће постајале све веће. Хомоновуса, односно скоројевића, готово да није било до 1963. и ту је Бугарска имала већи прилив у виду младих доктора економских наука са универзитета и института који су учествовали у разради реформских планова и за мотивацију добили високе положаје у привредном систему.

Једно од кључних питања је да ли су чланови политичког врха и привредне елите заиста желели да унапреде систем или је све била обмана и још један начин владања широким народним масама, али и самом Партијом? Социјална позадина чланова привредне елите је показала да су реформе спроводили они који су приступили Партији онда када је она била прогоњена и да су много више ризиковали, него што су се могли надати да ће добити. Што говори у прилог чинњеници да су у питању били људи који су гајили одређене идеале, ма колико крути они били, а чији циљ је био модернизација друштва у њиховим срединама.

Питање унапређење система било је питање опстанка за Бугарску, а нарочито за Југославију која није имала заштиту као Бугарска да припада једном од војних и економских блокова. У Бугарском случају СССР је био спреман да помогне у решавању тешке привредне ситуације, али је трајно решење морало бити пронађено код куће. То је, сматрамо, и један од разлога зашто је СССР имао одређених обзира према различитим приступима током реформи, па чак и толерисао понашање предузећа попут ТЕКСИМ-а. Не треба заборавити да, ни у Југославији, ни у Бугарској нису сви чланови номенкатуре имали истоветан поглед како реформисати систем и да није било ретко да на састанцима падну тешке оптужбе. Примери великог отпора у Хрватској да се усвоји реформа из 1965, или у Бугарској тврдоглави и жучни, али усамљени, отпор Георги Петрова само су неки од примера.

У сфери предузећа, директорски кадар је претрпео најтемељније промене. Њих је очигледно било лакше променити, него људе који су се кроз партијску структуру издигли до министарских, односно, секретарских положаја. У Југославији су до краја 60-их привредни руководиоци што се тиче квалификација били на првом месту, чак испред оних који су припадали интелектуалној елити. Образовна структура директора је почела да се мења на боље, нарочито од средине 60-их година. Нажалост, статистички подаци из тог времена не говоре нам шта је који привредни руководилац завршио. Промена у налазима статистике делује импресивно, али поставља се питање врсте дипломе коју су директори имали, а она остаје непозната. Да ли су дипломе добијене само како би се задовољили нови критеријуми, остаје питање. Међутим, ни сами

директори нису били хомогена група. Разлике у годинама су више него очигледне и приметно је да је крајем 50-их и почетком 60-их постојао све већи број младих, а факултетски образованих директора, што говори, ипак, у корист јачања стручне спреме привредне елите.

Док је у бугарском привредном систему положај директора законски био јаснији, јер је директор управљао државном својином, у југословенском случају он је управљао друштвеном својином заједно са радничким саветом. Његова улога је била подељена између државног службеника и члана колектива, заступника државних и заступника интереса предузећа на чијем челу се налазио. Неформално гледано директор је преко партијске структуре и мреже познанстава, имао могућност да чини услуге члановима номенклатуре, јер су га они и поставили на његов положај. У Југославији, упркос постојању органа самоуправљања у пракси је директор лако могао уз подршку својих патрона у врху номенклатуре велике могућности да неутралише утицај радничког савета. и тиме неформално буде прави господар ситуације. Интервјуи обављени са југословенским директорима су показали да ниједан није дошао на своје место преко опште расписаног конкурса, већ политичким наименовањем, претходно договореним на формалним или неформалним сусретима. Међутим, узорак је мали те не може осликавати целокупну слику, иако ниједан од њих није био упознат са другим начином наименовања током деценија рада у привреди. Такође се може видети да су директори уживали огроман углед што се утицаја тиче у предузећу и да су два испитаника из Југославије (директора из периода од средине 70-их-Радоја Стефановића и Александра Крауса) описали рад својих претходника на директорским функцијама као врло ауторитарне особе, великог угледа и утицаја у својим предузећима.

Па ипак, упркос порасту значаја у политичком и друштвеном систему Југославије, односно Бугарске, припадници привредне елите су ипак били слабији у одмеравању снага са кадровима из самог врха номенклатуре. Јачање утицаја привредне елите 60-их, њихово образовање и утицај временом су почели да угрожавају део номенклатуре који се етаблирао у искључиво политичкој сфери. Ово, грубо речено, ривалство завршило се лоше по чланове привредне елите који су руководили процес реформи 50-их и 60-их. Уместо њих дошли су неки нови кадрови који су од тада чинили привредну елиту и били су чвршће везани за део номенклатуре. Док је у Југославији део привредне елите на челу са Мијалком Тодоровићем покушао да делује на промену улоге партије у држави и ослободи привреду од партијског утицаја у Бугарској привредна

елита никада није имала ту амбицију и углавном се надметала са осталим групама унутар номенклатуре за што већи положај унутар партије.

Међутим управо су ове тешкоће, које су до почетка пратиле привредну модернизацију утицале да још на самом почетку КПЈ испољи одређену дозу прагматизма у својој кадровској политици, а временом и у економској политици како систем не би доживео потпуни слом. у Бугарском случају то је ишло нешто спорије, а највише због сукоба унутар Комунистичке партије Бугарске. Од 60-их и Бугарска је била на истом прагматичном курсу који се потпуно захуктао средином 60-их, али је због дешавања у Чехословачкој 1968. године доживео озбиљан застој. У овом случају прва хипотеза била би ако не потпуно, онда углавном потврђена.

Концепт елите се показао ваљаним у анализи и разумевању процеса привредних реформи, а пре свега формалних и нарочито неформалних односа у сфери привреде у Југославији и Бугарској. Његови недостаци су што није био обухваћен шири круг привредних руководиоца, а нарочито оних који су били на челу војног индустријског комплекса и тешке металне и хемијске индустрије, стратешки важне за војску. Један од разлога зашто то није учињено је недостатак извора на ову тему. Сматрамо да су ово довољни разлози да се потврди ваљаност друге хипотезе чији појам је осмишљен у сврху фокуса у истраживању и бољег разумевања теме.

Трећа хипотеза се ослања на прву и другу и она је делимично потврђена, јер упркос прагматизму показаном у време тешкоћа, показало се да је потврђено оно што је било већ познато, а то је феномен „реформског минимума“ који се показао нарочито у бугарској централно-планској привреди и делом у југословенском моделу који је тежио мешовитој привреди, али је стао на пола пута, остајући, пре свега, због својинских односа и отежаном кретању капитала ближи планским привредама Источног Блока, него ли мешовитим привредама индустријски развијених земаља. Тиме је ова хипотеза делимично потврђена, јер су одређене идеје, ма колико, можда, ограничене са садашње дистанце и суме сазнања ипак промениле тај привредни систем. Могуће да је цео процес „патио“ од реформског минимума, али 1965. године он се ипак нашао на раскрсници. У Југославији њега су дотукли унутрашњи социјални немири, али и изазови у самом врху владајуће класе који су завршени обрачунама почетком 70-их по југословенским републикама.

Као што се видело у анализи и подвучено је у закључку Живков је држао чврсто власт у Бугарској. Овде је спољни фактор утицао да дође до прекида реформског процеса. То јест, исти онај који је и омогућио да се са крупнијим реформама и почне,

али којег се Живков, као што се видело, држао само колико је морао. Живков је знао да би социјални немири и неспособност бугарског руководства да створи одрживи друштвени мир у земљи били већи проблем у очима СССР-а од постојања предузећа попут ТЕКСИМ-а, као и сличних који су гутали сектор за сектором бугарске привреде и извлачили га из контроле Државне планске комисије. Па ипак тај спољни фактор је и ограничавао спровођење многих идеја, које су се највише ослањале управо на југословенско искуство.

Политичка и економска децентрализација уз националну и културну мешовитост и историјско наслеђе патријархалних друштвених односа су у великој мери додатно оптрећивали доношење одлука пре свега у погледу механизма како ће се расподељивати средства. Спречавали су интеграцију целокупног привредног система затварајући се у мале општинске и комуналне оквире. На самом почетку свог истраживања аутор је сматрао да ће питање целовитости југословенске привреде бити највише угрожено међурепубличким сукобима, то се показало само као делимично тачно, јер су у овом периоду комуне и општине биле дестабилизујући фактор, мада су оне у свему заправо биле микрокосмос начина управљања савезног центра који се више ослањао на неформалне односе и политички интервенционизам, него ли на изградњу независних и јаких институција које би их и надживеле. У овом периоду и у Бугарској је било одређених локалних моћника, али нису имали системску подршку проситеклу из идеологије, попут самоуправљања, а ни устава, као у Југославији 1953. и 1965. године. Па ипак наслеђе заосталости кочило је привредне реформе и било је потребно више времена да се неки континуитети прекину. Тиме би четврта хипотеза била потврђена, а нарочито у југословенском случају, због процеса децентрализације који се развијао у нежељеном правцу и недовољној истрајној и темељнијој политици владајуће класе да га боље обликује.

Последња хипотеза такође се показала као тачна. Упркос највећој привредној модернизацији на просторима Југославије и Бугарске, одређени, груби, континуитети су опстали. Наиме, обе земље су своју модернизацију спроводиле захваљујући увезеном технологијом и споља позајмљеним новцем. Па ипак, захваљујући великим улагањима у образовање, као што је нагласио Пехливанов створена је једна велика база технолога, инжењера. Можда недовољно и можда је требало више времена да тај процес потраје, у сваком случају континуитет ових кључних чинилаца је остао, а траје и данас.

Међутим, како се ближио крај 50-им и почињале 60-те, југословенска спољна политика несврставања је за последицу имала све затегнутије односе са Америком, а то

се потом одражавало на све лошијим условима по којима је америчка помоћ добијана, да би у другој половини 60-их била обустављена. Осипање, а затим престанак америчке помоћи означио је крај златном добу југословенске привреде, што је био увод у привредне реформе. Питање спољног дуга и дефицита спољнотрговинског биланса постаће кључно и за Југославију. Другим речима, доминантни фактори који су створили довољно јак притисак на руководство обе земље да се привредни систем мора реформисати прешли су из домена унутрашњих чинилаца у готово искључиво спољне. Не треба губити са ума да унутрашњи притисци за реформом привредног система никада нису престали и да је тешко анализирати једне без других, али управо све већа задуженост обеју држава уз негативане трендове у привред је нешто што је било дубоко изражено од краја 50-их у Бугарској, а потом и у Југославији.

Дугорочно гледано, можда је привредна елита оформљена током 60-их била најспособнији део номенклатуре и имала највећу шансу да реформише државу чиме би исход пројекта државног социјализма 1980их, са врло велико можда био другачији. Међутим, сматрамо да за тако нешто тешко да је било могућности, јер су њихови неистомисљеници увек имали монопол над легитимним насиљем, то јест контролу над структурама безбедности: полиције и војске због чега је привредна елита била инфериорна у одмеравању снага са остатком номенклатуре, али је и уливала нелагоду остатку владајуће класе због свог знања и контроле предузећа која су у одређеним случајевима бројала и неколико хиљада радника. Стављање привредне елите под чвршћу контролу врха партије (СКЈ; КПБ) 70-их и 80-их значило је и веће ослањање врха номенклатуре на безбедносне структуре у владању, а мање на суштинско реформисање привредног система, али и државе и партије, јер све поменуте структуре заједно са привредом су већ крајем 50-их показале озбиљне недостатке и потребу за променом. Колико је важан овај период који дисертација обрађује говори да и чињеница да су комунистички режими, нашавши се у кризи 1980-их почну са вађењем старих планова за реформу привреде управо из 60-их година, али у том тренутку са далеко мањим надама за успех.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Архив Југославије:

Ф. 130, Савезно извршно веће

Ф. 507, Извршни комитет Централног комитета Савеза комуниста Југославије

Ф. 507-13, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику

Ф. 837, Кабинет председника Републике

Архив Србије:

Ф. Г–19, Републичко извршно веће

Ф. Ђ–2, Централни комитет Савеза комуниста Србије

Централен државен архив Софија:

Ф. 1Б, оп. 5, Пленуми и съвештания на ЦК на БКП

Ф. 1Б, оп. 6, Политбюро на ЦК на БКП

Хрватски државни архив:

HR-HAD, 1228, Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske. Republička konferencija

F. 1220, СК SKH, Komisija za kadrovsku politiku

Архив републике Словеније:

F. 1589, Izvršni komitet SK ZKS

Агенција за привредне регистре:

Fi. Br. 1156/57

Архива Генекса:

Кадровска служба

Објављени извори:

„Аферата“ *Тексим в сведителства и документи*, Софија 1994

Lenin, I, V, *Collected Works*, Volume 36, Moscow: Progress Publishers, 1971

Osmi kongres SKJ, 7-13. decembra 1964. Beograd, Beograd 1964.

Седми конгрес СКЈ, 22-26 априла 1958 Љубљана, Београд 1958.

Мемоарска граѓа:

1. Аврамов, Ј, *50 оспорвани години*. Софија, 2002.
2. Vukmanović, S, *Revolucija koja teče: мемоари, II*, Zagreb: Komunist, 1971
3. Бонев, С, *Времето, в което живях и хората, с които работих*, Софија, 2001.
4. Дойнов, О, *Спомени*, Допълнени от Зоя Димитрова. Софија, 2002.
5. Иванов, Д, *Шести отдел*, Софија 2004.
6. Михайлов, Т, *Да устоиш на времето*, Софија, 2007.
7. Живков, Ж, *Кръглата маса на Политбюро*, Софија, 1991.
8. Ранковић, А, *Дневничке Забелешке*, Београд: Југословенска књига, 2002.
9. Тодоров, С, *До върховете на властта. Политически мемоари*, Софија, 1995.
10. Todorović, M, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986.
11. Томовић, Ј, *Белешке са поуком и истином уместо штита*, Горњи Милановац : Графопринт, 2010
12. Чребић, Д, *Поглед искоса: људи, судбине, коментари*, Београд 2009.
13. Яхиел, Н, *Тодор Живков и личната власт. Спомени, Документи. Анализи*, Софија, 1997.
14. *Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов – Гето*, Софија 2004

Периодика:

Магазини:

Ekonomska politika 1958-1965

Naša Stvarnost: Časopis za društvena pitanja“, Beograd 1956

Документарни филмови:

Една студена кока кола през студената война. БНТ, 2005. филм на Дамян Пеш.

Интервијуи:

1. Бонев Станиш
2. Комар Славко
3. Краус Александар
4. Илиев Иван
5. Караманев Георги
6. Междуречки Петар
7. Петров Георги
8. Пенев Васил
9. Пехливанов Иван
10. Пиљак Мирко
11. Стефановић Радоје
12. Савићевић Милорад
13. Сингер Аца
14. Стоичков Григор
15. Тодоров Коста
16. Томовић Јован
17. Флековић Петар
18. Чкребић Душан

Литература:

1. Аврамов, Р., *Стопанският 20 век на България*, София, 2001.
2. Аврамов, Р, *Пари и де/стабилизация в България 1948 – 1989*, Софија 2008.
3. Аврамов, Р, *Комуналният капитализъм: из българското стопанско минало*, I, II, III, София 2007.

4. Barry E, *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton 2006.
5. Barton, A, Denić, B, Kadushin, C, *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, New York 1973.
6. Баева, И, *Тодор Живков*, София, 2007.
7. Бајт, Александар, *Берманов доције*, Београд: Српска реч, 2006
8. Beck, C, *Comparative Communist Political Leadership*, New York 1973.
9. Benson, L, *Class, party and the market in Yugoslavia, 1945-1968.*, Ph.D. University of Kent, 1973.
10. Berend, I, *An Economic History of Twentieth Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, 2006.
11. Berend, I, *Evropa posle 1980*, Београд 2012,
12. Bilandžić, D, *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije: glavni procesi*, Zagreb 1979.
13. Bogetić, D, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa: (1878-2003)*, Београд 2003.
14. Bogetić, D, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike : 1956-1961*, Београд 2006.
15. Bogetić, D, *Jugoslovensko-američki odnosi: 1961 – 1971*, Београд 2012
16. Бошњак, М, *Савезни завод за развој и економску политику: 55 година планирања: 1946–2000*, Београд 2000.
17. Botomor, T, *Elite i društvo*, Novi Sad 2008.
18. Bombelles J, *Economic Development of Communist Yugoslavia*, Stanford 1968.
19. Borak, N, *Економски видики деловања и разпада Југославије*, Ljubljana 2002.
20. Bornstein, M. (ed.), *Plan and Market, Economic Reform in Eastern Europe*. New Haven and London, 1973.
21. Voffa, G., *Povijest Sovjetskog saveza I-II*, Rijeka 1985.
22. Българските държавни институции 1879 -1986. Енциклопедичен справочник. *Под ред, на В. Методиев и Л. Стоянов*. София, 1987.
23. Вачков, Д, Иванов, М, *Българският външен дълг 1944 – 1989: Банкрутът на комунистическата икономика*, София 2008.
24. Woodward S, *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. Princeton, 1995.
25. Гелер, М, Некрич, А, *Утопија на власти: Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000.

26. Знеполски, И, (ред), *НРБ от началото до края*, София 2011
27. Иванов, М, *Реформаторство без реформи: политическата икономия на българския комунизъм 1963 – 1989*, София 2008.
28. *История на Българската комунистическа партия*, София 1984.
29. Калинова, Е., И. Баева, *Българските преходи. 1939 – 2005*, София 2006³.
30. Kaser M, *Soviet Economy*, New York, 1970.
31. Kaser, Michael (Ed.), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975: Institutional Change Within a Planned Economy*, Vol. 3, Oxford: Clarendon Press, 1986
32. Kaser, M, Brown, A. ed, *The Soviet Union Since The Fall of Khrushchev*, London 1978
33. Kaser, M, *COMECON: Integration Problems of the Planned Economies*, London 1967
34. Kornai, J, *The Socialist System: The Political Economy of Socialism*, Oxford, 1992
35. Lazić, M, *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*, Zagreb 1987.
36. Ledeneva, A, *Russia's economy of favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998
37. Leffler, P, M and Westad, A, (edd), *The Cambridge history of the Cold War. Vol. 1, Origins*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013
38. Марчева, И, *Тодор Живков–пътят към властта. Политика и икономика в България 1953-1964 г.* София 2000.
39. Madžar, Lj, *Suton socijalističkih privreda: Simptomi, uzroci, institucionalne uslovljenosti sloma socijalsitičkih privreda*, Beograd 1990.
40. Milenkovitch, D. D, *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*, New Heaven: Yale University Press, 1971
41. Милићевић, Н, *Југословенска власт и српско грађанство:1944-1950*, Београд 2009.
42. Miloš Mimica, (ur.), *Ko je ko u Jugoslaviji? Biografski podaci o jugoslovenskim savremeniciima*, Beograd: 1957.
43. Петър Миланов, *Справочник за съставите на Политбюро и Секретариата на Централния комитет на Българската комунистическа партия в периода 1944-1989 г.* София 2010

44. North, C. D, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990
45. Obradović, M, "*Narodna demokratija*" u Jugoslaviji 1945-1952, Beograd 1995.
46. Павловић, С, *Србија: историја иза имена*, Београд 2004.
47. Rajović, R, *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, Beograd: Hronometar, 1970.
48. Petranović, B, *Istorija Jugoslavije : 1918-1988, III: Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*, Beograd: Nolit, 1988.
49. Pejovich, S, *The Market-Planned Economy of Yugoslavia*, Minneapolis: Minnesota University Press 1966
50. Rusinow, D, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London: C. Hurst & Company, 1977
51. Sekelj, L, *Jugoslavija, struktura raspadanja: ogleđ o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Beograd 1990.
52. Singleton F, Bernard C, *The Economy of Yugoslavia*, London 1982.
53. Ташев, Т, *Министрите на Българија 1879-1999*, Софија 1990
54. Heywood, A, *Political ideologies: An Introduction*, New York 2012.
55. Hoehmann, H, Kaser, M, Thalheim, K, (ed), *The New Economic Systems of Eastern Europe*, London 1975
56. Horvat, B, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb 1984.
57. Христов, Х, *Тайните фалити на комунизма*, Софија 2007.
58. Čobeljić, N, Rosić, I, *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*, Beograd: Savremena administracija, 1992
59. Cohen, L, *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*, Oakville: Mosaic Press, 1989,
60. Чолаковић, Р (и др), *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд: Институт за изучавање радничког покрета, 1963.
61. Čolanović, B i др, *Uzroci i karakterisitike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godine*, Beograd: Savezni zavod za privredno planiranje, 1962
62. *120 години Българска народна банка 1879-1999*. Под ред. на Р. Аврамов. Софија 1999.

Чланци:

1. Ben-Ner, A, Neuberger, E, "The Feasibility of Planned Market Systems: The Yugoslav Visible Hand and Negotiating Planning", *Journal of Comparative Economics* 14, 1990, 768 – 790.
2. Bogetić, D, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina: razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije“, у *Istorija XX veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
3. Gorupić, D , "Problems of the System of Financing Investment", *Eastern European Economics*, Vol.2, No.3, Spring 1964, 55
4. Марчева, И., „Опитите за икономически реформи в България през втората половина на XX в.“ у: зб. *120 години изпълнителна власт в България*. София, 1999, с. 283-300.
5. Neuberger, E, *The Yugoslav investment auctions*, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 73, No. 1 (Feb., 1959), pp. 88-115.
6. Horvat, Branko, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments", *American Economic Review*, Vol 61. No. 3, Part 2. *Surveys of National Economic Policy Issues and Policy Research* (Jun., 1971). pp. 71 - 169

БИОГРАФИЈА

Кандидат Милан Пиљак је рођен 16. јануара 1983. у Београду, где је завршио основну школу и гимназију Св. Сава. Дипломирао је на Филозофском факултету, универзитета у Београду 2007. са просечном оценом 9.37. на катедри за Општу савремену историју код ментора проф. др Мирослава Јовановића, на тему *Суперсиле и Југославија 1950–1955. године у извештајима ЦИА*.

Децембра 2008. године уписао је докторске студије на Филозофском факултету, универзитета у Београду на одељењу за историју на катедри за Општу савремену историју код професора др Мирослава Јовановића са темом *Привредна елита у Југославији и Бугарској 1958–1965. године; упоредна анализа*. Уписао је модул на постдипломским студијама *Савремене балканске студије*. Истраживања у сврху израде докторске дисертације обавио је у архивима у Београду, Загребу, Љубљани и Софији.

Примљен је као стипендиста-истраживач Министарства науке и технолошког развоја у Институт за новију историју Србије у Београду фебруара 2008. године. Потом је примљен на пројекат *Срби и Југославија: држава, друштво и политика*. У горепоменутом институту је запослен од 2010. године у звању истраживач–приправник. Садашњи статус кандидата је истраживач-сарадник у Институту за новију историју Србије.

Кандидат поседује одлично знање енглеског (C1) и бугарског. Такође има основно знање француског (A2) и немачког (A2).

Стипендије: од јануара 2008. до 1. априла 2010. године био је корисник стипендије Министарства за науку и технолошки развој Србије. Средином 2010. добио је стипендију Basileus део Erasmus Mundus програма. Априла 2015. био је на специјализацији из области теорије мрежа на Institut für Sozialethik Wien, при Бечком универзитету кроз CEEPUS програм у трајању од једног месеца.

Аутор је 7 научних чланака из области економске и политичке историје. Објављивао је радове у научном часопису *Токови историје* и више домаћих и страних зборника радова. Учествовао је на неколико међународних научних конференција у земљи и иностранству. Коаутор је књиге *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Београд, 2017. заједно са доц. Др Алексејем Тимофејевим.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Милан Пиљак

Број индекса: 5i15-201

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

–“Привредна елита у Југославији и Бугарској 1958-1965: упоредна анализа“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Милан

Пиљак _____

Број индекса _____ 5115-201 _____

Студијски програм ___Историја_____

Наслов рада _“Привредна елита у Југославији и Бугарској 1958-1965: упоредна анализа“_____

Ментор _____ Доцент др Алексеј Тимофејев _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.